

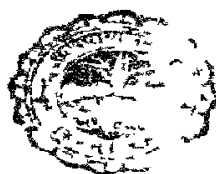
શ્રી નમ્મઠાચાર્ય કૃત
કાવ્યપ્રકાશ

ગુજરાતી અનુવાદ ।

પ્રથમ ભાગ

—પાકે

દામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાકે
રત્નકલાન કોટલાલ પર્વી



ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીગ્રાફી વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૮૩૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડી.સી. ૨૧૭૩૧૨૧

વિષય ૪૩૨.૯૨૮ ૩

ગુજરાત
પુરાતત્ત્વ મંદિર
ગ્રન્થાવલી



ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર અધ્યાવર્તી

શ્રી મરુમટાચાર્ય કૃત
કાવ્યપ્રકાશ

[ગુજરાતી અનુવાદ]

(પ્રથમ બાજી ઉદ્દેશન ૧-૬)

અનુનાદક

ગમનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠક
રત્નિલાલ છોટાલાલ પરીખ



ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

અમદાવાદ

[પ્રથમાક્રમ]

પ્રતિ ૭૦૦]

મવત્ ૧૯૮૦-સન ૧૯૨૪

[મૂલ્ય ૧-૮-૦

મુદ્ર-
પેણીસ ૧ જાનનાલ બચ

નનજનન મુદ્રણાલય

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશન
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૧૮૩૪

પ્રકાશક

વિક્રમદાસ મંગલવાલ જાહારી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રબંધસમિતિના સ ૧૯૭૯ ની બાહરવા વદ ૧૩ ના ૧ લા ઠરાવ (પરિશિષ્ટ ૧) અનુસાર શ્રી મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશના ઉદ્દાસ ૧ થી ૬ નો અનુવાદ પ્રથમ ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
કાર્યાલય, અમદાવાદ
કાર્તિક સ ૧૯૮૧

પ્રકાશક

પ્રસ્તાવના

કાવ્યશાસ્ત્ર મસ્કૃત સાહિત્યનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે. પ્રાચીન ભારતનો આપણને જે જ્ઞાન વારસો મળ્યો છે તેમા જે શાખાઓના ચિંતનો પશ્ચિમના છુદ્ધિવૈભવના વર્તમાન યુગમા પણ મનન યોગ્ય અને ભવિષ્યના કાર્યમાટે ઉદ્દ્યોધક અને માર્ગદર્શક જે એક દર્શનશાસ્ત્રના અને ખીજા કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન ભારતે જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશમા યથાશક્ત્ય પ્રયત્ન કરેલો છે તેમાના ઘણા ભાગનુ અધ્યયન કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે- કેટલાનુ તે તે વિષયોના નિરૂપણ માટે તથા પરિભાષા મેળવવા માટે ઉપયોગી છે પણ દાર્શનિક સાહિત્ય અને કાવ્યભીમાસાનુ સાહિત્ય ઉડા અનુભવમૂલક ચિંતા ઉપર ન્યાએલુ હોવાથી સમને માટે આદર્યોગ્ય.

આ શાસ્ત્રો જીવનના જે જાનના અનુભવોની ચર્ચા કરે છે તે સર્વ ગ્રાહ્ય કરી સદાય એવા હોતા નથી અને એમ હોવાથી તે ઉપરથી ઉપજાવેલા સિદ્ધાન્તો સર્વમત થઈ શકતા નથી. આથી દરેક વ્યક્તિને તેમજ દરેક સાહિત્યયુગને પોતાને સ્વાનુભવ નવાની અને તદનુસાર દૃષ્ટિ ધરાવતી નજર હમેશા રહે. આથી પ્રાચીન કાવ્યભીમાસકોના બધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્ત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેમના દેગાયા આપણે ન દેગાએ એ પણ વસ્તુ છે. પણ તે દરેક વ્યક્તિ કે દરેક યુગ ધવળ પોતે જોટલુ મેળવી સંપત્તિ તેટલાથી જ ચલાવી લેવા માગે તો તે વસ્તુ જ્ઞાનદાઈ રહે, ખીજાએ જ પ્રયત્ન કરે જે વલપ્રતિ કરી હોય તેને વિવેકપૂર્વક લાભ લે તો જ જ્ઞાનમર્ગમા પ્રગતિ થાય. આથી જ્ઞાનની જે જે દિશામા પ્રગળને પ્રગતિ કરવાની હોય તે તે દિશામા તેના પૂર્વજોએ કયા નુધી અને કેવી રીતે ગતિ કરી છે તે જાણવું અને જોવું આવશ્યક છે અને તેથી આપણી સાહિત્યભીમાસા સમૃદ્ધ થાય, તેને નવું ઉદ્દ્યોધન મળે અને નવા મસ્કાર પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે પ્રાચીન કાવ્યભીમાસાના વિચારો સત્તા આપણે માટે આવશ્યક છે.

આ વિષયોમા આજે આપણા ઉપર પશ્ચિમના વિચારોનુ પ્રભુત્વ છે. આ પ્રભુત્વ સર્વત્ર તેમનુ ચિંતન વધારે મર્મગ્રાહી છે એટલા માટે નથી તેનું ખરું કાનુ અમારી સમજણ પ્રમાણે, આપણા પ્રાચીન કાવ્યભીમાસકોના ચિંતનોનુ યોગ્ય સેવન થવું નથી તે છે. બીજા તટસ્થ અભ્યાસીને કદાચિત જણાશે કે પાશ્ચાત્યોની વિશેષતા તેમની પ્રતિપદનશૈલીમા રહેલી છે.

તેથી જ તે વધારે આકર્ષક છે, અને આપણે તે શૈલી સ્વીકારી છે પણ કાવ્યસ્વરૂપ વિષેના બંનેના ચિંતનો સંખ્યાવતા જણાશે કે બંને સંખ્યા મનન યોગ્ય જ્ઞતા પ્રાચીનોના ચિંતનોમા જેટલું લક્ષ્યવેધિત્વ અને ઊંડાણ છે તેટલું કદાચિત્ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારમા નહિ હોય આપણી કાવ્ય-સ્વરૂપની ચર્ચાની દિશા યોગ્ય રીતે નિયંત્રિત થાય તે માટે વિચાર તા જણાય છે કે, આપણે પ્રાચીનોના વિચારોનું યથાયોગ્ય સેવન કરવું જોઈએ તે અવનંથી કાવ્યમીમાસામા આપણી પ્રગ્ન તરીકે ઠી વિશિષ્ટ વૃત્તિ કંઈ જાતની છે તેનું પણ આપણને જ્ઞાન થવાનું સભવ છે આલુ જ્ઞાન આપણને હોય તો આપણે આપણી જાણપો અન્ય પ્રજાઓની વિચારસંપત્તિથી કેવી રીતે પૂરવી તેનો યોગ્ય માર્ગ પણ આપણને સુઝે, અને અજ્ઞોના વિચારોનો ઉપયોગ કર્યો છતાં આપણી સર્જકશક્તિ હુમ ન થાય

આ જાતના વિચારોથી ગૂજરાતી સાહિત્યનસિક વર્ગ આગળ પ્રાચીનોની સાહિત્યમીમાસા મૂકવાની અમને આકાંક્ષા થઈ આ માટે મૂળ લેખકોમાથી વિચારો લઈ તેનો નિબંધોમા ઊદાહરણ કર્યા પહેલા કેઈ પ્રામાણિક કાવ્યમીમાસકનો અથ અનુવાદરૂપે ગંઠુ કરવો એ કમ વધારે યોગ્ય લાગ્યો અને આ માટે વાગેવતાવતાર શ્રી મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશ (આશરે ૬ સ ૧૧૦૦થી ૧૧૫૦) અમે પસંદ કર્યો તેને પસંદ કરવાનું કારણ એ કે એમા પ્રાચીન કાવ્યમીમાસકોની બંને પ્રણાલીઓનો-‘રાત્તિરાત્મા કાવ્યસ્ય અને ‘અર્ચ સદ્દયશ્લાઘ્ય શ્લોકાન્મા યો વ્યવસ્થિત’-યોગ્ય રીતે સમન્વય થયેલો દેખાય છે

કાવ્યપ્રકાશ લખવામા મમ્મટાચાર્યે સંસ્કૃત ભાષાની સર્વપ્રકારની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહીએ તો તેમા જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી કારિકા, વૃત્તિ અને ઉદાહરણોમા એક શબ્દની પણ અતિશયતા ભાગ્યે જ જણાશે, અને છતાં જે કાંઈ કહેવાનું છે તે સપૂર્ણતાથી કહ્યું છે રસની ચર્ચામા કે વ્યંજનાની સ્થાપનામા વૃત્તિની શૈલી ઉત્તમ મઘ સાહિત્યના નમૂના રૂપ છે આવા અથનું ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન એ એક સાહસ જ કહેવાય, અને અમને આ કાર્યમા પ. સુખલાલજીની મદદ ન હોત તો અમે આ સાહસ ખેડવાની હિમત ન કરત વ્યાકરણ, અલકાગ્રંથાશ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્રના એમના તલરૂપથી જ્ઞાનની મદદથી જ આ ત્રણે શાસ્ત્રોને એક પટમા વણી દેતા આ અથને ગૂજરાતી રૂપાન્તર આપવાનો પ્રયત્ન અમે કરી શક્યા છીએ

અમાગ પ્રયત્નની અપૂર્ણતાઓનું અમને જ્ઞાન નથી એમ તો નથી મૂળ

અથ અનેક રીકાઓ (લગભગ ૭૦) થયા 'જતા મસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને માટે હજી સુગમ થયો નથી, હજી પણ ગુરુગવ્ય જ છે અમારા પ્રયત્ને ગૂંજગતી અભ્યાસીઓ માટે તે ગ્રંથને સર્વથા સુગમ કરી મુક્યો છે એમ અમે માનતા નથી પણ સાવગતતાથી ભણતાગ્ને મૂળકારનું ન્હસ્ય કેટલેક અંશે સમજાશે એવી અમારી આશા છે આ પ્રથમ પ્રયત્ન બીજો વધારે સમર્થ પ્રયત્ન-અમારા કે બીજાના હાથે થે-જો તો પણ અમે મંતોપ માની લઈશું

ભાષાન્તર કરવામા બને તેટલો મળને વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ટિપ્પણોમા મૂળના અર્થને યથારાકિત અપદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે પૂર્વાપર ઉલ્લેખો આવશ્યક રથેજો આપ્યા છે ટિપ્પણો પાણ્ડિત્ય બતાવવાનું ક્ષેત્ર ન બની ન્યય એની સગ્ન ગાખી છે મૂળના અર્થને વિશદ કરવો એ જ પ્રધાન હેતુ ગાખ્યો છે

ઉદાહરણોનું ભાષાન્તર પદમા અને ગદ્યમા બનેમા આપ્યું છે પદ્ય મૂળ ગ્રંથના ભાગ તરીકે આપ્યું છે અને ગદ્ય ટિપ્પણો સાથે<> આવી નીચાની વચ્ચે મૂક્યું છે બને આપવાનું કાન્થુ એ કે કેવળ ગદ્ય આપવાથી મૂળના ભાવ અને સ્વરૂપ બરાબર બતાવી શકાતા ન હતા, અક્ષરશ્ચ અનુવાદની અગેક્ષા ગખતાગ માટે ગદ્યમા પણ અનુવાદ આપવો આવશ્યક હતો

અહીઆ એ જણાવવું જોઈએ કે કેટલાક ઉદાહરણો આપણી મસ્કારિતાની વૃત્તિને ખટકે એવા છે ઉદાહરણો માટે ભાગે સૃગાગ્ના છે જ્યાં મુવી જીવનમા સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમભાવનું પ્રામલ્ય છે ત્યાં સુધી એ વસ કાવ્ય કે કલામા પ્રાપ્ત્ય ભોગવજો પણ એના કલાત્મક રૂપોમા એ મર્યાદા ઓળગી નય એ આપણા આત્માને ખૂચે એવી બામત છે આજે આપણા જીવનને આદર્શ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું રહસ્ય વધારે આધ્યાત્મિક કર્તવ્ય તરફ છે, તેવી આપણે કેટલાક સસ્કૃત કાવ્યોથી કે ટાળી જઈએ એ સ્વાભાવિક છે આપણને એ શ્રામ્ય (ગામડાના એ અર્થમા નહિ) લાગે તો પણ નવાઈ નહિ પણ તે સમયના લૌકિક આદર્શો આપણાથી જૂદા હતા એ આપણે મનસુમા રાખવું જોઈએ, (અને તેમા એ ખાસ કરી કારમીરની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ ધ્યાનમા લેવો જોઈએ) એ યુગમા કાવ્યશાસ્ત્રમા ઝીણવટ આવતી હતી પણ કાવ્યો ભાવમા એકબતતા અને સ્થૂલ થતા હતા આ વિરોધાભાસના ઉદાહરણો બીજી પ્રાચીન સસ્કૃતિઓમા પણ મળે છે આ તરફ આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોવાનું જ પ્રાપ્ત થય છે એના અનિષ્ઠ તરવાનું, એ પ્રાચીન છે માટે અનુકરણ કરવું, એ મૂઢવૃત્તિ છે

અથના કર્તા કે કર્તાઓ—અમમટ અને અમલટનો કાલનિર્ણય, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસની રૂપરેખા, તેનું તાત્વિક નિરૂપણ વગેરે અથ પૂરે અથે કરવાની ઉમેદ છે

આ અનુવાદમાં જે દોષો દેખાય—મૂળને સમજવાના તેમ જ અનુવાદની કળાના—તે અમને કૃપા કરી બતાવવાની વિદ્વાનોને વિનંતી કરી અમે આ અથ ગૂજરાતના સાહિત્યરસિકો સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ

ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિર	}	અનુવાદકો
તિથિ આસો વદ ૧૨ મે ૧૯૮૦		

ବିଷୟାନୁକ୍ରମ

ଉପାଧ୍ୟାୟ ୧	..	୧
ଉପାଧ୍ୟାୟ ୨		୮
ଉପାଧ୍ୟାୟ ୩	.	୧୨
ଉପାଧ୍ୟାୟ ୪	.	୩୩
ଉପାଧ୍ୟାୟ ୫	୮୨
ଉପାଧ୍ୟାୟ ୬	୧୧୫

કાવ્યપ્રકાશ

પ્રથમ ઉલ્લાસ

અન્યના આરભમા અન્યકર્તા વિદ્યો નાશ થવા મળે યોગ્ય
ઇષ્ટદેવતાનુ ચિન્તન કરે છે.

નિયતિકૃતનિયમરહિતા હ્રુદેકમયીમનવ્યપરતન્ત્રાસ ।

નવન્સરુચિરા નિર્મિતિમાદ્ધતી ભારતી કવેર્જયતિ ॥ ૧

નિયમો ન જ્યા નિયતિના, આનન્દમયી, ન અન્ય પરતન્ત્ર,
નવ-રસ-શાલી મૃદિ, રચતી કવિ-ભારતી તણો જય હો. ૧

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ, નિયતિ શક્તિથી નિયમિત થયેલા સ્વરૂપ-
વાળી, સુખ દુઃખ મોહ સ્વભાવવાળી, પરમાણુ વગેરે ઉપાદાન
અને કર્મ વગેરે સહકારી^૩ કારણો ઉપર આધાર રાખનારી, છ

૧ યોગ્ય એટલે અન્યના વિષયને યોગ્ય આ અન્યનો વિષય કાવ્ય-
અર્થ છે એટલે ઇષ્ટદેવતા તરીકે કવિની વાણીનું ચિન્તન કરવું યોગ્ય ગણાય

૨ નિયતિએ કંઈલા નિયમોથી ગ્રહિત, કેવળ આનન્દમય, અન્ય સાધનોથી
વ્યત્ર, નવરસ વડે રચિત, એવી સૃષ્ટિને કરનારી કવિની વાણી જય પામે છે >

સામાન્ય સૃષ્ટિમા આપણે અનેક નિયમો જોઈએ છીએ જેમકે
'ગરમીથી ધાતુનું કદ વધે છે,' 'કમલ પાણીમા થાય છે' વગેરે, આ સઘળા
નિયમો જે શક્તિથી થાય છે તે નિયતિ મૃદિની વ્યવસ્થા નિયતિથી રહેલી
છે દરેક બનાવ તે નિયતિને આધીન છે

'જય પામે છે' મૂળમા જયતિ છે આમા જિ ધાતુ છે તે સકર્મક હોય
ત્યારે તેનો અર્થ બીજા ઉપર વિજય મેળવવો એવો થાય છે પણ અકર્મક
હોય ત્યારે તેનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામવો એવો થાય છે અહીં એ અર્થ છે

૩ ઉપાદાન અને સહકારી કારણો જે દ્રવ્યની અમુક વસ્તુ બનેલી
હોય તે દ્રવ્ય તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય જેમકે ખાદીનું ઉપાદાન
કાગળ મૂતર ઉપાદાન કાગળ સિવાયની બીજી જે બાબતો વસ્તુની ઉત્પત્તિમા
કાગળમૂત હોય તેનો સહકારી કારણોમા સમાવેશ કરવાનો છે કર્મ એટલે

રસો^૪વાળી અને (છતા) તે વડે મનોહર જ [એમ] નહિ એવી છે, કવિની વાણીની સૃષ્ટિ તો એથી વિલક્ષણ છે, માટે 'જય પામે છે' 'જય પામે છે' એ અર્થથી નમસ્કારનું સૂચન થાય છે, માટે તેને પ્રણામ કરે છુ એમ પ્રાપ્ત થાય છે

અહીં (અન્યનો) વિષય રૂપપ્રયોજન^૫ છે એ વાત કહે છે—

કાવ્ય યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલનો નાશ, અવિલમ્બિત પરમ આનન્દ અને જ્ઞાતાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે છે ૨

[કાવ્ય નીચેના પ્રયોજનો] કવિ અને સહૃદયને જેને જે યોગ્ય તેને તે સાધી આપે છે, કાલિદાસાદિને મળ્યો હતો તેમ યશ, શ્રી હર્ષાદિપાસેથી ધાવકાદિને મળ્યું હતું તેમ ધન, રાજાદિ વિષેના યોગ્ય આચારનું જ્ઞાન, મયૂગાદિને આદિત્યાદિથી થયું હતું તેમ અનર્થ-નિવારણ, સર્વ પ્રયોજનમા શિરોમણિ—કાવ્ય સાલગતા વાગ જ રર ના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતો, ખીજા બધા જ્ઞાનના વિષયોને વિગલિત કરી નાખતો—આનન્દ, શાન્તિ અને અર્થના ગાણુપણથી રસના

ક્રિયા કાંઈ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માટે તના અવયવોના સ્થાગ આશ્રય છે જેમકે ખાદીની ઉત્પત્તિ માટે મૂતરના તાતણાનો સથેય આ સથેય હિા વિના મમરનો નથી કિરાયી ન્યાયરાત્રમા વણુવેલા ઉલ્લેપણુદિ કમો આી સમજવાના છે વગેરે નષ્ટથી નિમિત્તકાગ્નુ સમજવાનું છે મમવાથી અને અસમવાયોમા ન આનતી જે બાગનો ડાગલ-ભૂત હોય તેને નિમિત્ત કહેવામા આવે છે જેમકે માળ, વણુક વગેરે ખાદીના નિમિત્ત ાણુ છે ન્યાયવરોષિક દર્શનની વિચાર પ્રણાલી પ્રમાણે કાગ્ણોના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સમવાયી (ઉપર જણાવેલું ઉપાદાન) અસમવાયી અને નિમિત્ત જુઓ ત. સં. ૩૬. ખીજા કટવાક દર્શનો તેના ઉપાદાન અને સહકારી એવા બે ભેદ (ઉપર પ્રમાણે) પાડે છે

૪ મંદુર, ખાટો, ખારો, તીખો, તૂરો, કડવો એવા છ રસ ગણાવેલા છે

૫ પ્રયોજન જે કવ્ય સિદ્ધ કરવા અમુક ક્રિયા કરીએ એ ફલ તે ક્રિયાનું પ્રયોજન છે જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયા પ્રવૃત્ત થાય તે તેનું પ્રયોજન કહેવાય પાણી ભરતું એ ઘડો બનાવવાની ક્રિયાનું પ્રયોજન છે.

૬ હેલ્લ. પ્રયોજન—જ્ઞાતાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે—નું નિરૂપણ કરે છે.

અગભૂત વ્યાપાર વિષે^૭ તત્પર હોવાને લીધે, કાવ્ય અર્થોત્ લોકોત્તર વર્ણનમા કુશળ કવિનું કર્મ, જે પ્રભુસમાન શબ્દની પ્રધાનતાવાળા વેદાદિ શાસ્ત્રોથી^૮ [તેમજ] અર્થતાત્પર્યવાળા મિત્રસમાન પુરાણ ઇતિહાસાદિથી^૯ વલક્ષણ છે, તે કાન્તાની પેઠે રમ ઉત્પન્ન કરી પોતા તરફ અભિમુખ કરી, રામની પેઠે વર્તવું રાવણની પેઠે ન વર્તવું એવો ઉપદેશ કરે છે^{૧૦} માટે સર્વથા તેમા પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે એનું (કાવ્યનું) પ્રયોજન કહીને કારણ કહે છે

૭ મિત્રાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોનો સંયોગ થવો ને, અથવા વ્યજ્ઞતા આ બંધાનું વર્ણન થોડા ઉદ્દેશસમા આવશે

૮ ‘અનુક કરો’ એવો ઉપગી હુકમ કરે છે તેમા મેવકને માટે થઈ કે ત્રિગુણે અવકાશ નથી. વદનો આદેશ પણ એવો છે માટે પ્રભુસમાન શબ્દપ્રવાન એટલે જેમા ગળ્દનું અત્યન્ત મહત્ત્વ છે જેમકે જમ્મિમંદે પુરોહિતમ્ (ક્ર મ ૧ મ ૧) એ ગળ્દને દેશાણે વહ્મિમંદે પુરોહિતમ્ એમ ન મળી શકાય એટલે કે ગળ્દનો અર્થતાત્પર્યની દૃષ્ટિએ પણ કેમ્પા ન થઈ નકે આદિ ગળ્દથી સ્મૃતિ સમજવાની

૯ મિત્ર હોય તે ‘જે આમ કરશે તો આવું પશ્ચિમ આવશે,’ એવો અનુત્તરવનો બોધ કરે છે, પણ તેની પામે તેમ કરાવતો નથી તે પ્રમાણે પુરાણ ઇતિહાસ વગેરે ‘આમ કરશે તો આમ થશે’ એટલે માત્ર અનુત્તરવનો બોધ કરે છે, માટે પુરાણ-ઇતિહાસ એ તાત્પર્યનો બોધ કરતા મિત્રસમાન છે આદિ શબ્દથી આખ્યાન વગેરે સમજવા

૧૦ ઉપદેશ ત્રણ પ્રકારનો છે પ્રભુસમાન, મિત્રસમાન અને કાન્તા-સમાન પ્રભુની માફક હુકમ કર્યા વિના કાન્તાનો ઉપદેશ રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી માણસને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવી શકે છે, મિત્રની મારફત કેવળ તાત્પર્ય કહી કાન્તા બેસી રહેતી નથી, પણ યોગ્ય આચરણમા ગ્રેરે છે તેમ કાવ્ય પણ માણસને રસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી યોગ્ય રસ્તે દોરે છે કાવ્યમા ઉપદેશને સ્થાન હોવું જોઈએ કે નહિ તેનો યોગ્ય જગ્યા ઉપરના નિરૂપણમા મળી જાય છે

શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર, અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, અને કાવ્ય જાણનારાના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ કાવ્યના ઉદ્ભવનો હેતુ છે.^{૧૧} ૩

શક્તિ એ કવિત્વના બીજરૂપ એક પ્રકારનો સરકાર છે— જેના વિના કાવ્ય પ્રસરી જ ન શકે અને પ્રસરે તો ઉપહસનીય થાય, લોક એટલે સ્થાવર અને જંગમ રૂપ લોકનું વૃત્ત, શાસ્ત્ર એટલે છન્દ વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ તથા કલા, ચાર પુરુષાર્થો, હાથી ઘોડા ખડ્ગ વગેરેના લક્ષણગ્રન્થો, કાવ્યો એટલે મહા-કવિઓના કાવ્યો, વગેરે શબ્દથી ઇતિહાસ વગેરે સમજવા, તેમના વિમર્શનથી [એટલે મનનથી] વ્યુત્પત્તિ [એટલે નિપુણતા] થાય છે, જેઓ કાવ્ય કરી શકે અને વિચારી શકે તેમના ઉપદેશથી, કાવ્ય કરવાની અને યોજવાની ફરી ફરીને પ્રવૃત્તિ, એ ત્રણેય લેગા, જૂદા જૂદા નાહ, કાવ્યના ઉદ્ભવમા, નિર્માણમા અને સમુદ્ધાસમા હેતુ છે—નહિ કે હેતુઓ છે.^{૧૨}

એ પ્રમાણે કારણ કહીને તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ.૧) દોષ વિનાના, ગુણવાળા, વળી ક્યાક અલંકાર વિનાના શબ્દાર્થ તે કાવ્ય.

દોષ, ગુણ અને અલંકાર હવે પછી કહેવાશે ક્યાક એ શબ્દથી એમ કહે છે કે સઘળે અલંકારવાળું તો હોય જ, ક્યાક સ્પુટ અલંકાર ન હોય તોપણ કાવ્યત્વને હાનિ થતી નથી. જેમકે-

૧૧ હેતુ એટલે કાગળ પ્રયોજન અને હેતુ બળના અર્થો જુદા છે પાણી ભરતું એ ઘડાનું પ્રયોજન છે અને માટી, ચાક, કુખાર વગેરે હેતુ છે—કારણ છે

૧૨ શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, કાવ્ય જાણનારાના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ ત્રણેયની સામગ્રી કાવ્યનું કાગળ છે એ ત્રણ મળીને કાગળ છે, હરકોઈ એક પરતું કાગળ નથી

૧૩ જે કોમાર તણો જ ચોર વર તે, તે ચૈત્રની રાત્રિઓ,
ખીલી માલતી ગંધ લે કદમ્બના તે પ્રૌઢ વા વાય છે
તેની તેજ હું, તોય હેડું તલસી છે આ રહ્યું માહર,
રેવાને તટ વેતસી તરુતલે, કેલિની લીલા વિષે. ૧

અહીં કોઈ પણ સ્ફુટ અલંકાર નથી રસ જ પ્રધાન હોવાથી
તે અલંકાર થઈ શકતો નથી. ૧૪

કાવ્યના ભેદો કંમથી કહે છે

(સૂ. ૨) આ, વાચ્યથી વ્યંગ્ય ચડી જતાં ઉત્તમ, તેને બુધોએ
ધ્વનિ કહેલ છે. ૪

આ એટલે કાવ્ય બુધોએ એટલે વૈયાકરણોએ, સુખ્ય એવો
જે ૧૫ સ્ફોટરૂપ વ્યંગ્ય છે તેના વ્યજક શબ્દને માટે ધ્વનિ શબ્દ
વાપર્યો છે તેથી તેના મતના ખીજા અનુયાયીઓ વાચ્યને ગાણ
કરનાર એવા વ્યંગ્યને સૂચવવા સમર્થ શબ્દાર્થની જોડને પણ
ધ્વનિ ૧૬ કહે છે જેમકે

૧૩ - જે કામાગ્ને હગ્નાર હતા તે જ વર છે, તેનાં તે જ ચૈત્રની
રાત્રિઓ છે, વારેલા માલતી ઝલથી સુગન્ધિત થયેલા કદમ્બના એ જ
પ્રૌઢ વાયગ છે, એની એ જ પુછુ તોપણ રેવાના કાઠા ઉપર વતમીના
ઝાડ હેઠળ સુરતવ્યાપાગની લીલાવિધિ માટે ચિત્ત ઉત્કર્ષિત થાય છે -

૧૪ જ્યારે રસ અપ્રધાન હોય અન્ય પ્રધાનભૂત વાક્યાર્થનું અગહાય ત્યારે
રસવત્ અલંકાર કહેવાય છે અહીં રસ પ્રધાન છે, માટે રસવત્ અલંકાર
થઈ શકતા નથી રસવત્ અવલોકને માટે બુધો ઉદાહરણ ૧૧૬ ઉપાસ ૫

૧૫ વૈયાકરણોના મત એવો છે કે શબ્દ નિત્ય છે આપણે શબ્દના
વર્ણો એકમાથે બોલતા નથી, પણ એક પછી એક બોલીએ છીએ હવે
અર્થ મનનવવાની શક્તિ તો આખા શબ્દમા મળેલ છે, અને શબ્દ તો
આપણે આખો એકસાથે બોલી શકતા નથી ત્યારે બોલવાથી શબ્દાર્થ
સમન્વય છે ટ્રી રીતે ? તેનો બુદ્ધિમા વૈયાકરણો એવો હરે છે કે આપણા
એક પછી એક બોલાય બોલાઈને અન્ત થતા ધ્વનિથી, અવાજથી, નિત્ય
શબ્દ જે વ્યંગ્ય છે તે વ્યક્ત થાય છે અને તેનાથી અર્થબોધ થાય છે તે
નિત્ય શબ્દને સ્ફોટ પણ કહે છે, અને તે જ સુખ્ય છે

૧૬ વૈયાકરણો જેમ સ્ફોટને વ્યક્ત કરનાર અવાજને ધ્વનિ કહે છે
તેમ આલંકારિકા પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યાર્થને વ્યક્ત કરનાર શબ્દાર્થ-યુગલને
ધ્વનિ, ધ્વનિકાવ્ય કહે છે

૧૭ એણે રાગ ફોંકે, ખર્ચુ સ્તનતટે છે સર્વથા ચન્દને,
આખોની અણિમા ન કાજળ, થયા રામાચ તન્વી તને,
ખુટું બેલતો, દૂતિ' તે સખોતણી પીડા ન જાણી કરી
નહાવા વાવ ગઈ ન તે અધમની પાસે અહીંથી નકી ર

અહીં અધમ પદથી તેની પાસે રમવા ગઈ હતી એમ
પ્રધાનપણે સૂચવાય છે

(સૂ. ૩) એવું વ્યવ્ય ન હોય પણ ગૌણ વ્યવ્યવાળું હોય
તે મધ્યમ.

એવું વ્યવ્ય ન હોય એટલે વાચ્યથી ચડી જાય એવું ન
હોય તે જેમકે

‘ગામ-તરુણના હાથે, નવ વજ્રુલમ જરી ફરી ફરીને
દેખતા તરુણીની, સુખ છબિ ઝાખી જ છેક થઈ ૩

અહીં વજ્રુલ વેલના મડપમા સકેત આપીને ન આવી
એ વ્યવ્ય ગૌણ છે, શાથી જે તેની એટલે વ્યવ્યની અપેક્ષાએ
વાચ્ય જ ચમત્કારી છે

(મૂ. ૪) શાબ્દચિત્ર અને વાચ્યચિત્ર (એવું) અવ્યવ્ય અવર
મનાય છે. ૫

ચિત્ર એટલે ગુણ અને અલકારવાળું અવ્યવ્ય એટલે સ્ફુટ
વ્યવ્યાર્થથી રહિત અવર એટલે અધમ જેમકે

૧૭< તારા સ્તનતટે ઉપરથી ખર્ચુ ચન્દન ખરી પડ્યું છે, તારા અધર
ઉપરથી ગગ ભૂમાઇ ગયા છે, તારા નેત્રો ઢેક ખૂણે આજણુ મિનાત થઇ
ગયા છે અને તારા નાજુક રારીગ ઉપર ગેમાચ થાય છે, હે જૂઠાબોલી
સખીજનની પીડા ન જાણતી દૂતિ, તું અહીંથી વાવ ઉપર નહાવા ગઇ
હતી, તે અધમની પાસે ગઇ ન હતી >

૧૮< હાથમા વજ્રુલની તાજી મજરીવાળા ત્રામતરુણને વારવાર જોતી
તરુણીની સુખકાન્તિ અતિથય ઝાખી થાય છે >

૧૯ છાળો સ્વચ્છ ઊંડા જલોનો ઉછળે સ્વચ્છન્દથી જો મહી,
વામી મોહ મહાધિ હર્ષથી કરે જ્યા સ્નાન ને આહ્નિક,
મોટા મહુક જ્યા હોંધે દર, દ્રુમો ધિગા અને દીર્ઘના,
ટ્રોહિ, ફૂલતી મત્ત ઉમિંથી, હણે મન્દાકિની મન્દતા. ૪

<૦ મહેલથી માનદ પહાર નીસર્યો
સહેજ, એવુ સુણી ગાસરા થઈ,
ત્વરાથી ઇન્દ્રે લોડો આગળા હોંધે,
ભયે શુ મીચે અમરાવતી દગો. ૫

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા, કાવ્યના પ્રયોજન કારણ સ્વરૂપ
અને પ્રકારના નિર્ણયનો પ્રથમ ઉદ્દાસ સમાપ્ત થયો.

૧૯ <સ્વચ્છન્દથી ઉછળતા સ્વચ્છ (અને) કિનારાની બમેલોમા બગવત્
પાણીના મોજાથી નાશ થતા મોહવાળા મહર્ષિઓ વડે જેમા સ્નાન અને
આહ્નિક ક્રમ છે, જેના ખાડાઓમા ચળકતા મોટા દેડકા છે, મોટા લચી
પડેલા ઝાડની ઇર્ષ્યાથી મોટા મોટા મોજા ડાયા જવાથી અતિથય મન્દાકિની
મન્દાકિની તમારી મદતાને એકદમ નાશ કરે >

મૂળ શ્લોકનો ઉચ્ચાર કેવો થાય છે, તે વાચકની કૃપનામા આવે
તે માટે તે નીચે આપ્યો છે

સ્વચ્છન્દોચ્છલદ્વચ્છકચ્છકુદરચ્છ તતરામ્બુચ્છટા
મહુનમોહમહર્ષિદર્ષિહિતસ્નાનાહિકાહાય વ ।
મિદ્યાદુલ્લુદારદુરદરી દીર્ઘાદિદ્રુમ-
દ્રોહોદ્રુમહોર્મિમેદુરમદા મન્દાકિનો મન્દતામ્ ।

૨૦ <જે માનદને પોતાના મદિન્થી સહેજ પહાર નીકળ્યો સામળીને
ઇન્દ્રે ગભગટથી જેના આગળા એકદમ બધ કરી દીધા તે અમરાવતી ભયથી
જાણે આપો બધ કરી દે છે >

બીજો ઉલ્લાસ

ક્રમથી શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૫) અહીં, શબ્દ, વાચક લાક્ષણિક અને વ્યંજક ત્રણ પ્રકારનો છે.

અહીં એટલે કાવ્યમા^૧ એઓનું સ્વરૂપ કહેવાયો.

(સૂ. ૬) વાચ્ય વગેરે તેના અર્થો છે.

(વાચ્ય વગેરે એટલે) વાચ્ય લક્ષ્ય અને વ્યંજ્ય

(સૂ. ૭) કેટલાએકમાં તાત્પર્યાર્થ^૨ પણ. ૬

જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા-પદના અર્થોનો-આકાશના ચોગ્યતા અને સનિધિને લીધે, સમન્વય થાય ત્યારે, વિશિષ્ટ સ્વરૂપવાળો, કોઇપણ એક પદનો અર્થ નહિ એવો વાક્યાર્થ ઉદય પામે છે, એવો અભિહિતાન્વયવાદીઓનો મત છે,^૩ વાચ્ય જ વાક્યાર્થ છે એવો અન્વિતાભિધાનવાદીનો મત છે^૪

૧ આલકારિકો સિવાય બીજા કોઇ ન્યંજ્યને સ્વીકારતા નથી

૨-૩ ડુમારિભટ્ટના અનુયાયીઓ ભાટ્ટ મીમાસકો અભિહિતાન્વયવાદી કહેવાય છે તેઓ માને છે કે અભિધા લક્ષણ અને વ્યંજના ઉપગત એક તાત્પર્યશક્તિ પણ છે જે પદમાં નહિ પણ વાક્યમાં રહે છે. “ગમયન્દ્રની ગાય જાય છે” તેના પદો આકાશના ચોગ્યતા સનિધિથી સંકલિત થયા છે રામચંદ્ર એ પદ છે, તેનો અમુક અર્થ છે, ગાયનો અમુક અર્થ છે, વગેરે, પણ આગુ વાચ્ય ગોલાયથી ગમયન્દ્રના સ્વામિત્વનો અર્થ જે નીકળે છે તે કોઇ પણ એક પદનો અર્થ નથી, કહી ભક્તિનો અર્થ તેા માત્ર સંબંધ જ થાય છે પણ અહીં એ સામાન્ય સંબંધના અર્થ ઉપગત આપણે સ્વામિત્વનો વિશિષ્ટ સંબંધ, ખાસ સંબંધ જે મમજીએ છીએ તે તાત્પર્ય શક્તિને લીધે મમજીએ છીએ અભિહિત એટલે અભિધા શક્તિથી પરાકાશ પદ્યમ ઉપસ્થિત થયેલા અર્થો, તેમનો અન્વય એટલે સંબંધ (વાક્યાર્થ) તાત્પર્ય વૃત્તિથી ભાસમાન થાય છે એમ અભિહિતાન્વયવાદીઓ કહે છે પ્રભાકર-ગુરુના અનુયાયીઓ અન્વિતાભિધાનવાદીઓ કહેવાય છે તેઓ કહે છે કે અભિધા શક્તિથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અન્વિત એટલે અન્વયયુક્ત જ પ્રતીત થાય

(સુ. ૮) ઘણું કરીને બધા પ્રકારના અર્થોનું વ્યંગ્યપણું મનાય છે.

તેમા વાચ્યનું, જેમકે—

‘માણુ ધરમા આજે, સામગ્રી નથી તમે કહ્યું એમ,
તો શુ કરવું ફહોને, ફહાડો એમ ન જોસો રહેશે ૬

અહીં સ્વચ્છન્દ વિહારાર્થી આ સૂચવાય છે
લક્ષ્યનું, જેમકે—

‘રીઝવતી સખિ ! પ્રિયને ક્ષણે ક્ષણે વેઠતો દુખ હું કાળે,
સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવા સરખું કરી દીધું તે । ૭

આમા મારા પ્રિયની સાથે રમીને તે વેરણનું કામ કયું છે
એવો લક્ષ્યાર્થ છે અને તે દ્વારા ચારના અપરાધીપણાનું પ્રકટ
કરવું એ વ્યંગ્ય છે

વ્યંગ્યનું, જેમકે—

‘જો, નવ હાલે ચાલે પદ્મિનીપત્રે વિરાજતી બગલી ।
ચોખ્ખા મરકત થાલે મૂકેલી છોપ કટોરી° શી ૮

છે અન્યય કોઈ છલાયદી જીતિથી બાસમાન થતો નથી મારે તાત્પર્યવૃત્તિ
ચીકારવાની જરૂર નથી

૪ <માણુ આજે ધરમા જરૂરની સાધન સામગ્રી નથી એમ તમે જ
કહ્યું છે, તો કહો શુ કરવું છે? દિવસે એમને એમ રહેશે નહિ >

૫ <હું સખિ (તે) સુભગને રીઝવતા મારા કાળે તુ ક્ષણે ક્ષણે દુખ
પામી છે, સદ્ભાવ અને સ્નેહથી કરવું જોખએ તેને યોગ્ય તે કયું છે । >

૬ <જો પદ્મિનીની પાદડીમા સ્થિત અને ન શરકતી બગલી શોભે છે ।
નિર્મળ મરકતના વાસણમા મૂકેલા શખના બનાવેલા પાત્રની જેમ >

૭ મૂળમા ‘સજ્જલિ’ છે. તેનો અર્થ શખનું બનાવેલું છીપના આકાર-
વાળું ચદન ઉતારવાનું પાત્ર

અહીં હાલ્યા ચાલ્યા વિના એ વડે નિરાંત અને તે નિરાત વડે નિર્જનપણુ સૂચવાય છે માટે આ સંકેત સ્થાન છે એમ કોઈ સ્ત્રી કોઈને કહે છે, અથવા તુ ખોટું બોલે છે, તું અહીં આવેલો ન હતો એવું સૂચન છે.

વાચક વગેરે શબ્દોનું ક્રમથી સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ. ૯) સાક્ષાત સંકેતિત અર્થને જે કહે તે વાચક. ૭

અહીં આ, જેનો સંકેત નથી જણાયો એવા શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી, સંકેત સાથેનો જ શબ્દ ખાસ અર્થનો બોધ કરે છે, તેથી જે શબ્દનો જે અર્થપરત્વે વ્યવધાન વિના સંકેત સમજાય તે શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે

(સૂ. ૧૦) સંકેતિત અર્થ જાતિ વગેરે ચાર પ્રકારનો હોય છે અથવા સંકેતિત અર્થ માત્ર જાતિ જ હોય છે.

જોકે વ્યક્તિથી જ કામ સરતું હોવાથી તે જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને^૮ યોગ્ય છે, તોપણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચારના^{૧૦}

૮ ગાય શબ્દનો અર્થ અમુક પ્રાણી આપણે ગણીએ છીએ, પણ ગૂંજરાતી નહિ જાણનાર તે અર્થ નથી જાણુનો આનું કારણ એ છે કે ‘ગાય’ શબ્દથી અમુક અર્થ થાય છે એવો શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેનો સબંધ એ જાણતો નથી આ સબંધને સંકેત કહે છે.

૯ પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિ—માણસની ક્રિયામાત્રનું પ્રયોજન સુખદારક તન્ક પ્રવૃત્તિ અને દુઃખકારકમાથી નિવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે સુખ મેળવવું અને દુઃખ છોડી દેવું એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ શબ્દથી માણસની સર્વ ક્રિયા એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે દલીલ એવી છે કે માણસ જે જે ક્રિયાઓ કરે છે જેમકે ગાયને બાંધતી, છોડતી, દોરતી, તે તો ખુબ ગાય વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને જ થાય છે, એટલે કોઈ એમ કહે કે “ગાય બાંધ” એ વાક્યમાં ક્રિયા તો ગાય વ્યક્તિ સબંધી થાય છે, માટે ગાય શબ્દનો સંકેત વ્યક્તિમાં છે એમ ગણવું જોઈએ એ શકા “જોકે. યોગ્ય છે” એ વાક્યથી તાળી, “તો પણ” એ વાક્યથી તેનું સમાધાન કરે છે

૧૦ આનન્ત્ય, વ્યભિચાર—વ્યક્તિમાં સંકેત વડે નહિ તેનું કારણ કહે છે કે તેમાં આનન્ત્યનો દોષ આવે છે. ગાય શબ્દ, વ્યક્તિને લગાડવા જઈએ તો વ્યક્તિ તો અનન્ત છે, એ અનન્ત વ્યક્તિને ગાય શબ્દ કેવી

હોવાને લીધે તેમા એટલે વ્યક્તિમા, સકેત કરવો યોગ્ય નથી, આ કારણથી અને “ગૌ શુક્લો દિત્ય” વગેરે શબ્દોનો અર્થભેદ^{૧૧} ન થતો હોવાથી તેની (વ્યક્તિની) ઉપાધિની^{૧૨} અદર જ સકેત છે

ઉપાધિના બે પ્રકારો છે. વસ્તુધર્મ અને બોલનારની ચઢચઢાથી —મરણથી—આરોપાયેલો વસ્તુધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે સિદ્ધ અને સાધ્ય સિદ્ધના વળી બે પ્રકાર છે પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ અને પદાર્થને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપનાર ધર્મ. તેમા પહેલાને જાતિ કહે છે. વાક્યપદીયમા કહ્યું છે કે “આખલો સ્વરૂપથી, પોતાની મેળે, વ્યક્તિ તરીકે, આખલો છે એમ પણ નથી, આખલો નથી એમ પણ નથી. આખલાપણાના સળધથી તે આખલો કહેવાય

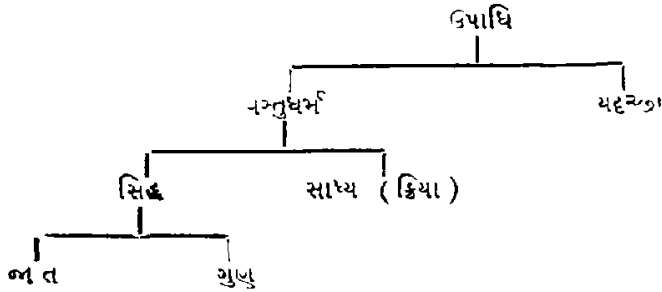
રીતે લાગુ કરી શકાય ? જો કોઈ એમ કહે કે સકેત અનન્ત ગાયોને લાગતો નથી, પણ અત્યારે જેટલી ગાય છે તેટલીને જ લાગેછે, તો વ્યભિચારનો દોષ આવે કારણકે અત્યારે જેટલી ગાયો છે તેટલીને ગાય શબ્દ લાગુ પડ્યા પછી તે પદની શક્તિ તો ખૂટી જાત. હવે ભવિષ્યમા ગાય થશે તેને તે શબ્દ શી રીતે લગાડશો ? જો પછીની ગાયને એ શબ્દ લગાડો તો શક્તિ વિના તે લગાડવો પડે તે વ્યભિચાર (વિ-વધારે, અભિચાર-જવુ, ન્યામ થવુ હોય તેનાથી વધારે ઉપર જવુ, એટલે કે કારણ વિના કાર્યનુ ગતુ,) દોષ છે

૧૧ અર્થભેદ આ શબ્દ વ્યક્તિમા સકેત છે એ શકતા ઉત્તરમા કહ્યું છે ધારો કે વ્યક્તિમા સકેત છે એમ કહીએ તો “દિત્ય નામનો ચાલતો ધોળો આખલો” એ વાક્યમા ‘આખલો’ એ શબ્દથી જ એ વ્યક્તિનો અર્થ થઈ જાય, તો પછી દિત્ય, ચાલતો, ધોળો એ શબ્દો કોનો બોધ કરે ? જો એમ કહીએ કે એ શબ્દો પણ એ જ આખલાનો બોધ કરે છે તો પછી ‘દિત્ય’ શબ્દથી પણ એ આખલો ‘ધોળો’થી પણ એ આખલો ‘ચાલતો’થી પણ એ આખલો એવો અર્થ થાય, એટલે કે ચારેય શબ્દોનો એક જ વ્યક્તિ અર્થ થયો, એટલે શબ્દોના અર્થોનો ભેદ ન થઈ શક્યો, બધા શબ્દોનો જૂદો જૂદો અર્થ ન થઈ શક્યો, એટલે કે નિરર્થક પુનરુક્તિનો વાધો આવે

૧૨ ઉપાધિ એટલે વ્યક્તિમા રહેવો ધર્મ

છે.” બીજો ગુણ છે. અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ, ‘ઘોળું’ વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ બને છે પહેલા અને પછી એવા જેના અવયવે છે એવો ક્રિયારૂપ ધર્મ તે સાધ્ય ધર્મ ૧૩

૧૩ શબ્દનો સકેત ઉપાધિમા થાય છે તે ઉપાધિ ચાર પ્રકારની છે એમ કારિકામા કહ્યું તે જ અહીં સ્ફુટ કરે છે આ ચાર પ્રકારો તે જ્ઞાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને યદ્યદા આ ચારેય ઉપાધિ ગણાય છે ઉપાધિના નીચે પ્રમાણે અહીં વર્ગો કર્યા છે



આપણે કોઈ પદાર્થને અમુક નામ આપીએ છીએ તે તે પદાર્થની જ્ઞાતિ ઉપરથી આપીએ છીએ કોઈપણ અમુક ગાયને ગાય કહીએ છીએ તો તે વ્યક્તિની ખાતર નહિ પણ ગોત્ર જ્ઞાતિ સાથેના તેના સબધથી ગાય કહીએ છીએ એટલે કે ગાય પોતાની જ્ઞાતિને લઈને ગાય બને છે માટે જ્ઞાતિ એ પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ ડહો છે કામજો હોવો, દૂધ દેવું, વગેરે જે જે સવળા ધર્મોથી ગાય જ્ઞાતિ થાય છે તે તેના પ્રાણપ્રદ ધર્મ છે એ પ્રમાણે પ્રાણપ્રદ ધર્મ ઉપગત, જે ધર્મો હોય તેને ગુણ કહ્યા છે કામજો વગેરે ધર્મો અમુક વ્યક્તિમા હોય એટલે તેને ગાયપણુ મળી ગયું, તેને પ્રાણ, સત્તા, અન્નિત્વ મળી ગયું હવે ઘોળી ગાય એમા ઘોળાપણુ, એ એ વ્યક્તિનો ગુણ છે, એ ગુણ ગાયપદ મળવાને માટે વ્યક્તિમા આવશ્યક નથી, માત્ર એ ગાયને વિશિષ્ટ કરે છે, માટે “ અન્નિત્વ પામેલી વસ્તુ ગુણથી વિશિષ્ટ બને છે ” એમ કહ્યું. આ બંને ધર્મો સિદ્ધ છે ક્રિયાને સાધ્ય ધર્મ કહે છે ક્રિયાના અવયવો જુદા પાડો તો એ અવયવો કાલમા આગળ પાછળ હોય, સમકાલીન ન હોય માટે તેને સાધ્ય કહ્યા ગાય જ્ઞાતિના અવયવો

છેલ્લો વર્ણુ જાણ્યાથી સમજાતુ, કેમ વિનાનુ, કિંતુ વગેરે શબ્દોનું સ્વરૂપ, બોલનાર પોતાની મરજી પ્રમાણે કિંતુ વગેરે અર્થોમા ઉપાધિ તરીકે મુકે છે તેથી આ [ઉપાધિ] સંસારીય યદ્યચ્છાત્મક છે

“ગૌ શુદ્ધભલે કિંતુ ઇત્યાદિમા શબ્દની ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે.” એમ મહાભાષ્યકાર કહે છે પરમાણુ વગેરેને ગુણમા ગણાવેલુ હોવાથી તેમનુ ગુણપાત્ર પારિભાષિક સમજવુ^{૧૪} ગુણ ક્રિયા અને યદ્યચ્છા (એ દરેક) વસ્તુત એક છે છતા આશ્રયના ભેદને લીધે તેમા ભેદ જેવુ દેખાય છે,^{૧૫} જેમ એક જ સુખ ખડ્ગ અરીસો તેલ વગેરે આલમ્બનના ભેદથી ભિન્ન દેખાય છે તેમ

ખરફ, દૂધ, શખ વગેરે વસ્તુઓમા રહેલા ધોળા ગુણો વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન હોવા છતા જે કારણથી ધોળુ ધોળુ વગેરે

ખરીમા ફાટ હોવી, શીગડા હોવા વગેરે સમકાલીન છે, ક્રિયાના અવયવો, જેમકે ચાલવાની ક્રિયાના, તેમા એક પગ ઉપાડવો પછી બીજો ઉપાડવો, એમ બધા અવયવો એક પછી એક આવે સમકાલીન, એકકાલીન, ન હોઈ મકે છેવટે ચોવો ધર્મ યદ્યચ્છા એ બોલનારની ઇચ્છાથી આરોપેનો એટલે વિશેષ નામોનાં છે અમુક વસ્તુનુ નામ અમુક આપીએ છીએ તે આપની વખતે બોલનારની મરજીનો વિષય છે એવી રીતે સંકેતિત અર્થના તેની ઉપાધિની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારો, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, યદ્યચ્છા ખતાવ્યા પછી કારિકામા કહેલો બીજો મત બ્લે છે એટલે કે મકેત માત્ર જાતિમા જ હોય છે એ મત વિષે કહે છે આ મત “ખરફ, દૂધ, ”વગેરેથી શરૂ થાય છે

૧૪ ઉપર પ્રમાણે પરમાણુત્વ પણ પ્રાણપદ ધર્મ હોવાથી જાતિમા ગણાવતુ જોઈએ, પણ વૈશેષિક દર્શનમા તેને ગુણમા સમાવેશ કરે છે આનો શી રીતે ખુલાસો કરવો ? તો કહે છે કે એ તો રક્ત વેશેષિક દર્શનની પરિભાષા છે વાસ્તવિક રીતે તે જાતિ જ છે

૧૫ શખ, દૂધ વગેરેમા ધોળાપણુ જુદા જુદા પ્રકારનુ છે જતા બધાને ધોળુ કહીએ છીએ એમા પણ આનન્ત્ય અને વ્યભિચાર દોષ આપ્યો ગણાય એવી શકાતુ અહી સમાધાન કરે છે કે એ તો માત્ર આલમ્બનના ફરકથી જુદુ દેખાય છે પણ વસ્તુત એ એક જ છે માટે એ દોષો આવતા નથી

એક જ જાતનો શબ્દપ્રયોગ અને એક જ જાતનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘોળાશ વગેરેના સામાન્યને લઈને છે. ઘોળ ભાત વગેરેમા જે વાસ્તવિક ભિન્ન પાકક્રિયા છે તેની અદર જેના વડે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પાકત્વાદિ ક્રિયા સામાન્ય છે. બાલ વૃદ્ધ પોપટ વગેરેથી બોલાએલા હિંચ વગેરે શબ્દોની અદર, અથવા પ્રતિક્ષણે અદલાતી જતી હિંચ વગેરે વસ્તુઓની અદર હિંચત્વ સામાન્ય જ છે જે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે બધા શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત જાતિ જ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૬} મત છે. જાતિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૭} અને અન્યથી વ્યાવૃત્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૮} મત છે, પણ તે અન્ય મોટા થઈ જવાની બીકથી અને પ્રસ્તુત વિષયમા ઉપયોગી ન હોવાથી બતાવ્યા નથી^{૧૯}

(મૂ. ૧૧) તે મુખ્ય અર્થ છે, તે વિષે આનો મુખ્ય વ્યાપાર અભિધા કહેવાય છે. ૮

તે-એટલે સાક્ષાત્ સંકેતિત અર્થ આનો-એટલે શબ્દનો

(મૂ. ૧૨) મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય, (અને) મુખ્ય અર્થ જોડે સંબંધ હોય, ત્યારે રૂઢિને લઈને અથવા પ્રયોજનને લઈને બીજો અર્થ જે (વ્યાપાર)થી સમજાય તે લક્ષણા નામની આરોપિત ક્રિયા છે. ૯

૧૬ જાતિમા જ માત્ર સંકેત હોય છે એ મત આડી ડોહા છે ન પૂર્વ મીમાસકોનો છે

૧૭ આ મત નૈયાયિકોનો છે

૧૮ આ મત બૌદ્ધોનો છે. આમના મત પ્રમાણે ગાય જખ્દનો અર્થ 'ગાય સિવાયનું બીજું કોઈ નહિ' એવો નિષેધાત્મક થાય છે એટલે કે શખ્દનું કામ માત્ર બીજા બધા પદાર્થોથી પોતાના અર્થના ભિન્નતા બતાવવાનું, તેની વ્યાવૃત્તિ કરવાનું છે એવો મત

૧૯ નગસિંહ દંડુ નામના ટીકાકાર પ્રમાણે મમ્મટને 'વ્યક્તિમા સંકેત' મત ઇષ્ટ છે. ઝળકીકર પ્રમાણે મહા ભાષ્યકારનો મત મમ્મટને ઇષ્ટ છે. અમને પણ એ જ ઠીક લાગે છે

‘કર્મમા કુશલ’^{૨૦} વગેરેમા દર્શાવેલા વગેરેનો અર્થ બધ ન બેસવાથી સુખ્ય અર્થનો બાધ થાય છે, તેનો વિવેકિત્વાદિરૂપ સંબધ છે, તથા રૂઢિ એટલે પ્રસિદ્ધિ છે તેથી સુખ્ય અર્થ વડે અસુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દ વ્યાપાર લક્ષણ છે [તેવી રીતે] ‘ગંગા ઉપર નેસ’ વગેરેમા ગંગાઆદિ નેસ વગેરેના આધાર ન થઈ શકવાથી સુખ્યાર્થનો બાધ થાય છે, તેનો નજીકપણુ રૂપ સંબધ^{૨૧} છે, તથા “ગંગા કિનારા ઉપર નેસ” વગેરેના પ્રયોગથી જે પવિત્રતા વગેરે ધર્મોનો બોધ થતો નથી તેમનો બોધ કરાવવા રૂપ પ્રયોજન છે તેથી સુખ્ય અર્થ વડે અસુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદ્વારા લક્ષાય છે તે, વ્યવહિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દવ્યાપાર લક્ષણ છે.

(અ. ૧૮) પોતાની સિદ્ધિ માટે બીજાનો આક્ષેપ કરવો તે ઉપાદાન લક્ષણ, અને બીજાને માટે પોતાનું સમર્પણ કરવું તે લક્ષણ-લક્ષણ, એવી બે પ્રકારની લક્ષણ યુક્તિ કહેવાય છે ૧૦

‘ભાલા પ્રવેશ કરે છે’ ‘ડાંગો પ્રવેશ કરે છે’ વગેરેમા પોતાનો પ્રવેશ બધ બેસે માટે ભાલા વગેરેથી પોતાના સંયોગમા આવેલા પુરુષો લેવાય છે, માટે ઉપાદાન^{૨૨} વડે આ લક્ષણ થયેલી છે.

‘ગોધા હોમવો’ વગેરે શ્રુતિએ ફરમાવેલ હોમવાની ક્રિયા મારા ઉપર કેવી રીતે થાય, માટે બતિવડે વ્યક્તિ લેવાય છે.

૨૦ કુશાન્ લાતીતિ કુશલ (કુશને કાપે તે કુશલ) એવી કુશલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે

૨૧ તેનો સંબધ એટલે સુખ્યાર્થનો અન્યાર્થ સારોનો સંબધ આ દાખલામા વિવેકાપણુ એ સુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંબધ છે. ‘ગંગા ઉપર નેસ’ન દાખલામા નજીકપણુ એ સુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંબધ છે

૨૨ ઉપાદાન એટલે મેળવવું. એક શબ્દ પોતાનો અર્થ સાચવીને બીજા શબ્દનો અર્થ મેળવી લે તે ઉપાદાન.

વ્યક્તિ બોલાતી નથી કારણકે “વિશેષણનો બોધ કરીને અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે ને વિશેષણ સુધી પહોંચી શકતી નથી” એવો ન્યાય છે, માટે આ ઉપાદાન લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે,^{૨૩} એમ ન કહેવું કારણકે અહીં પ્રયોજન નથી તેમ રૂઢિ પણ નથી. વ્યક્તિ સાથેના જાતિના નિત્ય સબધને લીધે જાતિથી વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે. જેમકે ‘કરાય’ એમ કહેતા કર્મનો આક્ષેપ થાય છે ‘કર’ એમ કહેતા કર્મનો આક્ષેપ થાય છે ‘પેસ’ ‘પેડો’ વગેરેમા ‘વરમા’ ‘ખા’ વગેરેનો.

‘જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી’ એમા રાત્રિભોજન સમજાય છે તે લક્ષણાથી નથી સમજાતું કારણકે તે શ્રુતાર્થાપત્તિ અથવા અર્થાપત્તિનો^{૨૪} વિષય છે. ‘ગંગા ઉપર નેસ’ અહીં આ તટ નેસના આધાર તરીકે ઘટી શકે એટલા માટે ગંગા શબ્દ પોતાનો અર્થ આપી દે છે આવા દાખલાઓમા લક્ષણ^{૨૫} વડે લક્ષણા થાય છે આ બંને પ્રકારની શુદ્ધા (લક્ષણા) છે શાથી જે એમા ઉપચારનુ^{૨૬} મિશ્રણ નથી

૨૩ આ પારિવ્રત્તમા આવી સુધી પૂર્વપક્ષ છે પૂર્વપક્ષ એવો છે કે તમારા મત પ્રમાણે શબ્દનો સકેત ઉપાધિમા છે માટે ‘ગોધો હોમવો’ એવા શ્રુતિવાક્યમા ‘ગોધો’ શબ્દનો સકેત ‘ગોધાની જાતિ’મા થયો પણ જાતિ કાંઈ હોતી નહોતી નથી એટલે ‘ગોધો’ શબ્દના મુખ્યાર્થનો બોધ થયો સમજવો જોઈએ અને એ શબ્દથી જે ‘ગોધો’ વ્યક્તિ સમજાય છે તે હવે લક્ષણાથી સમજાય છે એમ ગણવું જોઈએ જાતિથી જે વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે તે અભિધાયા ન થઈ શકે કારણકે નિયમ એવો છે કે વિશેષણનો-જાતિનો બોધ કરી અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેનાથી વિશેષ-વ્યક્તિનો બોધ થઈ શકે નથી માટે અભિધાનો બોધ થતા લક્ષણા વ્યાપારમા આવે છે એમ માનવું જોઈએ આવો પૂર્વપક્ષ છે તેનો ‘એમ ન કહેવું’ વગેરેથી જવાબ આપે છે

૨૪ શ્રુતાર્થાપત્તિ-જેને વ્યાકરણમા આપણે શબ્દ અધ્યાહાર રહેલો કહીએ છીએ તે શ્રુતાર્થાપત્તિ. અમુક હકીકત બધે એસે તે માટે જે બીજી હકીકત સમજી લેવી પડે તે અર્થાપત્તિ

૨૫ લક્ષણ એટલે ગૌણ થઈને સૂચવવું

૨૬ ઉપચાર એટલે સાદૃશ્ય, સંખ્યાપણાનો સબધ.

આ બંને પ્રકારોમા લક્ષ્ય અને લક્ષ્યક વચ્ચે ભેદની^{૧૭} પ્રતીતિ-
રૂપ તાટસ્થ્ય એટલે અલગપણ નથી. ગંગા વગેરે શબ્દોથી તટ

૨૭ ભેદ-અહીં એક તકરારની ચર્ચા કરી છે આપણે જોયું કે ‘ગંગા ઉપર નેમ’ એ શુદ્ધ લક્ષણ છે આ પછી ગૌણી લક્ષણ આવશે તેમા ઉપચાર એટલે સરખાપણાનો સબધ હોય છે, જેમકે ‘વાહીક (ગામડીઓ અથવા જંગનાં માણસ) બળદ છે’ તેમા વાહીક અને બળદ વચ્ચે સાદૃશ્ય સબધ છે હવે સુકુલમદ કહે છે કે ગૌણીમા સાદૃશ્ય સબધ છે, માટે ત્યાં વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થનો સાદૃશ્યને લીધે અભેદ છે પણ ‘ગંગા ઉપર નેમ’ એમા વાચ્યાર્થ ગંગા અને લક્ષ્યાર્થ ગંગાતટ એ બે વચ્ચે ભેદ છે અને આ ભેદબાન એ શુદ્ધ અને ગૌણીને જુદા પાડનાર તત્ત્વ છે તેમતનુ ગ્રથકર્તા, લક્ષ્ય ગંગાતટ અને લલક ગંગા બેની વચ્ચે ભેદ પ્રતીતિ થતો નથી એના મન ન્યાયી નિરાકરુ છે કે દલીલ એવી છે કે ‘ગંગા ઉપર નેમ’ એમા ‘ગંગાવી’ તમારે કહેવાનો અર્થ શો છે? ગંગા એટલ ગંગાપ્રવાહ કે ગંગાતટ ‘અલગત જવાબ એવો જ આપવો પડે કે ગંગાતટ ત્યારે ગંગાતટ કહેવાને બદલે ગંગા કહેવાનું તમારું ખાસ પ્રયોજન શું છે? પ્રયોજન એ છે કે ગંગા એમ કહીને એ નેસની જગા પવિત્ર છે અને થડી છે એમ સૂચવના માગીએ હોય એટલ કે ગંગાતટ શબ્દથી પવિત્રતા અને સ્તીતળતા સૂચવાતી નથી અને ગંગા શબ્દથી સૂચવાય છે ત્યારે એમ જ માનવું પડે કે ગંગા ઉપર નેમ એનો અર્થ થતી વખતે ગંગા અને ગંગાતટ એ બે અર્થોનો ભેદ નથી જણાતો જો ભેદ જણાય એટલે કે ગંગાતટ ગંગા રૂપે ન જામ તો પડી થડી અને પવિત્રતાનો અર્થ ન થઈ શકે માટે ‘ગંગા ઉપર નેમ’ એનો અર્થ થતી વખતે ગંગા અને ગંગાતટ બંને અર્થનો અભેદ રહે છે હવે એમ માનો કે ગંગાનો અર્થ માત્ર ગંગાતટ એટલો જ થાય છે અને ગંગા અને ગંગાતટ વચ્ચે અભેદ નથી તો એમ માનવું પડે કે પવિત્રતા થડી વગેરે મૂલ્યિત અર્થો ગંગાતટમાથી આવ્યા તો પડી ‘ગંગાતટ ઉપર નેમ’ એ શક્યમા પણ પવિત્રતા અને થડીનો અર્થ થાય છે એમ માનવું પડે એટલે ‘ગંગા ઉપર નેમ’ અને ‘ગંગાતટ ઉપર નેમ’ બંને વાક્યોનો એક અર્થ થયો ત્યારે પછી અભિધા અને લક્ષણનો કેવો શો રહ્યો? માટે તેમા ભેદપ્રતીતિ થતી નથી એ સ્વીકારવું જોઈએ, અને તેથી ભેદપ્રતીતિને શુદ્ધ અને ગૌણીના ભેદકતત્ત્વ તરીકે મળ્યું જોઈએ નહિ એ ભેદક તત્ત્વ શું છે તે આગળ ૧૬ મા સૂત્રમા કહેવાશે.

બગેરેનો બોધ થાય છે ત્યારે બન્નેના અલોહના જ્ઞાનથી જ જણાવવા ધારેલું પ્રયોજન જણાવાય છે માત્ર ગંગાનો સબધ પ્રતીત થાય છે એમ કહીએ તો ‘ગંગાતટ ઉપર નેસ’ એવા શબ્દના પ્રયોગમા અને લક્ષણના પ્રયોગમા શો ભેદ રહેો ?

(સ. ૧૪) પણ જ્યાં વિષયી અને વિષય તે તે રીતે બોલાય ત્યાં સારોપા લક્ષણ થાય છે; જે (શુદ્ધાથી) જુદી છે.

જે આરોપાય છે તે વિષયી અને જેમા આરોપાય છે તે વિષય. જેમાં વિષયી અને વિષય બન્ને, તેમનો બન્નેનો ભેદ

આ ચર્ચા વધારે સ્ફુટ થાય તે માટે તેને નીચે પ્રમાણે સવાદમા મોઢવી છે

વાદી—‘ગંગા ઉપર નેસ’ એ વાક્યથી તમારે કહેવું છે શું ? ગંગા ઉપર નેસ છે એમ કહેવું છે કે ગંગાતટ ઉપર ?

પ્રતિવાદી—‘ગંગાતટ ઉપર નેસ છે’ એમ

વાદી—ત્યારે ‘ગંગાતટ ઉપર નેસ’ કહેવાને બદલે ‘ગંગા ઉપર નેસ’ એમ કહેવાનું તમારું પ્રયોજન શું છે ?

પ્રતિવાદી—પ્રયોજન એ છે કે ‘ગંગા’ શબ્દથી એ જગાની નીતળતા અને પવિત્રતા સૂચવવા માગીએ છીએ.

વાદી—કેમ ‘ગંગાતટ’ શબ્દથી એ પ્રમણે પવિત્રતા અને નીતળતા ન સૂચવી શકાત ?

પ્રતિવાદી—ન જ સૂચવી શકાત ગંગાતટથી તે પવિત્રતા અને નીતળતા સૂચવાતા હોત તો ગંગા શા માટે કહેત ?

વાદી—ત્યારે તમે કયુલ કરો છો કે નીતળતા અને પવિત્રતા ગંગાતટ શબ્દથી સૂચવાતી નથી અને ગંગા શબ્દથી સૂચવાય છે ?

પ્રતિવાદી—હા.

વાદી—હવે કહો કે ‘ગંગા ઉપર નેસ’ એના લક્ષણથી અર્થ કરવામા ગંગા અને ગંગાતટ એ લક્ષ અને લક્ષ્યનો ભેદ પ્રતીત થાય છે એમ તમે માનો છો ?

પ્રતિવાદી—હાન્તો ગંગા અને ગંગાતટ બે જુદા જ છે .

હ કાઈ ગયા વિના, સમાન-અધિકરણથી^{૨૭} જનાવાય તે લક્ષણા સારોપા લક્ષણા છે.

(સૂ. ૧૫) વિષયી જ્યારે બીજાને [વિષયને] ગાત્રી જાય ત્યારે એ સાધ્યવસાનિકા કહેવાય. ૧૧

વાદી—અસ્તુ ત્યારે મને જગ કંઈ કહો કે ‘ગગા ઉપર નેસ’ એનો અર્થ ગો કંઈ છે ?

પ્રતિવાદી—‘ગગાતટ ઉપર નેસ’ એવો

વાદી—અસ્તુ હવે હું પૂછુ છું કે આ પ્રમાણે અર્થ કન્વામા સીતળતા અને પવિત્રતાનું જે સૂચન થાય છે એન તમે કશું ને કેમી રીતે થયું ‘ગગા’ થી થયું કે ‘ગગાતટ’ થી ?

પ્રતિવાદી—‘ગગાતટ’ થી થયું

વાદી—પણ તમે હમણા જ કહી ગયા કે ‘ગગાતટ’ સ્પષ્ટથી થડી અને પવિત્રતાનું સૂચન નથી થઈ શકતું અને એટલા માટે જ તમે ‘ગગા પગ નેસ’ એમ કહો છો

પ્રતિવાદી—હા એ ખરૂં છે

વાદી—ત્યારે થડી અને પવિત્રતાનું સૂચન ‘ગગાતટ’થી નથી થયું તો હવે કહો કે શાથી થયું ?

પ્રતિવાદી—ગગા સ્પષ્ટથી

વાદી—પણ તેને ગગા અને ગગાતટ બન્ને વચ્ચે ભેદ જ પ્રતીત થતો હોય તો ગગાની થડી અને પવિત્રતા ગગાતટને શી રીતે લાગુ પડે ?

પ્રતિવાદી—હા એ વાંધો આવે ખરો

વાદી—ત્યારે એમ જ માનવું પડે કે ગગા અને ગગાતટના ભેદ લક્ષણા વ્યાપારમા પ્રતીત નથી થતો

પ્રતિવાદી—પણ બન્ને વચ્ચે ભેદ છે તેનું કેમ ?

વાદી—તેમા જ લક્ષણા વ્યાપારની વિશેષતા છે સાસ્ત્રવિક ભેદ હોવા છતાં તે ભુલાવી પવિત્રતા સીતળતા વગેરેનું તે સૂચન કરે છે અને હવે તમે આથી કયુલ કરશો કે શુદ્ધલક્ષણા, ભેદ-પ્રતીતિને લીધે ગૌણીથી બુદ્ધિ પ્રકારની છે એમ કહેવું અગત્ય નથી.

૨૭ સમાન-અધિકરણથી, એટલે એક સખી વિભક્તિવાળા પદોથી

જેનો આરોપ થાય છે તે વિષયી, બીજાને એટલે જેમાં આરોપાય છે તે વિષયને, પોતામાં સમાવી દે, ગળી જાય ત્યારે સાધ્યવસાના થાય

(મુ. ૧૬) આ જે લેદો સાદશ્યને લીધે હોય ત્યારે ગોણુ અને સાદશ્ય સિવાયના સખયને લીધે હોય ત્યારે ગુદ્ધ ગણાય છે.

આ સારોપ અને સાધ્યવસાના એવા લક્ષણાના જે લેદો સાદશ્યને લઈને થનારા, ‘વાહીક બળદ છે’ એમાં અને ‘આ બળદ છે’ એમાં થાય છે ૨૮

અહીંયા પોતાના અર્થના (એટલે બળદપણના) સહચારી ગુણો જેવા કે જડતા, મન્દતા, જે કે લક્ષણથી સમજાય છે, છતાં તે ગુણો બળદશબ્દદ્વારા બીજા અર્થનો એટલે વાહીક અર્થનો અભિધાત્રા એ ધરવામાં કારણભૂત થાય છે એમ કેટલાએક કહે છે પોતાના અર્થના સહચારી ગુણના અભેદને લીધે બીજા શબ્દના અર્થમાં રહેલા ગુણોનું જ લક્ષણથી જ્ઞાન થાય છે, બીજા શબ્દનો અર્થ અભિધાત્રી કહેવાતો નથી એમ બીજા કેટલાએક માને છે સમાન ગુણના અશ્રયપણાને લીધે બીજો અર્થ જ લક્ષણથી જાણાય છે એમ બીજા કહે છે

બીજી જગાએ કહ્યું છે કે “વાચ્યાર્થની સાથે અવિનાશાવગમનારા અર્થની પ્રતીતિ તે (શુદ્ધ) લક્ષણ લક્ષ્યાર્થ વ્યક્તિતા ગુણ સાથે (સુખ્યાર્થનો) સખય હોવાને લીધે જે વૃત્તિ થાય છે

૨૮ સારોપ—‘વાહીક બળદ છે’ એ સાંખ્યા છે, કાણુક તેમાં વિષય વાહીક અને વિષયી બળદ બન્ને પોતપોતાને એ સમાનાધિકરણથી કહેવાયા છે વાહીકને કહેવાને આપણે કહીએ ‘આ બળદ છે’ ત્યાં એ સાધ્યવસાના થઈ કાણુકે એમાં બન્ને બોલાતા નથી માત્ર વિષયી જ બોલાય છે, એટલે કે વિષયા વિષયને ગળી જાય છે વાહીક સાદ ગુણ વાહીક હોય તેનો અર્થ બહાર ગેદનાર, સખ્ય લોકોની બહાર ગેદનાર—અનન્ય એવો થાય

૨૯ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે ‘વાહીક બળદ છે’ એમાં બળદ શબ્દ વાહીક સાથે અનન્ય કેવી રીતે પામે છે તે સખયી ત્રણ ગુદા ગુદા મતો ટાકે છે પહેલો મત એવો છે કે બળદ નમ્દનો સુખ્યાર્થ આધિત થતા તે પોતાના અર્થના સહચારી

ત ગાણી વૃત્તિ કહેવાય છે.” અહીં અવિનાશાવનો અથ માત્ર સખધ એટલો જ છે, નહિ કે એકના સિવાય બીજાનું ન હોવું તે. તેવો અર્થ કરીએ તો “માચડા ખૂંચો પાડે છે” વગેરેમાં લક્ષણા ન થઈ શકે અવિનાશાવ સખધમાં આક્ષેપથી એટલે કે અનુમાનથી ।સદ્ધિ થતી હોવાથી લક્ષણાનો ઉપયોગ નથી એમ કહી ગયા છીએ.

“ધી આવરદા છે” ‘આ જ આવરદા છે’ વગેરેમાં સાદૃશ્યથી ભિન્ન એવો કાર્ય—કારણભાવ વગેરે રૂપ બીજો સખધ છે આ વગેરે [શુદ્ધાના] ઉદાહરણોમાં કાર્ય—કારણભાવ વગેરે રૂપ સખધના હેતુથી સારોપા અને સાધ્યવસાના અને છે

અહીં ગૌણીના બે ભેદોમાં, (પહેલામાં) તદ્વાવત છતાં એકતાનું જ્ઞાન કરવું તથા (બીજામાં) સર્વ પ્રકારે અભેદનું જ્ઞાન કરવું એ પ્રયોજન છે. શુદ્ધાના બે ભેદોમાં તો બીજા (પદાર્થો)થી ।વલક્ષણ રીતે, અને અવ્યભિચારથી એટલે અપવાદ વિના કાર્ય-કારિત્વ વગેરે બતાવવું એ પ્રયોજન છે.

કોઈ જગાએ તાદૃશ્યથી^{૩૦} ઉપચાર^{૩૧} કરવામાં આવે છે જેમકે ઇન્દ્ર માટેનો થાલલો ઇન્દ્ર કહેવાય કોઈ જગાએ માલીક-નોકરના સખધથી જેમકે રાજાનો માણસ ગળ, કોઈ જગાએ અવયવ-અવયવીના સખધથી જેમકે હાથના આગલા ભાગના અર્થમાં અગ્રહસ્ત કહેવાને બદલે હસ્ત શબ્દ બોલાય છે કોઈ જગાએ તેના કામના લીધે જેમકે સુતાર ન હોય તે સુતાર કહેવાય

ગુણો જડતા અને મન્દતાના લક્ષણાથી બોધ કરે છે અને પછી એ ગુણોના બલથી તે વાહીકનો અર્થ અભિધાથી બતાવે છે બીજો મત એવો છે કે જડતા મન્દતા વગેરે પોતાના અર્થના મદયાની ગુણો અને વાહીકમાં આવેલા તેવા ગુણોનો અભેદ હોવાથી વાહીકમાં આવેલ ગુણોનો જ લક્ષણાથી બોધ થાય છે ત્રીજો મત એવો છે કે બળદના ગુણો છે એ જ ગુણોનો વાહીક આશ્રય કરે છે માટે એ આશ્રયરૂપ વાહીકના અર્થનો જ લક્ષણાથી બોધ થાય છે આ ત્રીજો મત અથર્કતાનો પોતાનો હોવાથી આગળ તેનું મમર્થન કરે છે

૩૦ તાદૃશ્ય—તેને અર્થે, એટલે તેને માટે હોવાપણું

૩૧ ઉપચાર—લક્ષણા આપારથી વ્યવહાર

(સ. ૧૭) તેથી લક્ષણા છ પ્રકારની છે ૧૨

પહેલા બતાવેલા ભેદો સાથે.^{૨૨}

અને તે

(સ. ૧૮) રૂઢિને લક્ષને થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય વિનાની
અને પ્રયોજનને લીધે થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય-
વાળી હોય છે.

દારણકે પ્રયોજનનો બાધ વ્યજન વ્યાપારથી જ થાય છે.

(સ. ૧૯) તે ગૂઢ અથવા અગૂઢ હોય છે.

તે એટલે વ્યંગ્ય

ગૂઢ નીચે પ્રમાણે જેમકે —

૩૩

સુખે સ્મિત વિકાસિયુ, વશ કરેલ વાકી દગ,
મદે મલપતી ગતિ, મતિ ન કામ એકકે ઠરે,
ઉરે સ્તન-કળી પુટી, જઘન અસખધક્ષમ
શુ ભોળન બહાર છે, શશિમુખી શરીરે ખિટ્યો. ૯

અગૂઢનો જેમકે —

૩૪ શ્રીસગર્થો અબુધો પણ, પાવરધા થાય ચતુર ચરિતોના,
ઉપદેશે હાવભાવ યૌવનમદ એ જ લલનાને. ૧૦

૩૨ ૭ પ્રકારની નીચે પ્રમાણે

૧૬૧

ઉપાદાન જેમકે ભાવાપ્રવરણ કરે છે કાગા પ્રવેગ કરે છે

લતણ જેમકે ગગા ઉપર નેસ.

સારોપા જેમકે ધી આવગદા છે

સાધ્યવસાના જેમકે આ આવગદા છે

ગોષ્ઠી

સારોપા જેમકે વાહીદ બળદ છે

સાધ્યવસાના જેમકે આ બળદ છે

૩૩ < જેમા સ્મિત વિકસેયુ છે એવું મુખ છે, જેણે વક્તાને પશ
કની છે એવો દષ્ટિપાત છે, જેમા વિવ્રમે ઉભરાઈ જાય છે એવી ગતિ છે,
ન્યા સ્તનકળી પુટી છે એવું ઉગ છે, અસખધને સદન કરી શકે એવું
જવન છે, અહો ચન્દ્રમુખીના શરીરમા યૌવનનો ઉદય (શો) ખીલે છે >

૩૪ < લક્ષ્મીના પરિચયથી, જડ પણ ચતુરોની ગીતભાતના બળકાર
થાય છે, જુવાનીનો મદ જ કામિનીએને લલિત ભાવો ઉપદેશે છે <

અહીં ઉપદેશે' એ પદ (અગૂદવ્યગ્યવાળું છે) ^{૩૬૮}

(સૂ. ૧૦) તેથી આ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. ૧૩

અવ્યંગ્યા, ગૂઢવ્યગ્યા અને અગૂઢવ્યગ્યા.

(સૂ. ૨૧) તે લક્ષણોનો આધારભૂત [શબ્દ] લાક્ષણિક કહેવાય છે.

શબ્દગ્ય એવો સબધ લેવાનો છે. આધાર એટલે આશ્રય.

(સૂ. ૨૨) તેમા (એટલે પ્રયોજનમાં) થતો જે વ્યાપાર તે વ્યજનારૂપ છે.

શાથી, તો કહે છે કે

(મૂ. ૨૩) જેની પ્રતીતિ કરવાને માટે લક્ષણોનો આશ્રય લેવામાં આવે છે (૧૪) તે કેવળ શબ્દથી સમજાતા ફળમાં વ્યજના સિવાય બીજું ક્રિયા નથી.

પ્રયોજન સમજાવવાની ઇચ્છાથી જ્યાં લક્ષણ વડે શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યાં બીજા કશાથી તેનું એટલે પ્રયોજનનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ તે શબ્દથી જ થાય છે અને અહીં વ્યજના સિવાય બીજો વ્યાપાર નથી.

કારણકે—

(સૂ. ૨૪) સંકેત ન હોવાથી અભિધા ન હોઈ શકે.

‘ગંગા ઉપર નેસ’ વગેરેમા જે પાવનત્વ વગેરે ધર્મો તટ વગેરેમા સમજાય છે તે ધર્મોમા ગંગા વગેરે શબ્દોનો સંકેત નથી.

(સૂ. ૨૫) હેતુ ન હોવાથી લક્ષણ ન હોઈ શકે. ૧૫

મુખ્યાર્થનો બાધ વગેરે ત્રણ હેતુ

તે આ પ્રમાણે

(સૂ. ૨૬) [પ્રયોજનનો બોધક લક્ષણ વ્યાપાર ન હોઈ શકે કારણકે] લક્ષ્ય અર્થ છે તે કાંઈ મુખ્ય નથી, વળી તેમા કાંઈ બાધ થતો નથી, ફળની સાથે કાંઈ

૩૪૬ ઉપદેશવાની ક્રિયા યૌવનમદ, અચેતન, કરી શકે નહિ તેથી, અનાયાસે-સ્ફુટ શબ્દો વિના જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે એવો વ્યવચાર વાચ્ય જોઈલો જ મુગ્ધ છે માટે આ અગૂઢવ્યગ્ય છે.

૩૫ પાસમા સૂત્રમા આવેલા ‘શબ્દ’ શબ્દની સાથે આ સૂત્રનો અન્વય કરવાનો છે એવો અર્થ છે.

સંબંધ નથી, તેમાં (એટલે પ્રયોજનમાં) કાઈ બીજું
પ્રયોજન નથી તેમજ શબ્દનો અર્થ થવામાં
હરકત થતી નથી. ૧૬

જેમ ગંગા શબ્દનો પ્રવાહ અર્થમાં બાધ થવાથી તે તટને
લક્ષે છે તે મુજબ જે તટમાં પણ બાધ હોય તો પ્રયોજનને
લક્ષે, તેમજ તટ મુખ્ય અર્થ નથી, તેમજ અહીં આ (તે મુખ્ય
અર્થનો) બાધ પણ થતો નથી, તેમજ ગંગા શબ્દના થતા તટ
અર્થને લક્ષણાથી સમજતા પવિત્રતા વગેરે સાથે સંબંધ નથી,
તેમજ પ્રયોજનનો લક્ષણાથી બાધ થવામાં બીજું કોઈ પ્રયોજન
નથી, તેમજ ગંગા શબ્દ જેમ તટનો બાધ કરવાને અસમર્થ છે
તે પ્રયોજનનો બાધ કરવાને અસમર્થ નથી

(મુ. ૨૭) એમ છતાં પણ [પ્રયોજનમાં બીજું પ્રયોજન
સ્વીકારીએ તો] અનવસ્થા થાય કે જે મૂળનો
ક્ષય કરનારી છે.

એમ છતાં પણ જે પ્રયોજન લક્ષાતુ હોય તો તે બીજા
પ્રયોજનને લઈને લક્ષાય, તે વળી બીજા પ્રયોજનને લઈને એ પ્રમાણે
અનવસ્થા થાય જેને લઈને પ્રસ્તુત પ્રયોજન પ્રતીત જ ન થઈ શકે

ધારો કે “પવિત્રતા વગેરે ધર્મોથી યુક્ત તટ લક્ષાય છે, અને
‘ગંગાના કિનારા ઉપર નેમ’ એથી વધારે અર્થનું જ્ઞાન એ પ્રયોજન
છે માટે વિશિષ્ટમાં જ (એટલે કે પવિત્રતાથી યુક્ત તટમાં જ)
લક્ષણા થાય છે તો ‘પગી વ્યવહાર કામ શુ છે ?’ તો કહે છે કે

(સુ. ૨૮) પ્રયોજન સાથે લક્ષ્યાર્થ જ ધરતો નથી. ૧૮
શાથી ? તો કહે છે કે

(સુ. ૨૯) જ્ઞાનનો વિષય બીજો છે અને જ્ઞાનનું ફળ બીજું
કહેવાયું છે

નીલ વગેરે, પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાનનો વિષય છે તેનું ફળ તે
પ્રકટતા^{૩૬} અથવા સવિત્તિ^{૩૭} છે

૩૬-૩૭ પ્રકટતા—કુમારિલભટ્ટના મતે જ્ઞાનનું ફળ પ્રકટતા છે
ધારો કે મેં ઝાડ જોયું તો ઝાડ એ જ્ઞાનનો વિષય થાય છે પણ તે સાથે

(સૂ. ૩૦) એ પ્રમાણે વિશિષ્ટમાં લક્ષણ ન હોઈ શકે.

આનો ખુલાસો થઈ જાય છે

(સૂ. ૩૧) વિશેષો તે લક્ષિતમાં હોય. ૧૮

તટ વગેરેમાં પવિત્રતા વગેરે જે વિશેષો છે તે અભિધા તાત્પર્ય અને લક્ષણાર્થી ભિન્ન એવા બીજા વ્યાપારથી સમજાય એવા છે. વ્યજન, ધ્વનન, દ્વાતન વગેરે શબ્દોથી બોલાતો તે વ્યાપાર અવશ્ય સ્વીકારવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે લક્ષણ-મૂળવાળું વ્યજકત્વ કહ્યું હવે અભિધા-મૂળવાળું કહે છે

(સૂ. ૩૦) સંયોગ વગેરેથી અનેક અર્થવાળા શબ્દો વાચકત્વ નિયન્ત્રિત થયા બાદ વાચ્ય નહિ એવા અર્થનો બોધ કરનાર વ્યાપાર તે અજન એટલે વ્યજના છે.

“ શબ્દના અર્થનો ખાસ નિશ્ચય ન થઈ શકતો હોય ત્યા નીચેના કારણો ખાસ અર્થની સ્મૃતિ કરાવે છે -સંયોગ, વિપ્રયોગ, સાહચર્ય, વિરોધિતા, પ્રયોજન, પ્રકરણ, લિંગ એટલે ચિન્હ, બીજા શબ્દોની સનિધિ, સામર્થ્ય, ઔચિત્ય, દેશ, કાલ, લિંગ, સ્વર વગેરે ”

આ કહેલી રીત પ્રમાણે [નીચેના ઉદાહરણોમાં અનુક્રમે સંયોગ વગેરેથી નીચેના શબ્દો નીચેના અર્થમાં નિયન્ત્રિત થાય છે જેમકે -]

‘શબ્દકવાળો હરિ’ ૩૮ અને ‘શબ્દક વિનાનો હરિ’ એમાં અચ્યુત (ના અર્થ)માં, ‘રામલક્ષ્મણ’ એમાં દશરથપુત્રમાં, તેમની ગતિ રામાન્નુજ ૪૦ જેવી થઈ’ એમાં (રામ) ભાર્ગવમાં [પરશુરામ] અને

ઝાડમાં જળાપાપણાનો ધર્મ પણ આવે છે, એને પ્રકટતા કહે છે એ પ્રકટતા એ જ્ઞાનનું ફળ છે પ્રમાણ અને બીજા તાર્કિકો એમ કહે છે કે ઝાડ એ જ્ઞાનનો વિષય છે, એ ઝાડ મે જાણ્યું એવું મારામાં જ્ઞાન થાય છે— સવિત્તિ થાય છે પ્રકટતા વસ્તુ ધર્મ છે, સવિત્તિ આત્મધર્મ છે અને તે મતે વિષય અને ફળ હમેશા જૂડા હોય છે તેવીજ રીતે અહીં પણ લક્ષણના વિષય (ગંગાતટ) ને તેના ફલ (પાવનત્વ વગેરે) થી ભિન્ન ગણવે જોઈએ એવો મત્તમનો આશય છે

૩૮ હરિનો બીજો અર્થ ધોડો, સૂર્ય વગેરે થાય છે

૩૯-૪૦ બલરામ, પરશુરામ, દાશગથિરામ, એ સર્વે ગમ કહેવાય છે

(અર્જુન) કાર્તવીર્યમા [સહસ્રાર્જુન], ‘ભવનો નાશ કરવા માટે સ્થાણુને’^{૪૧} ભજ’ તેમા શિવમા, ‘દેવ’^{૪૨} બધુ જાણે છે’ ત્યા આપમા, ‘મકરધ્વજ’^{૪૩} કોપ્યો’ એમા કામમા, ‘ત્રિપુરારિ દેવનુ’ એમા શંભુમા, ‘મધુવટે’^{૪૪} કોઠિલ મત્તછે’ એમા વસંતમા, ‘દયિતાનુ મુખ રક્ષણ’^{૪૫} કરો’ તેમા સમુખપણામા, ‘અહીં પરમેશ્વર’^{૪૬} બિરાજે છે’ એમા રાજધાની રૂપ દેશને લીધે રાજમા, ‘ચિત્રભાનુ પ્રકાશે છે’ એમા દિવસે સૂર્યમા અને રાત્રે અગ્નિમા, ‘મિત્ર’^{૪૭} પ્રકાશ્યુ’ ત્યા ભાઈબધમા, અને ‘મિત્ર’^{૪૮} પ્રકાશ્યો’ ત્યા સૂર્યમા ‘ધન્વન્-શત્રુ’^{૪૯} વગેરેમા (સ્વરસેહ) વેદમા જ વીશેષ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, કાવ્યમા નહિ.

વગેરે શબ્દથી નીચે જણાવેલા શ્લોકમા અભિનય વગેરેથી અર્થનો નિશ્ચય થાય છે

૪૧ સ્થાણુનો બીજો અર્થ કુંડુ થાય છે.

૪૨ દેવ શબ્દ દેવતાના અર્થમા તેમજ કોઈને માનાર્થે પણ વપરાય છે

૪૩ મકરધ્વજનો બીજો અર્થ સમુદ્ર થાય છે

૪૪ મધુનો બીજો અર્થ મધ

૪૫ મુખ એટલે મોઢું અને સમુખપણુ એવા બે અર્થો થાય છે

૪૬ પરમેશ્વર શબ્દ રાજના અર્થમા પણ વપરાય છે

૪૭-૪૮ મિત્ર સંસ્કૃતમા મિત્ર નાન્યેતર જાતિ હોય ત્યારે સખા અને નરજાતિ હોય ત્યારે સૂર્યના અર્થમા વપરાય છે

૪૯ ઇન્દ્રશત્રુ એ સમ્પૂર્ણ સામાસિદ્ધ પદ છે તે સમાસ બે રીતે છોડી શકાય તત્પુરુષ સમાસ લઈએ તો ‘ધન્વન્નો શત્રુ-એટલે મારનાર’ એવા અર્થ થાય છે જો બહુવીહિ લઈએ તો ‘ધન્વન્નો શત્રુ-મારનાર છે,’ એવા થાય છે વેદમા બહુવીહિ સમાસમા આદ્યપદ અને તત્પુરુષમા અન્ત્યપદ ઉદાત્ત સ્વરનાળુ હોય છે કથા એવી છે કે ધન્વન્ને મારવાનો વર માગતા રૂત્રે ઇન્દ્રશત્રુ થવા વગદાન માગ્યું પણ અન્ત્યપદ ઉદાત્ત બોલવાને બદલે તે આદ્યપદ ઉદાત્ત બોલ્યો તેથી ‘હું ધન્વન્ને માઝ’ એને બદલે ‘ધન્વન્ મને મારે’ એવા અર્થ ફરી ગયો એવી રીતે સ્વરના અપરાધથી રૂત્ર આર્યો ગયો એવી કથા છે આ સ્વરથી વેદમા અર્થફેર થઈ શકે છે, કાવ્યમા નહિ

“ આટાટલા જ ઉરજો, આટલી છે માત્ર આખપાદડીઓ,
આટલી થઈ અવસ્થા દિવસો આટલા જ થાતામા ૧૧
આ પ્રમાણે સંયોગ વગેરેથી બીજા અર્થનું નિવારણ થઈ
ગયા પછી પણ કોઈ જગાએ અનેકાર્થ શબ્દના બીજા અર્થનો
બોધ જે થાય છે ત્યાં અભિધા નથી, કારણકે તેનું નિયમન
થઈ ગયું છે, તેમ લક્ષણ નથી, કારણકે સુખ્યાયનો બાધ વગેરે નથી,
પણ અહીં અજન એટલે વ્યજન એ જ વ્યાપાર છે. જેમકે—

“પૂહોર્યુ ન જાય તન ! ઉચ્ચ શુ વશ મોટો !

સચ્ચા શિલીમુખ, ન થાય ગતિ નિરુદ્ધ,

એ ભદ્ર જાત પરવારણનો હમેશ

દાનામ્યુના ઝરણથી કર રૂંદે સુહોતો

૧૨

(સુ. ૩૩) તેથી યુક્ત તે વ્યજક શબ્દ.

તેથી યુક્ત એટલે વ્યજનાથી યુક્ત

(સુ. ૩૪) જેથી કરીને તે (વ્યજક શબ્દ) પોતાના સુખ્ય
અર્થના વ્યવધાનવાળો થઈને તેવો (વ્યજક) બને
છે તેથી કરીને (સુખ્ય) અર્થ પણ મદદગાર થવાને
લાઈ તે જગાએ વ્યજક ગણાય છે. ૨૦

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા શબ્દાર્થના સ્વરૂપના નિર્ણયનો
બીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

૫૦ < આવડા રતનવાળી આવડી આખપાદડીવાળીની આવી અવસ્થા
આટલા દિવસમા થઈ >

૫૧ < ભદ્રસ્વરૂપવાળાનો મુશીખતથી પહોંચી સકાય એવા શરીર-
વાળાનો વિરાગ વશની ઉન્નતિવાળાનો, શિલીમુખ એટલે જાણનો સમ્રાટ
કર્ષો છે એવાનો અમાધિત ગતિવાળાનો, ૫૨ એટલે શત્રુના વારણનો,
નિવારકનો કર હમેશા દાનામ્યુના સેકથી સુદર રહેતો >

રાગમા પૂરેપૂરો અર્થ નિયન્ત્રિત થવા છતાં આ શ્લોકમાથી હાથીના
વર્ણનનો અર્થ નીકળે છે તેમા ભદ્રનો અર્થ ભદ્રગતિનો હાથી, દુરાધરોહ
એટલે ઉપર ચડવામા મુશ્કેલી પડે એવો (જાંચો), શિલીમુખ એટલે ભમરા (તેના
કુંભસ્થળમાથી ઝરતા મઠને લીધે આકર્ષણથી) પરવારણ એટલે ઉત્કૃષ્ટ હાથી,
કર એટલે સૂદ અને દાન એટલે મદ જે ઝરવાથી સુદર દેખાય એવો અર્થ

ત્રીજો ઉલ્લાસ

(સૂ. ૩૫) તેમના અર્થો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે.

તેમના એટલે વાચક લાક્ષણિક વ્યંજક શબ્દોના અર્થો એટલે વાચ્ય લક્ષ્ય વ્યંજ્ય અર્થો.

(સૂ. ૩૬) અર્થની વ્યંજકતા હવે કહેવાય છે.

કેવી ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૩૭) બોલનાર, સમજનાર, કાકુ,^૧ વાક્ય, વાચ્યાર્થ,
ગ્રાહિતની સનિધિ, (૨૧) પ્રસ્તાવ, દેશ, જાણ
વગેરેની વિશેષતાને લઈને પ્રતિભાષાથી માણ્યોને
થતા બીજા અર્થના બોધમાં જગ્ગલભૂત થતા
એવો જે અર્થનો વ્યાપાર તે જ વ્યક્તિ (એટલે
વ્યંજના) છે. ૨૨

સમજનાર એટલે જેને સમજાવવા માટે બોલાય છે તે, કાકુ
એટલે ધ્વનિ (ઉચ્ચાર)નો વિકાર. પ્રસ્તાવ એટલે ચાહુ વિષય—
પ્રસંગ, અર્થનો એટલે તે વાચ્ય, લક્ષ્ય, વ્યંજ્ય રૂપી (અર્થનો).

કમે ઉદાહરણો—

“ અતિશે ભારે બેડુ, ભરીને સળિ ! હું ઉતાવળી આવી
થાકથી સાસે શેઢે, લેવાણી, લઉં ઘડી વિસામો ૧૩
આમા ચૌર્યરત છુપાવે છે એ સમજાય છે.

“ ઉળગરો, દુર્બળતા, ચિતા, ભારે શરીર નીસાસે,
હું મન્દભાગી માટે સળિ, સૌ તુજને ય અરર પીડે છે ૧૪

૧ “શોક, બય આદિથી થતો કબ્જધ્વનિનો જે વિકાર તે કાકુ (ઓ-
લિગ) છે” ‘કાકુ જ્ઞિયા વિકારો ય શોકમીત્યાદિમિચ્છને ॥’ અમગ્ગોશ

૨ બોલનાર જાણ છે તે ઉપગ્રથી સૂચવાતા વ્યંજ્યનું ઉદાહરણ <અતિ
ભારે પાણીના ઘંટા લઈને સાખ હું ઉતાવળથી આવી છું અમથી પરમેંવા
વળવાથી અને શ્વાસ ચઢવાથી નિર્મળ થએલી હું વડી થાક ખાઉં છું >

૩ કોને કહેવામા આવે છે તે ઉપગ્રથી સૂચવાતા વ્યંજ્યનું ઉદાહરણ
< નિશ્વાસ સાથે ઉળગરો, દુર્બળતા, ચિતા, મન્દતા હું મન્દભાગિની
માટે તને પણ પીડે છે >

આમા પોતાના કામુક સાથે દ્વિતીએ ઉપલોગ કયો એવી વ્યવજના છે

‘ અવસ્થા એવીમા નૃપપરિષદે દ્રૌપદી દૌંડી,
વને બ્યાધો સાથે ઘણુય વસિયા વલ્કલ ધરી,
વિરાટપ્રાસાદે અકરમ કયો ગુપ્ત રહીને,
હજુ, હુ ખીજયે, ગુરુ મુજગુ ખીજે, ન કરુને । ૧૫

અહીં મારા તરફ ખેદ ચોગ્ય નથી, કુર તરફ છે એમ કાકુથી સૂચન થાય છે. અહીં કાકુ વાચ્યની સિદ્ધિદારક છે માટે આ ગુણીભૂતવ્યવ્ય કાવ્ય છે એવી શકા કંઠી નહિ શાથી જે કાકુદ્ધારા માત્ર પ્રશ્ન વ્યક્ત થઈને જ (વાચ્યની) વિશ્રાન્તિ એટલે સમાપ્તિ થાય છે ૫

‘ કાકુની વિગેષતાથી સૂચનાતા વ્યવ્યનુ ઉદાહરણ < પાચાલતનયાને તે અગ્રથાના નાજસમામા જોઈને, અને વનમા બ્યાધો સાથે વલ્કલ પાડીને વગે કાઠ ગ્લા તે જોઈને અગ્રથ્ય કામ કરના ઘાતા વિગટને પેર ગ્લા તે જોઈને, મોટાભાઈ હુ ખે- પામતા મગ વિરે ખેદ પામે છે, હજુ કુ’ની કુઓ તરફ નહિ । >

૫ આ દાખલો ‘વનિ કાવ્યનો છે, અને ‘ પ્રવાનભૂત વ્યવ્યાર્થ કનુથી સૂચાય છે ’ એમ સાળીત કરતા મટે મમ્મટે આપેલ છે હવે તેને કદાચ સકા થાય કે આ દાખલો વનિ કાવ્યનો નથી, પણ ગુણીભૂત વ્યવ્યનો છે તો એવી રાકાંતા નિવાળુ માટ આ ટીકા આપેલી છે આ શકા થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે ગુણીભૂત વ્યવ્યમા વ્યવ્યનુ કામ વાચ્ય સમજવવાનું હોય છે, એટલે કે વાચ્યની સિદ્ધિમા વ્યવ્ય અગભૂત થાય છે એના ગુણીભૂતવ્યવ્યમા કાકુ વપરાય છે જેમકે આગળ ભીમ કહે છે કે ‘ રાણુ ન કોપથી ગ્ણુ શત કૌંગેવેને, ’ (શુઓ ઉદા ૧૩૧) અહી વાચ્ય થી ખેસતો કવિને જ “ રાણીશ જ ” એના વ્યવ્યાર્થની મદદ લેની પડે છે અને ત્યા દાખલો ગુણીભૂત વ્યવ્યનો થાય છે, માટે કદાચ નકા થાય કે આ જગાએ અ પેયો દાખલો પણ ગુણીભૂત વ્યવ્યનો હોય મમ્મટ આ શકા અથોગ્ય ગણે છે તેનું કારણ એવું બતાવે છે કે આ નોકમા વ્યવ્ય, વાચ્યની સિદ્ધિ માટે જરૂરનો નથી અહી કાકુદ્ધારા માત્ર પ્રશ્ન જ વ્યક્ત કયો છે એટલે કે કાકુ એવો પ્રશ્ન સૂચિત કરે છે કે

૧ ત્યારે કપોલ મારે ચોટેલી ખીજે ન દષ્ટિ ફેરવતા,
અત્યારે એજ હું છું, એ જ કપોલો, ન એ દષ્ટિ ૧૬

મારા કપોલમા પ્રતિબિંબિત થયેલી મારી સખીને જોતા
તારી નજર બીજી જ હતી, તે ગઈ એટલે જૂહી જ થઈ ગઈ,
કેવું તાર છાત્ર કામુકત્વ છે ! એમ અહીં મૂલવાય છે

૭ રેવાનો આ, સરસ કદલી હારથી, પ્રાન્ત શોભે,
કુજશ્રીથી જહીં વિકસતા વિભ્રમો કામિનીના
કીડાના ત્યાં સુહૃદસરખા વાયુ તે તન્નિ વાય
જેની આગે, મનસિજ ધસે, કોપ ધારી કવેજે ૧૭

અહીં કીડા માટે પ્રવેશ કર એવો વ્યંગ્યાર્થ છે

૮ સાસુ નમેરી કરાવે હું પાસે ધરનું વૈતર સઘળું
વીસામો ખાવાનું સાજ પડયે ઘડી બને ન બને ૧૮

“ વડીલ ભાઈ હવે દૈવો તરફ ક્રોધ કરતા નથા ?” અને એ સૂચનથી જ
વાચ્ય સિદ્ધ થઈ ગય છે અને તે પછી પાંખુ એમ સૂચિત થાય છે કે
શુરનો મારા તરફનો કોપ અયોગ્ય છે અને એ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થ પ્રસ
કરતા પ્રધાનપણે અભિપ્રેત હોવાથી આ કાવ્યમા મૂલ્ય પ્રધાન છે એટલે
કે આ ધ્વનિ કાવ્ય છે

૯ વાક્યની વિશેષતાથી મૂલ્યવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ < તે વખતે
મારા ગણદસ્થલમા નિમગ્ન થએલી —ચોટી ગએલી—દષ્ટિ ખીજે ફેરવતા ન
હતો, અત્યારે તેની તેજ હું છું, નેના તે જ કપોલ છે, પણ દષ્ટિ તેની
તે નથી >

૭ વાચ્યની વિશેષતાથી મૂલ્યવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ < નર્મનાનો
આ ઝંઝો પ્રદેશ સરસ કેળોની હારથી અતિશય ગોભાસમાન છે, ત્યાં વાડા
કુજથી ગમણીઓના વિભ્રમ અકુરિત થાય છે વળી હું તન્નિ’ અહીંઆ
સુરતાતુંકૂલ વા વાય છે જેની આગળ અયોગ્ય સમયે કોપ ધરીને મનમથ
સરે છે >

૮ ત્રાહિત માણસની સનિધિથી મૂલ્યવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ < અનાદ્ર-
મનવાળી સાસુ બધા ધરતા કામમા મને પ્રેરે છે સાજો ઘડી એઘડી
વિસામો મળે ને નયે મળે >

અહીં સાંજે મળવાનો વખત છે એમ ત્રાહિતને કોઈ સ્ત્રી સૂચવે છે.

૯ પહેર માત્ર થાતામા, આવી પહોંચશે આજ પિયુલું તારા,
તો શું સખી હોંબી છે, ઘર કામે ઝટ વળગી બને ૧૬

અહીં ઉપપતિ તરફ જવા તૈયાર થયેલીને ‘આ કીક નથી’ એમ કહી કોક રોકે છે

૧૦ તમે વીંછો ફૂલ ખોંજે જઈને, અહીં રહીને સખી હું વીંછુ છું,
ફરી ન આવે મુજથી શકાય, ભલા થઈને, કહું હાથ જોડી ૨૦

આ જગા એકાન્તવાળી છે માટે છપા કામુકને અહીં મોકલ એમ વિશ્વાસુને કોઈ કહે છે

વડીલોને વશ પિયુલું, તમને શું કહું હું મન્દભાગી છું,
આજ પળો છો ? પળને, કરવાનું કરીશ આપુડા મુણશે. ૨૧

આમા જો આજે વસંત સમયે જઈશ તો હું નહિ જીવું,
તારી ગતિ તો હું બાણી નથી જોવું વ્યંગ્ય છે

વગેરે [સાડત્રીશમા સૂત્રમાં] થી ચેષ્ટા વગેરે સમજવાનાં છે.
તેમાં ચેષ્ટાનું વ્યંજકપદ્ધતિ જેમકે—

૯ પ્રસંગની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ <સભળાય છે
ક તારો પ્રિય આજે એક પહેર માત્રમા આવી પહોંચશે, આમને આમ
ક્યાસુધી જીભી ગ્હીશ, માટે જે કરવું હોય તે તૈયાર છું >

૧૦ સ્થાનની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ <સખીઓ
તમે ખીજે જઈને ફૂલ ભેગા કરો હું અહીંઆ કંઈ છું મારાથી બહુ દૂર
જવાય એમ નથી હાથ જોડું છું >

૧૧ કાલની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ <વડીલોને પર-
વશ પ્રિય' હું તને શું કહું હું જ મન્દભાગિની છું આજ પ્રવાસે જ્ય
છે તો જા મારે કરવાનું છે તે તું તારી મેળે સામળીશ >

૧૦ દ્રારે પાસ હુ આવતા, છપ્પીલીએ, સૌન્દર્યના સારની
શ્રીએ, બેઉ ઉર પ્રસારી લીડીયા અન્યોન્ય, ઓઢયુ મુખે
આધુ વસ્ત્ર શિરેથી, અચલ દગે નાખી નીચે, તે ક્ષણે
માને વાણી નિવારી ને ભુજલતા સકેથી સકેતમા ૨૨

અહીં ચેષ્ટા વડે છૂપા આવેલા પોતાના કાન્ત તરફ પોતાના
ખામ ભાવનો ધ્વનિ કરેલો છે.

સમજવામા જિજ્ઞાસા ન રહી જાય માટે અને અવસર
પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી વારવાર ઉદાહરણો આપ્યા છે ૧૩

બોલનાર વગેરેના પરસ્પર સંયોગ હોય ત્યારે બેના સંયોગ
વગેરે લેકથી (ઉદાહરણો) આપવા, આજ કમથી લક્ષ્ય અને
વ્યવ્યના વ્યજટપણના પણ ઉદાહરણો સમજી લેવા.

(મૂ. ૩૮) શબ્દ પ્રમાણથી જણાયેલો અર્થ બીજા અર્થનું
મૂલ્યન કરે છે તેથી અર્થના વ્યજ-પણામાં શબ્દ
સહકારી ગણાય છે. ૨૩

શબ્દ પ્રમાણ કહીને એમ મૂલ્યે છે કે (શબ્દથી) અન્ય
પ્રમાણદ્વારા સમજાતો અર્થ વ્યજક થતો નથી

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા અર્થની વ્યજકતાના નિર્ણયનો
ત્રીજો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો .

૧૨ ચેષ્ટાની વિરોધતાથી સ્વચ્ચતા વ્યવ્યતુ ઉદાહરણ <નું બ્યારે
બાન્ધાની નજીક આ ચો તાર સકલ સૌન્દર્યના સાગની જોવાવાળી તેણે
જ્યુગને પહેળા કરી ભેગા કરી દીધા સાધ્નો આતો ઓટ્યો ચચન લોચનને
નીચા નમાવ્યા, તે સમયે વાણીને ગેટા ભુજલતાનો સકેચ ક્યો -

૧૩ સમજવામા કરી પણ મદદ ન રહે તે માટે આટલા બધા
ઉદાહરણ આપ્યા છે પરંપરાપ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે શ્રીવાગ્દેવતાવતાર મમ્મટ
બહુ જ થોડું વહી કામ સારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે આટલા બધા
ઉદાહરણોનું કાગલુ આપે એ એને માટે ઉચિત છે

ચોથો ઉલ્લાસ

જો કે શબ્દ ને અર્થનો નિર્ણય કર્યા પછી દોષ, ગુણ અને અલંકારનું સ્વરૂપ કહેવું જોઈએ, તોપણ, ધર્મી(કાવ્ય)ને ખરાખર ખતાવ્યા પછી જ ધર્મીમા ગ્રહણ કરવા જેવું અને ત્યાગ કરવા જેવું શું છે તે જણાય છે, માટે પ્રથમ કાવ્યના ભેદો^૧ કહે છે
 (સૂ. ૩૯) જે અવિવક્ષિતવાચ્ય [ધ્વનિ] હોય તે ધ્વનિમાં,
 વાચ્ય બીજા અર્થમા સંક્રમિત થયેલું હોય છે
 અથવા અત્યંત તિરસ્કૃત થયેલું હોય છે. ૨૬
 જ્યારે લક્ષણા^૨ ઉપર આધાર રાખનાર ગૂઢવ્યગ્ય પ્રધાન

૧ કાવ્યપ્રકાશકાર કાવ્યાના નીચે પ્રમાણે ભેદો પાડે છે	
૧ ઉત્તમ કાવ્ય એટલે ધ્વનિકાવ્ય (સૂ. ૪)	
અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ અથવા લક્ષણામૂલક	
અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્ય	
અત્યંતતિરસ્કૃતવાચ્ય	(સૂ. ૩૯)...
	૨
વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્યધ્વનિ અથવા અભિધામૂલક (સૂ. ૪૦)	
અલક્ષ્યક્રમવ્યગ્ય	...
લક્ષ્યવ્યગ્યક્રમ	(સૂ. ૪૧)
	૧
શબ્દશક્તિમૂલક (સૂ. ૫૨)	
અલંકારધ્વનિ	
વસ્તુધ્વનિ	(સૂ. ૫૩)
	૨
અર્થશક્તિમૂલક (સૂ. ૫૪) તેના ૧૨ પ્રકારો ..	૧૨
ઉભયશક્તિમૂલક (સૂ. ૫૫)	૧
કુલ પ્રકારો (સૂ. ૫૬)૧૮
૨ મધ્યમ કાવ્ય (સૂ. ૩) તેના ૮ પ્રકારો (સૂ. ૬૬)	
૩ અધમ કાવ્ય અથવા ચિત્ર કાવ્ય (સૂ. ૫) (સૂ. ૭૦)	
શબ્દ ચિત્ર	
અર્થ ચિત્ર	

૨. પ્રયોજનમૂલક લક્ષણામા પ્રયોજન વ્યગ્ય હોય છે. તે વ્યગ્ય ગૂઢ અને અગૂઢ એ બે પ્રકારનું હોય છે. જુઓ સૂત્ર ૧૮-૧૯.

હોય ત્યારે જ, અવિવક્ષિત છે વાચ્ય જેમા એવુ તે, - ધ્વનિ
શબ્દના સંબંધને લીધે-૩ ધ્વનિ તરીકે ઓળખવુ તેમા કયાક
(વાચ્યનો) ઉપયોગ ન થતો હોવાથી વાચ્ય બીજા અર્થમાં
પરિણામ પામેલુ હોય છે જેમકે,

‘તને કહું છું બેઠી છે, વિદ્વાનોની સભા અહીં,

માટે નિજ મતિ ઠામ, રાખીને બેસવુ ઘટે ૨૩

આમા ‘હું કહું છું’ વગેરે ‘હું તને ઉપદેશ આપુ છું’

એવા અર્થમાં પરિણામ પામે છે.

કયાક (વાચ્ય) બધ બેસતું ન હોવાથી અત્યંત તિરસ્કારને
પામેલુ હોય છે. જેમકે

‘બહુ કયાં ઉપકાર કહેવું શુ, સુજનતા સર્વો વિસ્તરો આપની,

કરત આવું જ તેથી સદા સખે, સુખો રહો શરદો શત જીવતા ૨૪

આમ અપકારી તરફ વિપરીત લક્ષણા વડે કોઇ કહે છે.

(સૂ. ૪૦) જેમા વાચ્ય વિવક્ષિત તથા અન્યપર હોય તે
બીજા પ્રકારનું.

અન્યપર એટલે વ્યવ્યનિષ્ઠ (એટલે કે જેનુ વાચ્ય વ્યવ્યમા
વિરામ પામે છે એવુ)

અને એ

(સૂ. ૪૧) કોઇ એક અલક્ષ્યકમવ્યંજ્ય, અને બીજું લક્ષ્ય-
વ્યંજ્યકમ છે. ૨૫

૩-૩ મૂળ કારિકામા વાક્યનો અન્વય નીચે પ્રમાણે છે ય અવિવક્ષિત-
વાચ્ય, તત્ર ધ્વનો, વાચ્ય અર્થાન્તરે સંક્રમિતમ્, અત્યન્ત વા તિરસ્કૃતમ્ ભવેત્
આમા તત્ર તો અર્થ તસ્મિન્ કરીતે તસ્મિન્ ધ્વનો ઉપરથી ય અવિવક્ષિત-
વાચ્ય ધ્વનિ એમ અર્થ કરવાનો છે માટે વૃત્તિમા કહ્યું છે કે ધ્વનો તા
અનુવાદથી, ધ્વનો શબ્દ પછીથી કારિકામા આવે છે તેના સંબંધથી, ય ની
પછી પણ ધ્વનિ શબ્દ અધ્યાહાર લેવો.

૪ <હું તને કહું છું કે અહીં વિદ્વાનોનો સમાજ છે તેથી પાતઃ ॥
બુદ્ધિને ઠેકાણે રાખીને બેસજે >

૫ <બહુ ઉપકાર કયાં, તેમા શુ કહેવુ ? આપે બહુ સુજનતા પ્રકટ
કરી’ તેથી આનુ હમેશા કરતા જ, હે સખે, સેકડો શરદો સુખી રહો >

અલક્ષ્ય—વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ એજ રસ છે એમ નથી, પણ રસ તેઓ વડે વ્યક્ત થાય છે મારે કમ તો છે પણ તે શીઘ્રતાને લઈને દેખાતો નથી તેમા

(સ. ૪૨) રસ, ભાવ, તેઓનો આભાસ,^૧ [વ્યભિચારી] ભાવની શાન્તિ વગેરે અલક્ષ્યકમ છે, તે રસવત્ વગેરે અલંકારોથી ભિન્ન હોઈ પોતે અલ કાર્ય છે. ૨૬

વગેરેથી ભાવોદય ભાવસન્ધિ ભાવશબ્દત્વ સમજવાનાં છે જ્યાં રસાદિ પ્રધાન હોય છે, ત્યાં તે અલ કાર્ય છે જેનું ઉદાહરણ પછી અપાશે બીજે જ્યાં વાક્યાર્થ પ્રધાન હોઈ રસાદિ અંગભૂત હોય તે ગહીભૂતવ્યવ્ય કાવ્યમા રસવત્, પ્રેય, ઊર્જસ્વી, સમાહિત વગેરે અલ કાર સમજવા તેના ઉદાહરણો^૨ ગુણીભૂત-વ્યવ્ય વિષે બોલતા આપીશું

તેમા રસનું સ્વરૂપ કહે છે

(સ. ૪) લોકના રતિ વગેરે સ્થાયી (ભાવ)નાં જે કાર્ય-કારણ અને સહકારી છે તે જો નાટ્ય અને કાવ્યમા હોય તો તે વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ કહેવાય છે. તે વિભાવો વડે વ્યક્ત થતો સ્થાયી ભાવ રસ કહેવાય છે. ૨૮

૧ રસ, ભાવ, અને તેઓના આભાસ મારે જુઓ અનુક્રમે સ. ૪૪, ૪૮, ૪૯

૭ ૧૧૬-૧૧૯ ઉદાહરણો જુઓ

૮ મનુષ્યના હૃદયમા બીજ રૂપે કે સરકાર રૂપે અનેક ભાવો રહેલા હોય છે, આ ભાવો તે સ્થાયી ભાવો કહેવાય છે, જેમકે પ્રીતિ શોક, હાસ ક્રોધ, ભય વગેરે આ ભાવોનો આવિર્ભાવ નિમિત્ત મળતા થાય છે આ આવિર્ભાવનો વિચાર ત્રણ વિભતો પૃથક્ કરી કરે છે, આવિર્ભાવનું કારણ, આવિર્ભાવ અને મુખ્ય ભાવના આવિર્ભાવની ઉત્પત્તિમા તથા સમજવામા નિમિત્તભૂત બીજી ક્ષણિક બાબતો, પહેલાને કારણ, બીજાને કાર્ય અને ત્રીજાને સહકારી કહેવામા આવે છે કુદરતનું કોઈ દૃશ્ય જોતા અમુક આનન્દ થાય છે, આમા અમુક દૃશ્ય જેવું કે ચન્દ્રોદય, એ કારણ કહેવાય, એથી

ભરતે કહ્યું છે કે “વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે” તેનું ભટ્ટ હોદ્દલટ વગેરે આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે વિભાવોથી—(જેમકે) લલનાદિ આલંબન^૯ કારણ અને ઉદાનાદિ ઉદીપન^{૧૦} કારણથી—ઉત્પન્ન થયેલો, અનુભવોથી—(જેમકે) કટાક્ષ અને ભુજોત્ક્ષેપ^{૧૧} વગેરે કાર્યોથી—પ્રતીતિ-યોગ્ય કરાએલો, વ્યભિચારીઓથી—(જેમકે) નિર્વેદાદિ સહકારીઓથી—પુષ્ટ થયેલો, એવો રત્યાદિભાવ રામાદિ અનુકાર્યમા^{૧૨} મુખ્ય-પણે^{૧૩} હોવા છતાં તેના (રામાદિના) રૂપના અનુસંધાનના બળથી નર્તકમા પણ પ્રતીત થતો હોય ત્યારે રસ કહેવાય છે^{૧૪}

થતો આનન્દના અનુભવ કાર્ય કહેવાય, તે સમયે જે બીજી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અનેક લાગણીઓ જેમકે હર્ષ અથવા વિષાદ થાય અથવા મદ થાય કે નિર્વેદ થાય અથવા આ મધાનુ કોષ વિલક્ષણ મિશ્રણ થાય તે સહકારી કહેવાય વ્યવહારની અને દર્શનશાસ્ત્રની પરિભાષાને ગમીમામામા વિભાવ (કાણ) અનુભાવ (કાર્ય) અને વ્યભિચારી (સહકારી) કહે છે એતનાના વ્યાપારના સંબંધને કાર્યકારણની પરિભાષામાંથી મુક્ત કરવામા અમુક ઔચિત્ય રહેલું છે બીજા રૂપે રહેલાને પ્રકટ કરે તે વિભાવ અનુભવને યોગ્ય કરે તે અનુભાવ અને વિશેષતાથી સંચાલ કરે તે વ્યભિચારી

૯-૧૦ ગસના આવિભાવન મૂળભૂત અને મુખ્ય કાણ તે આલંબન કહેવાય અને તે વડે પ્રકટ થયેલા રસને ઉદીપન કહે, બદાવે તે ઉદીપન કારણ કહેવાય જેમકે હૃદયનનુ મગ્નું તે કરુણનું અલંબન છે અને તેની સાથે સખવ ધગવતી વસ્તુઓનું દર્શન વગેરે ઉદીપન કાણ છે

૧૧ ભુજોત્ક્ષેપ, રતિને લાંબે આળસ મરડવાની માફક હાથ ઊંચા કરવા

૧૨ અનુકાર્ય, નાટકમા જેનું અનુકરણ થાય તે ગમના પાદ ભજવવાનો હોય તેો રામ અનુકાર્ય છે

૧૩ મુખ્યપણે, સાદાત્ રીતે, વાસ્તવિક રીતે, ખરી રીતે એટલે કે રસ ખરી રીતે રામમા વૃત્પન્ન થાય છે અને રામના રૂપના અનુસંધાનથી તે નર્તકમા પ્રતીત થાય છે

૧૪ ભટ્ટોત્તરના મતનો સાર એ છે કે ગમવેષધારી નટની અદર વાસ્તવિક રીતે સીત પ્રેમ નથી છતાં પણ નાટ્યનૈપુણ્યથી તેની અદર હોય એમ જ સામાજિકાને પ્રતીત થાય છે તે રસ છે

શ્રી શંકુક આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે ‘આ રામ જ છે’
 ‘આ જ રામ છે’ એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ, ‘આ રામ નથી’ એવું
 ઉત્તર કાળમા બાધક જ્ઞાન થાય ત્યારે (તેના પૂર્વનું) ‘આ
 રામ છે’ એવું જે જ્ઞાન તે મિથ્યા પ્રતીતિ, ‘આ રામ છે કે
 નથી’ એવી સંશય પ્રતીતિ, ‘આ રામના જેવો છે’ એવી સાદૃશ્ય
 પ્રતીતિ, એ ચારેય પ્રતીતિઓથી વિલક્ષણ પ્રતીતિ વડે
 ચિત્ર-તુરગાદિ^{૧૫} ન્યાયથી નટ, ‘ આ રામ છે ’ એ રીતે ગ્રહણ
 કરાય છે એ રીતે ગ્રહણ કરાતા નટમા અનુમાન કરાતો ત્યાહિ
 ભાવ તે જ રસ આ અનુમાન કરાતો રસ વસ્તુના સૌન્દર્ય-
 બલને લીધે આસ્વાદનો વિષય થતો હોવાથી અનુમાનના
 ખીજ વિષયોથી વિલક્ષણ છે આ ભાવ નટમા ન હોવા છતાં
 સામાજિકોની^{૧૬} વાસનાને લીધે આસ્વાદનો વિષય બને કે આ
 અનુમાન, કારણ કાર્ય અને સહકારી રૂપ હેતુઓ જે વિભાવાદિ
 શબ્દો વડે જાળખાય છે તેઓ વડે, ‘સચેત’, એટલે ગમ્ય-ગમક
 ભાવરૂપ સબધથી, ઉદય પામે છે આ હેતુઓ શિક્ષા અને
 અભ્યાસથી સપાદન કરેલ પોતાના કાર્યના (અભિનયના) પ્રકટ-
 નથી નટ વડે પ્રકાશિત થાય છે અને તેથી તે કૃત્રિમ છે છતાં

૧૭-અગો વિશે અમૃત કેરોં હેલિ એ,
 નેનોનોં કપૂર સળી જ શીજોં એ,
 મનોરથશ્રી, સશરીર, ચિત્તથી
 પ્રાણેશ્વરી દર્શન નેન આપતી.

૨૫

૧૫ ચિત્રમા કાઢેલા તુરગને—ઘોડાને ઘોડો કહીયે છીયે તે રીતે આ
 પ્રતીતિ નથી કારણ કે ઘોડાનું ચિત્ર એ ઘોડો નથી, તેમજ તે મિથ્યા
 પ્રતીતિ પણ નથી કારણ કે ઉત્તરકાળમા એ ઘોડો નથી એવું બાધક જ્ઞાન
 થતું નથી, તે સંશયપ્રતીતિ નથી કારણ કે તે ઘોડો છે કે નહિ એવો
 સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી અને તે સાદૃશ્યપ્રતીતિ પણ નથી કારણ કે તેને
 આપણે ઘોડા જેવું ન કહેતા ઘોડો કહીએ છીએ

૧૬ સહૃદય પ્રેક્ષક

૧૭ < તે મારા અમની અમૃતરસની રૂષ્ટિ, મારી આખની સારી રીતે

૧૮ દીર્ઘચપલ નેનીનો, વિભેગ થાતા જ આજ દેવગતે,
પહોચી વળ્યો સમો એ, ગાઢા હોડન્ટ મેઘોનો. ૨૬

વગેરે કાવ્યમાં અનુસન્ધાન બલથી તેવા એટલે કૃત્રિમ રૂપે સમજાતા નથી ૧૯

ભટ્ટનાયક આ પ્રમાણે વિવરણ કરે છે રસ તટસ્થપણે કે પોતાની અદ્વર પ્રતીત થતો નથી, તેમ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ અભિવ્યક્ત થતો નથી, પણ કાવ્ય અને નાટ્યમાં અભિધાથી લિન્ન એવા વિભાવાદિને સાધારણ કરવારૂપ ભાવકત્વ વ્યાપારવડે^{૨૦} ભાવના-વિષય કરાતો (સાધારણ કરાતો) સ્થાયી ભાવ લોગવડે લોગવાય છે, જે લોગ સત્ત્વની પ્રબળતાથી (ઉત્પન્ન થતા) પ્રકાશ-આનન્દરૂપ જ્ઞાનની વિશ્રાન્તિરૂપ^{૨૧} છે

ભરેલી કપૂરની સળી, શરીરધારી મનોરથની શ્રી તે આ પ્રાણેશ્વરી મનમાથી આખ આગળ આવી >

૧૮ <દૈર્ઘ્ય આજે હું તે ચપલ અને દીર્ઘ નયનવાળીથી છૂટા પડ્યો અને માઠા વિલોલ વાદળોનો આ સમય આવી પહોંચ્યો >

૧૯ શ્રી શકુન્તા મતનુ તાત્પર્ય એવું છે કે નટ નિપુણતાથી જે નૃગારાદિના કાચ્છો વગેરે એના પોતાના નથી તે પોતાના હોય એમ બતાવે છે તેથી સામાજિકો નટમાં રતિનું અનુમાન કરે છે અને રસની આવી અનુભૂતિ એ જ રસનિષ્પત્તિ છે

૨૦ વિભાવાદિને સાધારણ કરવારૂપ ભાવકત્વ વ્યાપાર ભટ્ટનાયક કાવ્ય અને નાટકમાં ભાવકત્વ અને ભોજકત્વ નામના બીજા એ માનસિક વ્યાપારો માને છે કાવ્યના અર્થનું જ્ઞાન થયા પછી તરત જ ભાવકત્વ વ્યાપાર વડે વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં રહેલા ભાવો વ્યક્તિગતપદ છોડી દઈ તેમના સામાન્ય રૂપે ભાસે છે જેમકે ગમ અને સીતાનો પ્રેમ એ વ્યક્તિઓનો સંબંધ છોડી સામાન્ય દામ્પત્યરૂપે મન આગળ ખડો કરાય છે આ બાબતનો ઉપરના વાક્યથી ઉલ્લેખ કર્યો છે આ પ્રમાણે સામાન્ય થયેલા ભાવ ભોજકત્વ વ્યાપાર વડે સહદયો ભોગવે છે આ જ ભટ્ટનાયકના મતનો સાર છે

૨૧ જ્ઞાનની વિશ્રાન્તિ એટલે જ્ઞાનમાં લય થઈ જવું બીજા રેખના—જ્ઞાનના વિષયના—સંબંધથી રહિતપણું અર્થાત્ એ લોગ વખતે એ પ્રકાશ-આનંદ જ હોય છે બીજું કાઈ હોઈ શકતું નથી.

લોકમા જે પ્રમદાદિ વસ્તુઓ છે તે જ, સ્થાયી ભાવનું અનુમાન કરવાના અભ્યાસમા કુશલ થયેલા સામાજિકોવડે અલૌકિક વિભાવ વગેરે શબ્દોથી કાવ્ય અને નાટકમા વ્યવહાર પામે છે, કારણકે તે કાવ્ય અને નાટકમા કારણતા-આદિને પરિહરી વિભાવના વગેરે વ્યાપારવાળા બને છે, તે વિભાવ વગેરે ‘આ મારા જ છે,’ ‘આ શત્રુના જ છે,’ ‘આ તટ-સ્થના જ છે’ એ પ્રકારના ખાસ સંબંધના સ્વીકારના નિયમના તથા ‘આ મારા જ નથી’ ‘આ શત્રુના જ નથી’ ‘આ તટસ્થના જ નથી’ એ પ્રકારના ખાસ સંબંધના નિષેધના નિયમના અનિશ્ચયથી સાધારણ રૂપે સામાજિકોને પ્રતીત થાય છે, તેવા સાધારણ રૂપે પ્રતીત થયેલા વિભાવ વગેરેથી અભિવ્યક્ત થએલો, સામાજિકોના હૃદયમા વાસનારૂપે રહેલો રત્યાદિ સ્થાયી ભાવ તે શૃંગારાદિ રસ તે રસ અમુક પ્રમાતામા રહ્યો છે છતાં, સકલ સહૃદયોની સમતિ (સમાન અનુભવ)વાળા સાધારણત્વવડે પ્રમાતાદ્વારા વિષય કરાએલો હોય છે, આ રસ, જેમ જ્ઞાન પોતાના આકારથી અભિન્ન છે^{૨૨} તેમ પોતાથી અભિન્ન હોવા છતાં તે વિષયભૂત થાય છે. આ પ્રમાતા સાધારણ ઉપાયના^{૨૩} બલથી તે (રસાસ્વાદ) વખતે લોપ પામેલ પરિમિત પ્રમાતૃપણાને^{૨૪} લીધે ઉદય પામેલ અને અન્ય વિષયના સસર્ગથી રહિત એવા અપરિમિત ભાવવાળો હોય છે આસ્વાદનો વિષય થવું એ જ એનો (રસનો)પ્રાણ છે વિભાવાદિના જીવનની અવાધ એજ એની અવધિ છે શરબતની પેઠે^{૨૫} તેનો આસ્વાદ થાય છે તે સામે બાણે સ્પુરતો

૨૨ જ્ઞાનનો વિષય અને જ્ઞાન એક જ છે, જ્ઞાનથી અન્ય નથી એવા વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોનો મત છે

૨૩ વિભાવ અનુભાવ વગેરે જે ઉપર કલા પ્રમાણે સાધારણ રૂપે પ્રતીત થયા છે તે

૨૪ પરિમિતપ્રમાતૃપણું એટલે આ વિભાવાદિ મારા છે અને હું જ રસનો આસ્વાદ લઉં છું એવું વ્યક્તિના અહત્વથી મર્યાદિત થએલું જ્ઞાન

૨૫ શરબતમા જેમ સાકર એલાયચી વગેરે વસ્તુઓનો જૂદો સ્વાદ

હોય, હૃદયમા જાણે પ્રવેશતો હોય, સર્વાંગને જાણે આલિંગતો હોય, બીજું બધું જાણે તિરોહિત કરતો હોય, અહ્માસ્વાદનો જાણે અનુભવ કરાવતો હોય, એવો અલૌકિક ચમત્કાર કરનારો હોય છે તે રસ કાર્ય^{૨૬} નથી, શાથી જે એમ હોય તો વિભાવાદિના વિનાશ પછી પણ તેના સભવનો પ્રસંગ આવે. તે શાખ્ય^{૨૭} પણ નથી શાથી જે ને મિદ્ધરૂપ સભવો નથી પરંતુ વિભાવ વગેરેથી વ્યજિત થઈને જ આસ્વાદનો વિષય કરવા યોગ્ય બને છે કારક અને શાપકથી જિજ્ઞાસે એવું બીજું ક્યા દીકું ? એનો ઉત્તર એ છે કે ક્યાઈ નથી દેખાયું એટલા માટે અવૌકેક કાર્યની સિદ્ધિ થવાથી એ ભૂષણ છે હૂષણ નથી ચર્વણા (આસ્વાદ)ની નિષ્પત્તિથી રસની નિષ્પત્તિનો ઉપચાર^{૨૮} થાય છે માટે તેને કાર્ય કહેવું હોય તો કડો લોક-પ્રમિદ્ધ પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન, અને અક્ષુરાદિ પ્રમાણેથી નટરથપણે એટલે નિરપેક્ષપણે ઉત્પન્ન નાર જ્ઞાનવાળા મિત યોગીનુ^{૨૯} જ્ઞાન, અને અન્ય વિષયના સ્પર્શ માત્રથી રહિત તેમજ કેવળ સ્વસ્વરૂપમા અમાત્ર થતું (પોતાના સ્વરૂપને વિષય કરતું) એવું જે અમિત યોગીનુ^{૩૦} જ્ઞાન, એ ત્રણેય પ્રકારના જ્ઞાનથી ત્રિલક્ષણ એવા અલૌકિક સ્વસ્વરૂપનો વિષય થતો હોવાથી

નહિ આવતા એક સ્વાદ આવે છે તેમ આ વિભા છે, આ અનુભવ છે એવો જૂદો જૂદો સ્વાદ નહિ આવતા અમુક જ્ઞાનો આવે આવવો તે

૨૬-૨૭ શાખ્ય કાર્ય કુભાર એ ઘડાનો કારક છે અને ઘડો એ કુભારનું કાર્ય છે કુભાર /કારક/નો નાશ થયા પછી પણ ઘડો (કાર્ય) રહે છે. પણ વિભાવોના વિનાશ થયા પછી રસ અનુભવી શકાતો નથી માટે રસન વિભાવોનું કાર્ય ન ગણી શકાય સૂર્ય એ ઘડાનો શાપક છે અને ઘડો એ સૂર્યનો શાખ્ય છે શાખ્ય વસ્તુ શાપકથી સ્વતંત્ર રીતે સિદ્ધ એટલે અસ્તિત્વવાળી હોય છે સૂર્ય વિના પણ ઘડો તો છે પણ વિભાવાદિ વિના રસ સભવતો નથી આ રીતે વિભાવાદિ રમના કારક નથી તેમ શાપક નથી એટલે રસ કાર્ય નથી તેમ શાખ્ય નથી

૨૮ ઉપચાર થાય છે એટલે વ્યવહાર થાય છે, બોલાય છે

૨૯ મિતયોગી=પ્રાથમિક યોગી ૩૦ અમિતયોગી-પરિપક્વયોગી.

શાખ્ય^{૩૧} પણ કહેવો હોય તો કહો. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એ રસ વિષય કરી શકતું નથી, શાથી જે રસની પ્રતીતિમા વિભાવાદિનો પરામર્શ પ્રધાનપણે હોય છે તેમજ સવિકલ્પ જ્ઞાન પણ તેને વિષય કરી શકતું નથી, શાથી જે આસ્વાદનો વિષય એવો અલૌકિક આનન્દસ્વરૂપ રસ તે સ્વમવેદનથી જ સિદ્ધ છે ઉભય (નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પક)ના અભાવરૂપ તે સ્વમ ઉભયરૂપપણું જ સિદ્ધ થાય છે^{૩૨} જે પહેલા (કર્મ-શાખ્ય)ની વિવક્ષણતાની પેઠે એનું લોકોત્તરપાત્ર જ સૂચવે છે, નહિ કે વિરોધ આ પ્રમાણે આચાર્ય અભિનવગુપ્તનો અભિપ્રાય છે

વ્યાઘ્ર વગેરે જેમ ભયાનકના વિભાવો છે તેમ વીર અદ્ભુત અને રૌદ્રતા પણ છે. મથુપાત વગેરે જે શૂગારના અનુભવો છે તેમ કરુણ અને ભયાનકના પણ છે. ચિન્ન વગેરે જેમ શૂગારના વ્યભિચારી ભાવ છે તેમ વીર કન્યા ને ભયાનકના છે એ રીતે પ્રત્યેક અનેકમા હોવાથી સૂચના ભેદ બતાવ્યા છે.

^{૩૩}નલ સગલ ઘને અત્રિ શુ નીલુ,
મધુકર કોકિલ ફૂંજનો દિશ મા,

૩૧ રસના પણ નિષ્પત્તિ થાય કે માટે કાર્ય ગણવું હોય તો ગણો. તેમજ એ અલૌકિક જ્ઞાનનો વિષય, માટે તેને સિદ્ધ ગણી શાખ્ય ગણવું હોય તો ગણો.

૩૨ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થયા પછી ‘કક છે’ એવું જે પ્રાથમિક જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પક, આ પ્રકાર છે’ વગેરે ધર્મોંથી યુક્ત જે જ્ઞાન થાય તે સવિકલ્પક. રસ નિર્વિકલ્પક એટલા માટે નથી કે તેમા વિભાવાદિનો પરામર્શ-જ્ઞાન છે તે સવિકલ્પક એટલા માટે નથી કે તે ધર્મોંરૂપે જ જણાઈ જાય છે. આ બનતેથી જૂદા પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોવાથી રસ શુ છે એ પ્રશ્ન થતા કહે છે કે તે ઉભયરૂપ છે. રસ એટલા પૂરો નિર્વિકલ્પક છે કે તે પોતે માત્ર ધર્મોંરૂપે પણ જણાઈ જાય છે, તે એટલા પૂરતો સવિકલ્પક છે કે તેમા વિભાવાદિનું વિભાવસ્વાદિરૂપે જ્ઞાન હોય છે આની ઉપપત્તિ વિભાવાદિના જ્ઞાનમા અને રસના જ્ઞાનમા કમ દેખાતો નથી એનાથી થઈ શકે.

૩૩ < આકાશ ભરના નેવા સ્વામ, જલગર્ભવાળા મેધવાળુ છે

ધરણિ પર નવાકુરો કુટચા છે,
પગ પડતા પિયુ, માન માન, મુગ્ધા !

વગેરેમા,

૪૪ મૃદિત કમલિની શા અગ ળીલાયલા છે,
પરિજન વિનવ્યાથી માડ કામે વળે છે,
ધવલ, નવલ હાથી-દ્વાત શો, એ કપોલ
હિમકર અકલંકી કેરી શોભા ધરે છે. ૨૮

વગેરેમા અને

૩૫ દૂરે ઉત્સુક, આવતા વર્ણો ગઈ, બોલાવતા ફાટી ગૈ,
ભેટતા થઈ લાલ, સાળુ પકડયે વાકા ભવા કૈ થયા,
પાયે માનુર્નોને પડયે દગ રહી રેલાઈ આસુ પૂરે,
અહુ એમ થયુ પ્રપચ્યતુર હાલા તણા વાકમાં ૨૯

વગેરેમા જો કે વિલાવો, અનુભવો અને આ સુકથ, ત્રીડા, હર્ષ,
કોપ, અસૂયા, પ્રસાદરૂપી વ્યભિચારી ભાવોની જ ક્ષત સ્થિતિ
છે, છતાં પણ અહીં નિયમભંગ થતો નથી કારણકે આ બધા
અસાધારણ હોવાથી ત્રણમાના બાકીના બે આશ્રેપથી સમજાય છે

તેના ભેદો કહે છે—

દિશાઓની શોભા, મધુકર અને કેકિલના ફૂલોની સુગંધ છે ધરણિ પોતાના
બોળામા નવીન અકુરૂપી ટાકણાવાળી છે હે મુગ્ધા ! પગે પડેલા વહાલા
ઉપર પ્રસન્ન થા > આમા માત્ર વિભાવો છે

૩૬ < અગ ચોળાઈ ગયેલી મૃણાલીના જેવું મ્લાન છે, પરિવારની
વીનવણીથી માડમાડ કામમા પ્રેરાય છે, તાજા કાપેલા હાથીદાંતાના કડકા
જેવો તેનો સુદર ગાલ નિષ્કલક ચન્દ્રના સૌન્દર્યને ધાગણ કરે છે > આમા
માત્ર અનુભવો છે

૩૭ < હાલાતો વાક પડયે, માનિનીની આખ કેવી વિચિત્ર વ્યાપારમા
ચતુર થઈ' દૂરથી જોતા ઉત્સુક થઈ આવતા તિરછી થઈ, વાત કરતા શીટી
ગઈ, ભેટતા લાલ થઈ, વસ્ત્ર ઝાલતા કમ્પક ભવા ચડયા, અને પગે પડતા
આસુથી છાંછી બરાઈ ગઈ > આમા માત્ર વ્યભિચારી ભાવો છે

(સુ. ૪૪) શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક,
બીભ્તસ અને અદ્ભુત નામના આઠ રસ નાટ્યમાં
મનાય છે. ૨૯^{૩૫}

તેમા શૃંગારના બે લેહ છે સભોગ અને વિપ્રલભ તેમા
પહેલો પરસ્પર અવલોકન, આલિંગન, અધરપાન, પરિચુબન
વગેરેથી અનત પ્રકારનો હોવાથી અપરિચ્છેદ્ય એક જ ગણાય છે.
જેમકે

૩૬ સૂનું ધામ વિલોહોં, સેજથી જરા ધીમે ભેટી, ઠાગથી
પેટેલા પિયુનું નિહાળોં રહોંને એકી ટસે મુંખડુ,
વિશ્રભે ચુમી, ગાલના નિરખોંને રોમાય, નીચુ કરે
લજજથી મુખ, ત્યા ચુમાઈ હસતા બહાલાથી મુઘા ચિર ૩૦

૩૭ તુ મુઘા વણચોળોં ધારણ કરે કાન્તિ મનોહારિણી
એવા વેણુ વદી પિયૂલું અડતા અયિ, સખી સાધ સૌ,
બેટી સેજ સમીપ સસ્મિત સખીના નેત્રના ઉત્સવે
આનદી, કઈ જૂઠડા મિથ કહી, ધીમેથી ચાલી ગયો ૩૧

બીજો (વિપ્રલભ) અભિલાષ, વિરહ, ઈર્ષ્યા પ્રવાસ અને
શાપના કારણથી પાત્ર પ્રકારનો છે તેમના ક્રમથી ઉદાહરણો—

૩૮ પ્રેમાળ, પ્રણયે ભોંની, પરિચયે જ્યા રાગ જામેલ છે,
મુઘાક્ષી તણીં એ સ્વસ્થાવમધુરી ચેષ્ટા થજે હુ વિષે,

૩૫ આ આખી કારિકા મમ્મટે ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના ૬ઠ્ઠા અધ્યાય
માથી લીધી છે

૩૬ <વાસગૃહ સુનુ જોઇને રામનગૃહમાંથી જરા ધીમેથી ભડીને, ખોડ
ખોડુ બાંધી ગયેલા પતિનું બહુ વાર સંધી મુખ નિરખીને વિશ્રખ્ખ ચૂમતા
રોમાચિત ગડસ્યલી જોતા લજજથી મુખ નીચુ કરેલી બાળા હસતા પ્રિયથી
ખૂબ ચૂમાઈ >

૩૭ <‘મુઘાક્ષી ! તું તો કાચળી વિનાજ મનોહર શોભા ધારણ કરે
છે.’ એમ કહીને પ્રિયતમ કાચળીની ગાંઠને અડતા, રાચ્યાની કોરે બેઠેલી
સસ્મિત સખીના નેત્રના ઉત્સવથી આનન્દ પામી સખીઓ જૂઠા બહાના
કાઢતી ધીમે ધીમે ચાલી ગઈ >

૩૮ <મુઘાક્ષીની પ્રેમાર્દ્ર, પ્રણયવાળી, પરિચયને લીધે જેમા ગાઢ

જેને કોડર્યો કલ્પતા પણ, ઘડી રોકાય બાહ્યેન્દ્રિયો
કેરી સર્વ પ્રવૃત્તિ, ને લય થતું અતર ઘનાનન્દમા ૩૨

૪૯ બીજે જાય શી વાત એ, નર્થો સુહૃદ એવોય કે એમને,
ના શું ચ્હાય ! ન આવિયા પણ, અરે હૈવે શુ ધાર્યું હશે !
એવા કઈ તરકોથી કાળજી જતા કોરાઈ, આવાસમા
બાલા આમથી તેમ લોટતી નિશામા નીદ પામે નહિ ૩૩
આ ભરહોનકઠિતા છે

૫૦ તે બાલા, પ્રથમાપરાધ કરતા બહાલો, ન જાણે કશા
રહેણા માર્મિક અગવિજ્ઞમ, નથી શીખી સખી પાગ જે,
કિન્તુ સ્વચ્છ કપોલમૂલથી ખરનતા નિર્મળા આસુથી,
રોયા માત્ર કરે, છુટી લટ હલે, ને નેત્રપદ્મો ભમે ૩૪

૪૧ બહાલા ક કણ નીસર્વા, વહોં રહ્યા ચોધાર આસુ, ઘડી
બેસી ના રહીં ધીર, આગળ જવા ચિત્તે થયુ આકળ,
જવાનો કરતા વિચાર પિયુજ સાથે બધા નીકળ્યા,
જાણુ છે જીવ ! તો પછી કયમ જવા દે સાથ બહાલા તણો ? ૩૫

અનુરાગનો હૃદય થયો છે એવી, ને તે સ્વભાવમધુર ચેષ્ટાઓ મારા વિષે
ચાઓ, અભિલાષથી જ કલ્પેલી જે ચેષ્ટાઓમા, લાણુન માટે બાલ ઇન્દ્રિયોની
પ્રવૃત્તિને રોકનાર અત કચ્છનો આનંદધન લય થાય છે >

૩૯ < બીજુ જગાએ જાય એ તો વારં જ શી ! એનો એવો મિત્ર
પણ નથી એ મને ન ચ્હાય ? પણ આવ્યો તો નહિ અરે રે, આ
વિધિએ શુ આર્થ્યું છે ! આવી ઘણી કલ્પનાઓથી ગ્રસ્ત ચિત્તવાળી બાળા
શયનગૃહમા આગોટથા કરતી ગત્રે નિદ્રા પામતી નથી >

૪૦ < પતિના પ્રથમ અપગ્રધને સમયે સખીના ઉપદેશ વિના વિજ્ઞમશી
અગમરોડ અને વફોડાટથી મૂચન કરવાનું ન જાણતી હોવાથી, સ્વચ્છ
કપોલ મૂલથી ગળતા સ્વચ્છ આસુવડે બહાવરી આખવાળી વિખરાયલા
હલતા વાળવાળી બાલા ફક્ત રૂવે જ છે >

૪૧ < પ્રિયતમે જવાનો વિચાર કરતા, બહાલા બલ્લૈયાએ પ્રગ્થાન કર્યું,
આસુઓ ચાલવા લાગ્યા, ધૃતિ લાણુ પણ ન બેસી રહી, ચિત્તે આગળ
જવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ પ્રમાણે બધા સાથે જ ચાલ્યા તો હે જીવ, તારે
પણ જવું જ છે તો પછી આ પ્રિય મિત્રોનો સાથ કેમ છોડે છે ? >

૪૨ આલેખીને પ્રભુય-ફેંકી ધાતુરાગે શિલામા,
પોતાને હું તુજ પદ પડયો દોરવા બહુ છુ ન્યા,
ત્યા આસુઓ, ઉભરો ઉભરી દષ્ટિને લોપી દે છે,
સંખાએ ના મિલન તહોંએ આપણુ ફૂર દેવે.

હાસ્ય વગેરેનુ કમથી ઉઠાહરણ.

૪૩ વારસોંએ સ્વર ઝોંણુ કરોં ય, અશુદ્ધ
હાથેયોં થપડ દોંધી મુજ ઉત્તમાગે,
મત્રો લણી જલ્યોં જે કચુંતુ પવિત્ર,
હા, હું મુવો, કરોં રુવે બહુ વિષ્ણુશર્મા ૩૭

૪૪ નાસી કયા ગઈ મા ? શું આ થયું ? ગઈ આશીષ કયા ? દેવ હા !
ધિક્ જીવ્યુ, પડયુ વજ, દેહ તુજમા અગ્નિ, બળી આખ આ
એવી ગદગદ ખોખરી અટકતી પૌરસોંની વાણીયા
રાયા સૌ ચિતરામણો ય, થતધા બીતો ય ફાટી ગઈ ૩૮

૪૫ નિરલજ થઈ હેવાનેએ, મશાસ જ જેમણે
કયું, અનુમતિ આપી, ઠીકું અહીં શુરુ પાતક,

૪૨ <શિલા ઉપર ધાતુરાગ વડે તને પ્રભુયકૃપિત આલેખીને જેવો
હું મને પોતાને તારે પગે પડતો ચીતરવા બહુ છુ તેવા વારવાર કબરાતા
આસુથી મારી નજર ઢકાઈ જાય છે ફૂરવિધિ ત્યા પણ આપણો સગમ
સહન કરતો નથી >

૪૩ <પગવે પગવે મત્રોના પાણીથી પવિત્ર કરેલા મારા માથા ઉપર
વેશ્યાએ પોતાનો અપવિત્ર હાથ વાળીને મોટા અવાજ સાથે યુક્તિને, પ્રહાર
કર્યો, હાય હાય હું મુવો એમ કહીને વિષ્ણુશર્મા રૂવે છે >

૪૪ <માડી તુ કયા નાસી ગઈ, આ શું થઈ ગયું ' દેવતાઓને
ધિક્કાર છે, બધી આશીષો કયા ગઈ, જીવતગ્ને ધિક્કાર છે, વજ પડયું ' તારા
અગ્રોમા અગ્નિ ' બળી આખો ' આ પ્રમાણે પૌરાણતાની ધર્મ અવાજ-
વાળી વચમા રૂપાઈ જતા સ્વરવાળી કરુણ વાણી ચિત્રમા રહેલાને પણ
રડાવે છે અને બીતના પણ સો કકડા થાય છે >

૪૫ <તમે નિર્મર્ષાદ અને સજ્જ આયુધવાળા જે મનુજ પશુઓએ
શુરુ તરફનુ આ મહાપાતક કર્યું હોય, અનુમોદ્યુ હોય, જેયુ હોય તે બધા

તમ સકલના, સાથે કૃષ્ણ મકોદર પાર્થના
 રુધિર ચરબી માસેથી હું કર છું દિશાબલિ ૩૬
 ૪૬ છોડો ઓ વાનરાઓ અધમ ! ભય તમે, જેમણે ઇન્દ્ર કેરા
 હાથીના કુલ ભેદા, તમ તનુ પર તે બાણ લાજે પડતા,
 સૌમિત્રે ! ખેસ છાનો, તું ન મુજ રુષતુ પાત્ર, હું મેઘનાદ,
 કિચિત્ જૂલગલીલા થકો વશ ઉદ્ધિ ઝીધ, તે રામ ખોળુ ૪૦
 ૪૭ કુટે ધાતા રથે જો ! નજર બહુ કરે ડોકો વાળી રુપાળી,
 પેઠા શું પૂર્વકાચે લગભગ પૂંઠથી બાણ વાગ્યાની ખીકે,
 થાકે પહોળા મુખેથી તુલ્ય અધકરડયા વેરતો માર્ગ ઊભે,
 ઊંચી ફાળોથી થોડું ધરણિ પર જતો ઝાઝું તો અતરિશે ૪૧
 ૪૮ જામેડી ચામડીને પ્રથમ ઉર ઝટિ સ્કધના ઊપસેલા
 ગધેતા માસલોયા લખલખ મુખથી ખાઈને, પ્રેતરાકુ

ભીમ, અર્જુન અને કૃષ્ણ સુદાના લોકી મેદ અને માસ વડે દિશાએને
 ભોગ આપુ છું >

૪૬ < ઓ હુદ્ર વાનરાઓ ત્રાસ છોડી દો આ બાણો કે જેણે ઇન્દ્રના
 હાથીના કુલરથળને ભેદા છે તે તમારા દેહ ઉપર પડતા બહુ લાજે છે
 સૌમિત્ર, એક કેરે રહે, મારા રાષતુ તું પાત્ર નથી હું તો મેઘનાદ છું,
 જેણે જરા જૂલગની લીલાથી સમુદ્રને નિયમિત કર્યો એ રામને હું
 શોધુ છું >

૪૭ < જોને ' (આ મૃગ) ડોક વાળી વાળવાથી સુદર લાગે એવી
 રીતે વારવાર પૂટે પડેલા રથના ઉપર નજર ફેરવે છે, બાણ લાગવાના ભયથી
 શરીરનો પાઠલો ભાગ લગભગ શરીરના આગલા ભાગમા પેસી ગયો છે,
 થાકથી પહોળા થઈ ગયેલા મોઢામાંથી પડતું અડધું ચાવેલું દર્બ માર્ગ ઉપર
 વેરાયલું છે અને ઊંચી ફાળોથી આકાશમા બહુ અને પૃથ્વી ઉપર થોડું
 નય છે >

૪૮ < પહેલા ચામડું ઉતરડી ઉતરડીને પછી ખભા, જાગના મૂળ અને
 ઢેકા ઉપરથી ઝટ લઈ શકાય તેવું, ઉચ્ચ દુર્ગન્ધિવાળું, અને જાડા ઉપસેલા
 ભાગોમા જામેલું માસ ખાઈને પછી આર્ત પ્રેતરાકુ ચારેબાજુ ચક્ષ
 વક્ષ જોતું દાત દેખાડતું, બોળામા પડેલી બોપરીના હાડકાનું ખાડાખેવામા
 ભરાયલું માસ કરડે છે >

મોળાની ઓપરીથી ખડખડું લઈ હાડકું, મામ ખાવા,
દેખાડી ફાત, ડાળા અહિં તહિં કરતુ, ભૂખ્યું, કંઈ નિરાતે. ૪૦

૪૦ અહો મહા છે અવતાર આ કે !

શી કાતિ એ ! કેવી છટા નવી જ.

શુ ધૈર્ય લોકોત્તર ! ચો પ્રભાવ !

શી આકૃતિ ! સૃષ્ટિ જ કે નવીન

૪૩

આના સ્થાયી ભાવ કહે છે.

(સૂ. ૪૫) રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, બુદ્ધિ,
અને વિસ્મય એ સ્થાયી ભાવો ગણાય છે. ૩૦

વ્યભિચારી ભાવો કહે છે.

(સૂ. ૪૬) નિર્વેદ, ગ્તાનિ, શંકા, અસુખા, મદ, મ્રમ, આલસ્ય,
દૈન્ય, ચિન્તા, મોહ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, (૩૧) શ્રોણ,
ચપલતા, હર્ષ, આવેગ, જડતા, ગર્વ, વિપાદ,
ઐત્સુક્ય, નિદ્રા, અપરમાર,^{૫૦} (૩૨) સ્વપ્ન, ઉબગરો,
અમર્ષ, અવહિત,^{૫૧} ઉગ્રતા, મતિ, વ્યાધિ, ઉન્માદ,
મરણ, (૩૩) ત્રાસ, વિતર્ક એ વ્યભિચારી ભાવો
બાણવા આ તેનીસ ભાવો નામ ઈગણ્યા છે. (૩૪)

નિર્વેદ ઘણેભાગે અમગલ હોવાથી તેનું પ્રથમ નામ દેવ
ન જોઈએ છતાં હીષ્ટુ છે તે વ્યભિચારી છતાં તે સ્થાયી છે એમ
કહેવા માટે. તેથી .

(સૂ. ૪૭) નિર્વેદ સ્થાયી ભાવવાળો નવમો શાન્તરસ છે.
જેમકે

^{૫૨}ભુજ જે કે હારે, કૂલ શયન કે પથ્થર વિષે,

મણિ કે માટીમા, સખલ રિપુમા કે સુહૃદમા,

૪૮ <અહો આ કેવો મહાન અવતાર છે ! આવી કાન્તિ ક્યા હોય !
આ રીત નવી જ છે અલૌકિક ધૈર્ય ! કેવો પ્રભાવ છે ! અને કેવી આકૃતિ !
અહો સૃષ્ટિ જ અપૂર્વ છે >

^{૫૦} અત્યંત દુઃખથી ભાન વગરના થઈ જવું તે

^{૫૧} લગ્ન વગેરે લીધે હર્ષ વગેરે ભાવો ખીણ કાઢી ચેલા કરીને
સંતાડવા તે

^{૫૨} <સર્પ અથવા હાર, ફૂલની પથારી અથવા પથ્થર, મણિ અથવા

તુણે કે સ્ત્રીવર્ગે સમદરશીના મુંજ દિવસો,
કહી પુણ્યારણ્યે, શિવ શિવ લવતા વહી જતા ૪૪
(સૂ. ૪૮) દેવ વગેરે જેનો વિષય છે એવી રીત^{૫૩} તથા
વ્યજિત^{૫૪} થયેલો વ્યભિચારી (૩૫) ભાવ
કહેવાય છે.

વગેરે શબ્દથી મુનિ, ગુરુ, નૃપ, પુત્ર, વગેરે વિષયોવાળી
સમજાવી કાન્તાવિષયવાળી રતિ વ્યકત થઈ હોય ત્યારે શૃંગાર
કહેવાય છે

૫૫ જામ્યું કંઠમહી કાલકૂટ તે
ધશ ! લાગતું મને મહામૃત,
આપના વપુધી ભિન્ન જો મળે
અમૃતે નાહ મને જરા રુચે ૪૫

૫૬ હરે અઘો સાપ્રત, ભાવિમા કરે
શુભો, થતુ સચ્ચરિતોર્થો ભૂતના,
શરીરિને દર્શન આપનું ખરે
ત્રિકાળમા સૂચવતુ જ યોગ્યતા ૪૬

આ પ્રમાણે બીજા વિષયો પણ ઉદાહરણથી સમજાવેલા.
વ્યજિત થયેલો વ્યભિચારી જેમકે—

ઢેકુ, બળવાન શત્રુ અથવા મિત્ર, ઘાસ અથવા સ્ત્રી એમા સરખી દષ્ટિ રાખતા
શિવ સિવ એમ જપતા ગમે ત્યા પુણ્યારણ્યે મારા દિવસો ચાલ્યા જાય >

૫૩-૫૪ રતિ શબ્દથી બીજા સ્થાયી ભાવો પણ સમજાવા વ્યજિત
ઐટલે વિભાવ વગેરેથી નિષ્પન્ન થયેલો અર્થાત્ રસની અવગ્થા સુધી નહિ
ગયેલો કોઈ પણ સ્થાયી કે વ્યભિચારી ભાવ કાવ્યમા ભાવ કહેવાય છે

૫૫ < હે ધશ ! તારા ગળાના એક ખૂણામા રહેલું કાલકૂટ મારે મન
મહામૃત છે આપનાથી જૂદું સરીર અમૃત હોય તોપણ તે મને ગમે નહિ >

૫૬ < પૂર્વના શુભકર્મથી પ્રાપ્ત થતું, વર્તમાનમા થતા પાપનું હરણ
કરતું અને ભવિષ્યના કલ્યાણના હેતુરૂપ આપનું દર્શન દેહધારીઓને ત્રિકાલ
યોગ્યતા સૂચવે છે >

૫૭ જાણુ, રીમચી દેશવી મુખ પ્રિયા, વારી મને હાથથી
સ્પર્શો મા કરો રોના ચાલતી થતી સ્વપ્ને દોડી આજ મે,
જ્યા સાઈ દઈ ચાડુ વાક્ય કહ્યોને જાઉ મનાવા પ્રિયા
નિદ્રા લૂટી કયો. ગગીજ વિધિએ લુચ્ચે મને ત્યા સખો' ૪૭
અહી વિધિ તરફ ઈર્ષ્યા છે.

(સ. ૮૬) અનુચિતરીતે પ્રવૃત્ત થતાં તેના આભાસો
કહેવાય છે.

તેના આભાસો એટલે આભાસો અને ભાવાભાસો. તેમા રસાભાસ
જેમકે

૫૮ 'સ્તવુ વામાક્ષી' કો, ઇણુ ન ગમતુ જે વિણુ તને ?
તન્યા કેવું પ્રા : રણુમખમહી શોધતો તું જે ?
ઝડો કેના એવા, શશિમુખિ' તું આલિંગન કરે ?
તપસ્વી કો એવા, મદનનગરી' ધ્યાન તું ધરે ? ૪૮.

અહી આ 'સ્તવુ' ઈત્યાદિ સાથે સળધમા આવેલુ તેણીની અનેક ક્રિયા-
ઓતુ કથન તેણીના અનેક કામુક વિશેના અભિલાષને વ્યક્તિત કરે છે.
ભાવાભાસ જેમકે—

૫૯ <આને મન ના કયો આડુ નેઈ મને રહેતી પ્રિયતમા મે
તેમ 'મન નાકો મા' એ ૧ થવડ (મુસવતી) રટી રટી આગળ ચાલવા
મહી તેને આગિ નિઃસર ચાડુ વચનો વડે પ્રિયને આભાસન આપુ
એટલાના તે હે ભાવ' ૧ થવડ ૨૭ કે શક વિધિએ મક નિદ્રાની ધન
લૂટી લીક >

૫૮ <તે મન આ વા, તેના વિના એક લાલુ પણ તું વિનોદ
મની નથી એના કાન અને તુનિ દરીએ ? એવા કયા માણુને રણુમતમા
પોનાના પ્રાણુ હોના છે કે જેને તુ ગર્વ છે ? સાગ (ચલ) લગનમા એગ
કોણુ જન્મો જે કે જેને હે શિમુખી, તુ બલથી આલિંગે છે ? હે મદન-
નગરિ' આ કાલી તપ ૧ જે જેતુ તુ ચિતન રહે છે ? >

૫ પૂર્ણેન્દુ શું મુખ, સુચચલ દીર્ઘ મેનો,
આછી જીવાનોનો વિલામ લહેર અંગે
તો શું કરે, કરે શી પેર હું મેત્રી, તેના
સ્વીકાર માટ તદ્દથીર હવા રચુ શી. ૪૯.

આમા અનુચિત રીતે ચિન્તા પ્રવૃત્ત થએલી છે આ પ્રમાણે બીજા
પણ ઉદાહરણોથી સમજી લેવા

(સ. ૫૦) ભાવની શાન્તિ, ઉદય, સન્ધિ, અને શાખલતા
તે પ્રમાણે [અટકે ભાવશાન્તિ, ભાવોદય,
ભાવમન્ધિ, ભાવશાખલતા કહેવાય છે.] ૩૮.

ક્રમપૂર્વક ઉદાહરણ

૧૦ પેલીના ઘન લેપ ઉરપરથી લાગ્યો તને ભેટતા
તેનું ચિન્હ છુપાવવા ચગળમા આ શું પ્રણમો કરે ?
કહેતા એમ, હું 'એ બનાવ' કહાંને તે લાગણુ લઈવા
ભેટયો વેગથી, ત્યાજ તે મુખમંદી તન્વી ગઈ વીસરી ૫૦

આમા ક્રોધ (ની શાન્તિ છે)

૧૧ ભેળી સેજ વિશે પિયૂ ઉચરતા નામે સપત્ની તણુ
મુઝાએ લઈ ગીમ સદા સુરતા, આવેશથી કોપના

૫૯ < પૂતમના ચક્રે ૧૧ મુખવાળા, ચચવ અને દીર્ઘનયનવાળી,
સ્મિત કરતા યોવન વડે તરંગિત વિવાનો બેના અગમા છે એી એ છે
તો હું શું કરું ? તેની દોષની કેમ થાય ? મેં મારો સ્વીકાર કરે એમ
થવાનો તો બપાય ? > આ સીતા સખધી ગણાવતી નક્કિ છે

૬૦ < પેલીના ઘાસા સિલેપનવાળા સ્તનને અલિંગન કર્યાથી બાકિન
થયેલી તારી છાતી પગે પડવાને બદલે કા છુપાવે ? એમ કહેતા 'એ કપા'
છે એમ કહી અને તે એકદમ ભૂસી નાખવા મેં ઉતાવળથી અલિંગન કયું
તેના મુખમા લીન થઈ જઈને નન્દી તે આગત બલી ગઈ >

૬૧ < એક વચનમા શોક્યનું નામ લેતા એકદમ રીસાવાથી અનાનિ
પામેલી મુઝાએ ચાટ્ટેકિન કરવા ગા પણ પ્રિયનમનો આવેશથી નિરસકાર
કર્યો તેજ ક્ષણે તે શાન્ત થઈ ગયો અને તેણે 'હાથો તો નહિ હોય'
એમ ધારી ટોક ખૂમ વાઢી કરીને તેના તન્દ્ર ફરીને બેસુ >

તછોડયો પ્રિય બોલતો પ્રિયપતિ, તે સુત મૃગો ધતા,
'ભિધ્યા તો નર્થો' એમ, ખૂબ મરડી ગ્રીવા નિહાળ્યો કરી. ૫૧
આમા ઔત્સુક્ય(નો ઉદય છે.)

૧૦ આલ્યો એ તપ ને પગક્રમ નિધિ ગર્વે ભર્યો, તેહના
વંશોત્સાહ તણો હુલાસ વળી સત્સંગે ચ આકર્ષતો:
શીતસ્નિગ્ધ, મયક ચંદન સમુ, મીતાનુ આલિંગન,
મોઢે ચેતનને હરી ફર્જ કરી રોડે બોલ પામથી ૫૨

આમા આવેગ અને હર્ષ(ની સન્ધિ છે.)

૧૧ કયા આ આણુ અકાર્ય અન્દકુલ કયા, દેખાય એ કયા ફરી,
માર છે શ્રત દોષગાન્તિ કરવા, કોપેય કાન્તિ મુખે !
તહેશે શુ ગનપાપ પુણ્યજન, હે સ્વપ્ને ચ એ દુર્લભ,
ધીર થા મન, કોણુ એ અધરને પીરો મુભાગી યુવા ! ૫૩
આહીઆ વિનક, ઔત્સુક્ય, મતિ, રમણ, શકા, દેન્ય, ધતિ અને
ચિન્તાની શબલતા છે.

ભાવગ્થિતિ આગળ કહી ગયા છીએ અને તેનું ઉદાહરણ
પણ આપ્યું છે ૧૪

૧૨ < તપ અને પનગમના નિધિ અભિમાનીના ચઢી આવવાથી
એક બળએ સત્યગતી મીઠી અને પીગમના અતિગમ સાદ મને ખેંચે છે.
અને બોલુ બાનુ ચતન્યત મીઠાની દેતુ, દરિય તન અને ચન્દના મેડ નીતડ
અને તિન્ન આનંદની વહેલી આનિગન મેકે છે > મહાવીર ચતિમા
અતપુમા ગમ સીતા સાથે હતા તે સમયે પનગ મો આવતા તોઈ
તેમન મળવા જવા તૈયાર થતા સીતા રામને અટકાવે કે તે સમયની આ
ઉક્તિ છે.

૧૩ < કય અનુચિત માર્ય અને હવે મારવા માં છે બીડી પગાય !
અમાડ મન એ દોષોની ગાન્તિ મારે છે. આંગે કોપમા પણ તેનું મુખ
સુફર લાગે છે પુણ્યશાળી પીર પુરુષો શુ કહેવ ? જગમા પણ એ દુર્લભ
છે ર ચિત્ત નાન્તિ પામ. એવે કોણુ ધન્ય યુવા હના કે જે એના અધરુ
પાન દરે ! >

૧૪ ૧૦મો શ્લોક ૧૮, ઉદાહરણ ૮૭ સ.

(મૂ. ૫૧) રસ મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે કોઈવાર અંગીપણું પામે છે.

તે એટલે લાવસ્થિતિ લાવશાન્તિ વગેરે અંગીપણુ, પરણુતા નોકર-ને જેમ રાજા અનુરુદ્ધ છે તેમ તેનું અંગીપણુ એટલે પ્રાધાન્ય છે.

(મૂ. ૫૨) ૧૫ રણુકારની જેમ જેનો ક્રમ સલક્ષ્ય છે એવો જેનામા વ્યંગ્ય છે (૩૭) તે, શબ્દ અર્થ અને ઉભયની શક્તિમાર્થી ઉત્પન્ન થતો ત્રણ પ્રકારનો ધ્વનિ કહેવાય છે

શબ્દશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણુકાર રૂપી વ્યંગ્ય, અર્થશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણુકાર રૂપી વ્યંગ્ય, ઉભયશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણુકાર રૂપી વ્યંગ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો તેમા

(મૂ. ૫૩) જેમાં શબ્દ વડે અલંકાર અથવા વસ્તુ જ પ્રકાશે છે (૩૮) તે મુખ્યપણે શબ્દશક્તિમાર્થી ઉત્પન્ન થયેલો એ પ્રકારનો જાણવો.

‘વસ્તુ જ’ એટલે અલંકારથી સિત્ત માત્ર વસ્તુ પહેલો જેમકે—

૧૧૭૩ હાસ્ય કાલકરગાલમહામ્બુવાહ

દેવેન ચેન જરહોજિતગર્જિતેન ।

નિર્વાપિત સ્વલ પ્વ રણે રિપ્ગામ્

ધારાજલૈસ્ત્રિજગનિ જ્વલિત • પ્રનાપ ॥ ૫૪ ॥

૬૧ અહીંથી તાત્પર્યવ્યંગ્યક્રમ ધ્વનિ કવની ચર્ચા શરૂ કરે છે

૬૬ આ નોટમા ગમ્મની સ્તુતિ છે એ અર્થ બધા બે/૫ પડી નાબદશક્તિથી મન્દ્રનું વર્ણન વ્યક્ત થાય છે એ મેરો અમરવદવતો દોષ ટાળતા બન્ધ વચ્ચે ઉપમેય-ઉપમાન ભાવ કાપવો તો એ માટે અહીંયા ઉપમા અથવા વ્યંગ્ય છે ગમ્મના સમધમા નીચે પ્રમાણે અર્થ વાય છે < જે દેવ કહાર અને બળવાન ગર્જના કર્મિ, (માઠ=) કાળો (પરવા=) તન્વાગ્ના મહાન (જન્નુ=) પાણીના પ્રવહો ઉગમીને, (ધારાવ=) ધારના પાણી વડે નાનગોનો ત્રણ જગતમા જાળવળે, સરોવર પ્રનાપ ગુપ્તમા એલેલી નાખ્યો > આ જે કમા પાણી અત ધાર નાદો ‘ચાપુતી પાણીદાર વાર’ કહીયે છીએ એ અર્થમા જ મન્દ્રનો અર્થ

અહીં આ વાક્ય અસંબદ્ધ અર્થ કહે છે એવો કોઈ દોષ ન લાવે એટલા માટે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતનો ઉપમાન-ઉપમેય લાવ કદપણે એકબીજા, એટલે ઉપમા અલંકાર વ્યગ્ય થાય છે.

૧૭ તિગ્મરુચિરપ્રતાપો વિધુરનિશાકૃદ્વિમો મધુરલીલ ।

મતિમાનતત્ત્વવૃત્તિ. પ્રતિપદપદ્માગ્રણીર્વિમાતિ ભવાન્ ॥૫૨॥

આમા એક એક પદને બે પદરૂપે લેતા વિરોધાભાસ થાય છે.

૧૮ અમિત સમિત. પ્રાપ્તૈરુત્કર્ષેર્હર્ષદ પ્રમો ।

અહિત. સહિત. સાધુયશોભિરમતામભિ ॥૫૩॥

< જે ઇન્દ્રે કહેા અને બળવાન ગર્જના કરીને (ગાલગર=) કાળા કિચ્છોવાળુ (વાલ=વાલ=) નવીન મહાન (અમ્બુવાહ=) મેવને પ્રકાશિતિ (ધારાજલે=) પાણીની ધાર વડે [પાણીના] શત્રુઓનો ત્રણ જગતમા બળતો નાપ (રણે=) [અગાર ઉપર પાણી પડતા થાય તેવો] હમ હમ અવાજ થાય એવી રીતે ઓલસી નાખ્યો >

૧૭< હે વિમો' આપ કે જેનો તિગ્મ-(=તીક્ષ્ણ) અને રુચિર-(=મનોહર) પ્રતાપ છે, જે વિધુર-(=યુ) ના નિશાકૃત્ (=ગત્રિ ટગનાર, નાજ ટગનાર) છે, મધુરલીલ (=મધુર લીલાવાળા) છે, મતિ-(=મુદ્ધિ) અને માન-(=અમાણુ) વડે તત્ત્વમા-વૃત્તિ રાખનાર છે, પ્રતિપદ-(=દરેક અંતે) પિનાના) પલ્લની અગ્રણી છે, તે શોભો છે > આ શ્લોકમા જે જે પદો લઇ અર્થ કંઠવામા આવ્યો છે તે એક એક પદના અર્થે ખડપદો લઇ અર્થ કરતા વિરોધાભાસ થાય છે. જેમકે < તિગ્મરુચિ (=તીક્ષ્ણ કિરણવાળો અર્થાત્ સૂર્ય) અગ્રતાપ (પ્રતાપ વિનાનો) વિધુ (=ચન્દ્ર) અનિશાકૃત્ (=ગત્રિ નહિ કરનારો) છે, વિમ (=મા એટલે કાન્તિ વિનાનો) આપ દીપો છે, મધુ (=વસન્ત) જલીલ (=લીલા વિનાનો) છે, મતિમાન (=મુદ્ધિરાણી) અતત્ત્વવૃત્તિ (=તત્ત્વવિનાની વાતમા વૃત્તિ રાખનાર) છે, પ્રતિપદ (=પડવેા) અપદ્માગ્રણી (=પપ્પવાડીઆની પહેલા ન આવનાર) છે >

૧૮< હે હર્ષદ પ્રભુ' સમિતમાથી (ચ્છુઅમામમાથી) મળેલા ઉત્કર્ષ વડે અમિત છે, દુષ્ટોના અહિત છે, સારા યથાથી સહિત છે > આ શ્લોકમા હર્ષદ એટલે હર્ષ આપવાવાળો અને હર્ષ છેલવાવાળો, સમિત (માપવાળો) અમિત (માપ વિનાનો) અહિત (હિત વિનાનો) અને સહિત (હિતવાળો) એ પ્રમાણે શબ્દોનો વિરોધાભાસ છે.

અહીં આ પણુ વિરોધાભાસ છે.

૧૦ના ઉપાદાન સામગ્રી, ભીત ના તોય ચીતરે

જગન્નિયત્ર, નમુ તેહ કલાશ્લાઘ્ય વિનાકને ૫૭

આમા વ્યતિરેક ૭૦

બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાય^{૭૧}થી અલકાર્ય પણુ અહીં અલંકાર
બને છે

માત્ર વસ્તુ (વ્યગ્યથી સૂચિત કરાય છે) જેમકે

૭૦થી નર્થો પાથરણુ કહી ય આ પથ્થરાલ ગામ મહી,

ઉન્નત પેળી પથોધર, જો વાસો રહે ભલે ગહે તો. ૫૮

૬૬< ઉપકરણની સામગ્રી વિના, ભીન વિના જગન્નિયત્ર વિસ્તારતા
કલાશ્લાઘ્ય શક્તિ નમસ્કાર >

૭૦ ઉપમાન રૂપના ઉપમેયનુ આધિક્ય તે વ્યતિરેક અલકાર કહેવાય
છે. જુઓ ન ૧૬૯ અહીં રંગ વર્ણે સામગ્રીથી ભીત ઉપર ચિત્ર ચીતર-
નાર ઉપમાનભૂત ચિત્રકાવ્યી ઉપમેય નરરતુ આધિક્ય બતાવ્યુ છે

૭૧ ઉપરના અર્થાન્તે^{૭૨} ધ્વનિ કાવ્યતા છે અથવા આ કાવ્યોમા
વાચ્ય કરતા વ્યગ્ય વધારે અમલદારી છે એટલે કે અહીં વ્યગ્ય પ્રધાન છે
હવે કાવ્યમા જે પ્રવાન હોય તે જ અલકાર્ય હોઇ શકે અલકાર તે
અપ્રધાન હોય છતાં અહીં વ્યગ્યાર્થ પ્રવાન હોવાથી અલકાર્ય છે તેને
અલકાર કેમ કહ્યો ? એની તકાતુ અહીં સમાવવાનું હતું છે અહીં વાચ્ય
પ્રસ્તુત છે અને વ્યગ્ય અપ્રસ્તુત છે (જુઓ ઉદાહરણ ૫૪ ઉપરની શ્રુતિ)
હવે ન્યાય આવી રીતે વાચ્યમા કેટલું અપ્રસ્તુત ભાગ આવે ત્યારે તે
અલકાર હોય છે અને કાવ્ય પ્રકારમા પણ અલકાર પોતાના લક્ષણ પ્રમાણે
વાચ્ય જ હોઇ શકે છે એ રીતે અહીં વ્યગ્યને પણ બ્રાહ્મણ શ્રમણ ન્યાય-
થી અલકાર કહ્યો છે બ્રાહ્મણ ગિખા સૂત્રને ત્યાગ કરી શ્રમણ થાય ત્યારે
તે વાસ્તવિક રીતે બ્રાહ્મણ ગૃહેનો નથી છતાં તેનો પૂર્વ સબધ શ્રમણમા
રાખી જેમ તેને બ્રાહ્મણ કહે છે તેવી રીતે જેમ અપ્રસ્તુત હકીકત વાચ્યમા
આવતા અપ્રધાન હોઈ અલકાર કહેવાય તેમ તેની જ હકીકત વ્યગ્યમા
આવતા પ્રધાન છતાં અલકાર કહી છે

૭૨ <હે પથિક> આ પથરવાળા ગામમા પથારી જરાએ નહિ મળે-
ઉન્નત પથોધરને જોઈને જો રહેલુ હોય તો રહે >

ને ઉપભોગ યોગ્ય હો તો રહે એવું અહીં આ સૂચવેલું છે.

૭૩ જાનિરશનિશ્ચ તમુચ્ચૈર્નિદન્તિ કુપ્યન્તિ નરેન્દ્ર યસ્મૈ ત્વમ્ ।

યન્ પ્રસીદસિ પુનઃ સ માત્પુદારોડનુદારશ્ચ ॥ ૫૨ ॥

અહીં આ વિરુદ્ધ એવી વસ્તુઓ તને અનુકૂળ થવાને માટે એક જ કાર્ય કરે છે એવી વસ્તુનો ધ્વનિ છે.

(સુ. ૫૪) જેથી, અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અર્થ,
સ્વત સંલવી અર્થાત્ પાતાની મેળે વ્યજક છે,
(૩૬) અથવા કવિની પ્રોદોક્ષિતથી વ્યજક છે,
અથવા કવિએ નિર્માણ કરેલા નાયઃ વગેરેની
પ્રોદોક્ષિતથી વ્યજક છે, તે વસ્તુ રૂપ હોય અથવા
અલંકાર રૂપ હોય તેવો છ પ્રકારનો પાતે પશુ
(૪૦) વસ્તુ અથવા અલંકાર સૂચવે છે તેથી
બાર પ્રકારનો છે.

સ્વત સંલવી એટલે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થતો એટલું નહિ
પશુ લોકમાં પશુ જેની યોગ્યતાનો સંલવ છે એવો બીજો, બહાર
લોકમાં ન હોવા છતાં પશુ કવિની પ્રતિભાથી જ નિર્માણ પામેલો
અથવા કવિએ રચેલા વક્તાથી નિર્માણેલો એવો બે પ્રકારનો એ
રાતે ત્રણ પ્રકારનો. આ (પાતે) વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય
એ રીતે છ પ્રકારનો વ્યજક છે. તેનું વ્યય વસ્તુ હોય અથવા
અલંકાર હોય એ રીતે અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ બાર
પ્રકારનો છે.

૭૩ <હે નરેન્દ્ર ! જેના પર તું શુભે થાય છે તેને શનિ અને અશનિ
એટલે વળ અતિશય હશે છે જેના પર પ્રગલ્ભ થાય છે તે ઉદાગ અને
અનુદાગ (જેની પછવાડે દાગ-ચી ચામે છે તેવો) થાય છે > આ
શબ્દશક્તિમૂલક વસ્તુધ્વનિકાવ્યનું વિદાહગુણ છે આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ પૂરતું જ
એ સમજવું એટલે કે શનિ અને અશનિ બન્ને તને અનુકૂળ જ કાર્ય
કરે છે, એવું વસ્તુ સૂચિત થાય છે ઉત્તગર્ધમાં તો વિરોધાભાસ અલંકાર
વ્યય છે જેનું ઉદાહરણ અહીં પ્રસ્તુત નથી

૭૪ધૂતોનો મહોવડોઓ, આળસુનો પીર, બેટો ! શ્રીમત;
એવું વદતા લોચન નમણી કેરા પ્રકુદ્દલ થયા. ૬૦

અહીં વસ્તુ વડે, મારેજ ઉપલોગ્ય છે એ પ્રમાણે વસ્તુ સૂચવાય છે
૭૫વિશ્રમ્ય ચાટુ વચનો પ્રિય સગમાં તુ
બોલી શકે સુરતમાં ! સખી ! કેવી ધન્ય !
નીવી ભણી કર જરા સરતા પિયૂનો
ને શુદ્ધિ રહે કશોય તો સમ છે સખીના ૬૧

અહીં તુ અધન્ય છે અને હું ધન્ય છું એવો વ્યતિરેકાલકાગ છે

૭૬ઉન્મત્ત ગન્ધગજકુંભ કપાટફૂટે
બામી ગયેલ ઘન રક્તની કાન્તિવાળો
દીકો રણે કરમું, કોપનો લાલચોળ
કાલીકટાક્ષ સમ, વીગજને જમૈયો ૬૨

અહીં આ ઉપમા અલકારથી, શત્રુના સમગ્ર મેન્યનો લાણુમા નાશ
થશે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે

૭૪<‘હે પુત્રી (આ) આળસુઓનો ગિરેમણી, ધૂતોનો નાયક, ધન
સમૃદ્ધિવાળો છે’ એ પ્રમાણે કહેતા નનાગીના નયનો ચિકસી ગયા >
આ સ્વત સભરી ધ્વનિમા વસ્તુથી વસ્તુ વ્યજિત થયાનું ઉદાહરણ છે. [૧]

૭૫<મુગ ક્રોડા દરમીઆન, પ્રિયસગમમા પણુ વિચરન ચાટુ વગ્નો
તું બોલી શકે છે તે તને ધન્ય છે નીવી તરફ પ્રિયતમે હાથ નાખના મને
ને કાર્મ સાબરતુ હોય તો સખીના જ સમ છે > સ્વત સભરી, વસ્તુથી
અલકાર [૨]

૭૬<મદાધ ગન્ધગજના, કમાડના આગળીઆ જેવા કુલ ઉપર પડ-
વાથી રૂઢ સઅદ્ધ થયેલા પાકા લોહીથી જેનો પ્રકાશ શતો છે એવો અને
ક્રોપથી લાલ કાન્તિવાળા કાલીના કટાક્ષ જેવો કૃપાળુ જેના હાથમા નીરોએ
રણુમા બેયો > સ્વત સભરી, અલકારથી વસ્તુ [૩]

૭૭ યુદ્ધમા અધર દશતા નિજ
કાન્તદન્તવ્રણ કેરી પીડના
સકટેથી કાંધ મુકા શત્રુની
નારના અધર-ઓઠ પલ્લવો

૬૩

આમા વિરોધાલકારથી હોઠના કરડવા સાથે જ શત્રુઓ હણાયા
એ પ્રમાણે તુલ્યયોગિતા ૭૮ મારી ક્ષતિથી અન્યની ક્ષતિ દૂર થાઓ
એવી તેની બુદ્ધિ અચવાય છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. આ રાખલાઓમા
વ્યજક સ્વતંત્ર ભવી છે

૭૮ વેણુ કેરા સરસ સ્વરથી, મુખ્ય કેલાસનૃપે
ગાતા કીર્તિ, અમરરમણી, જેહની સાલળીને,
ત્રાસુ ભેતા, કુણી કમલિની-પાડલીના બ્રમેથી
દિઠ માત ગો, શ્રવણતટમા, સઢને ફેરવે છે ૬૪

અહીં આ વસ્તુવડે, જેમને અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમને પણ
આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તારી કીર્તિ અમરકાન્ત કરે છે એવી
વસ્તુ સૂચવાય છે

૭૭ < યુદ્ધમા રોપથી પોતાનો હોઠ કરડતા જેણે શત્રુઓની સ્ત્રી-
ઓના હોઠડી પગલાગાની પાંદડીઓને કાન્તના ગાઢ દત્તક્ષતની વ્યથાથી
સકટથી છોડાવી > આવી સ્વતંત્ર ભભરીમા વિરોધાલકારથી તુલ્યયોગિતા
અને ઉત્પ્રેક્ષા અવકારો વ્યજિત થાય છે. [૪]

૭૮. માત્ર પ્રગ્નુતોના અથવા માત્ર અપ્રગ્નુતોના સાધારણ ધર્મનું એકવાર
કથન કર્યું હોય તે તુલ્યયોગિતા આહી પોતાનો હોઠ કરડવો અને શત્રુઓ
નાશ પામવા એ બંને એક સાથે બનવારૂપ ધર્મનો ધ્વનિ છે માટે તુલ્યયો-
ગિતા (બુઓ સૂત્ર ૧૫૮)

૭૯ < કેલાસના પ્રથમ શિખર ઉપર વેણુની સમૂર્જના વડે આસગઓ-
થી ગવાતી, જેની કીર્તિ સાલળીને સગસ મૃણાલીના દાડાની સઠા થવાથી
દિગ્ગમ્ને આખના ખૂણા ફેરવીને શ્રવણતટ ઉપર પોતાની સઠ ફેરવે છે >
કવિ પ્રોત્ક્રોધિતથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યજિત થાય છે [૫]

૮૦ સમર મહિં બલાત્કારે કેશથીં તેણે જયશ્રીં પકડી જયા,
ત્યા તેના રિપુઓને વળગી નઇ ગાઠ કન્દરા કઠે. ૬૫

આમા કેશચહુલુ જોઈને કદરા જાણે કામાસક્ત થઈ હોય તેમ તેના
શત્રુઓને ગળે વળગી પડે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે એક જ જગ્યાએ
સત્યામમા તેના વિજય જોઈને તેના શત્રુઓ નાસીને ગુફામા બેઠા છે
એ કાવ્યહેતુ અલંકાર છે. તેના શત્રુઓ નાશી ગયા નથી પણ તેના
તરફથી પરાભવની ખીકથી ગુફાઓ જ તેમને છાડવી નથી એવી
રીતે અપહ્નુતિ અલંકાર છે ૮૧

૮૨ હોસથીં ગાઠાલિંગન કરવા જતા પિયુષેં માનુનીં
માન સરે છે દડગડ પીલાવાની ખહોંકે શું હુફયેથી ૬૬
આહીં ઉત્પ્રેક્ષા વડે, તેમા પ્રત્યાલિંગન વગેરે જામે છે એમ વસ્તુ
(મૂલવાચ છે)

૮૩ બુદ્ધાને હસતી શું, કવિના વદનાબુજે નઈ બેડી,
ભુવન ખોંજું શુ બતાવે વાગ્દેવી તેહ જય પામે ૬૭

૮૦ < ચોટયો ઝાલીને તેણે સમરમા જયશ્રીને જળાત્કારથી એવી પકડી
કે તેના શત્રુઓ ગુફાઓ પડે પોતાના કઠે જ સજ્જડ મેનાડાયા > કવિ
પ્રૌઢાક્તિથી વસ્તુ વડે અલંકાર વ્યન્જિત થાય છે [૬]

૮૧ કાવ્યહેતુને કાવ્યલિંગ પણ કહે છે હેતુનું વાક્યથી કે પદ્યથી
કથન ક્યું હોય તે કાવ્યલિંગ કાવ્યની ચમત્ક્રિયાનું હેતુપર્વક અનુમાન
ક્યું હોય તે કાવ્યલિંગ આહી વિજય દર્શન એ નામી જવાનો હેતુ છે
માટે કાવ્યલિંગાલંકાર ઉપમેયને અનુભવ કરીને ઉપમાને સત્યરૂપે સ્થાપતુ
તે અપહ્નુતિ (સૂ. ૧૭૮ ૧૪૬)

૮૨ < બાલો ગાઠાલિંગન કરવાને હોતથી આવના મનસ્વિનીના
હઠમાથી માન, પીલાવાની ખીકથી જાણે એકદમ સટકી ગયું > કવિ
પ્રૌઢાક્તિથી અલંકારથી વસ્તુ વ્યન્જિત થાય છે [૭]

૮૩ < કવિના વદનકમલ ઉપર બેઠેલી, બુદ્ધાને હસતી જાણે ખીચુ
ભુવનમડલ બતાવે છે તે વાણી જય પામે > કવિ પ્રૌઢાક્તિથી અલંકારથી
અલંકાર વ્યન્જિત થાય છે [૮]

અહીંઆ ઉત્પ્રેક્ષાથી, અજડાસન ઉપર બેઠેલી, થમત્કારતુ અનન્ય કારણ નવુ નવુ જગત નિર્માણ કરે છે. એ રીતે વ્યતિરેક અલકાર^{૮૪} છે. ઉપરના બધા હાખલાઓમા કવિની પ્રૌઢોક્તિથી વ્યજક નિબ્ધન થયેલ છે

૮૫<લકાગિરિને તટે ખર્ણી રહ્યા, થાકે ભૂખી સર્પિણી
જોણી ફેણીનો હાર ફૂલવો ગળી જતા થતા દ્રખળા,
તે હાવા મલયાનિલો વિરહિણી નિશ્વાસના સ્પર્શથી
છોટા છે પણ પૂર્ણ જોખનથી શું માતા થયા દીસતા ૬૮

અહીંઆ, વસ્તુ વડે નિશ્વાસ વડે ઐશ્વર્ય પામેલા વાયુઓ શુ શુ નથી કરના એ રીતે વસ્તુ સૂચવાય છે

૮૬<મુજ હઠને આશ્વાસન, આપ્યુ જે ધીરજે સખિ ! તેહ
પ્રિયદર્શન કૌતુકના કાલે 'સાહસ' કરી ગયુ જ સરી ૬૯

અહીંઆ, પ્રાર્થના કર્યા વિના પણ પ્રસન્ન થઈ એમ વિલાવના, અથવા પ્રિયદર્શનનું સૌભાગ્યબલ ધૈર્યથી સહન ન થઈ શક્યુ એવી ઉત્પ્રેક્ષા વસ્તુ વડે સૂચવાય છે.

૮૪<અહાને જડપદ્મતુ આસન છે અને વાગ્દેવીને કવિના મુખગથી અજડ આમન છે તથા વાગ્દેવી નીન જ બુવન બતાવે છે માટે વ્યતિરેક

૮૫<લકાગિરિની મેખલા ઉપર સ્ખલન પામેલા, મનોગથી ખિન્ન થઈ ગયેલી સર્પિણીઓની અત્યંત કેલાયેલી ફેણો વડે ભલાવાથી દરિદ્રતાને પામેલા, તે મલયાનિલો હવે વિરહિણીના નિશ્વાસના સપર્શથી, શિશુ હોવા છતાં પણ, જાણે એકદમ તારુણ્યથી ભગ્ન જઈને ફાલી જાય છે > કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યજિત થાય છે [૬]

૮૬<સખિ ! જે ધૈર્યે મારા માનને આશ્વાસન આપ્યુ હતુ, તે પ્રિયદર્શનની વિહ્વલ ક્ષણે, " આતો સાહસ " એમ કરી એકદમ સરસી ગયુ > કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે વસ્તુથી ઉત્પ્રેક્ષા અથવા વિભાવના અલકાર વ્યજિત થાય છે [૧૦] વિભાવના એટલે કાગળનો પ્રતિષેધ કર્યા છતાં કાર્ય પ્રકટ કરવુ તે અહીં પ્રાર્થના વિના પ્રસન્નતા થઈ તે (સૂત્ર ૧૬૨)

“હીલા દશન નખ ક્ષત તારાએ, રક્તઅશુક નયનને
બક્ષ્યો, એ જ પ્રસાદી એ છે, નર્થો કોપ કે ચડિયો ૭૦

અહીં આ, તારા નયન કેમ ગુસ્સે ભર્યા છે એવા ઉત્તરા-
લકાર“ વડે ‘તું આર્દ્રનખક્ષતને છુપાવે છે’ એટલું જ નહિ
પણ ‘હું’ તેની પ્રસાદપાત્ર થઈ ગઈ છું’ એવી વસ્તુ (સૂચવાય છે).

“મહિલાની લીડ ભર્યા તવ હૈયે ભાગ મુલગ’ ના મળતા,
તણે બીજી કામ દિનદિન તનુ તનડાને ય તનુ કગ્તી ૭૧

અહીં આ, હેતુ અલકારથી દુખજાને વધારે દુખગુ કરવા
છતા પણ એ તારા હૃદયમા વસતી નથી એવી વિશેષોક્તિ”
(સૂચવાય છે) આ કાખલાઓમા વ્યજકનુ શરીર કવિએ રચેલા
વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે બાર લેટો.

(મુ. ૫૫) શબ્દ અને અર્થ બન્નેમાથી નિષ્પન્ન થતો એક.
જેમકે

“હે રિય’ તારા અત્યંત આર્દ્ર દત્તલેતો અને નખક્ષતોએ મારા
નયનને આપેલા રક્તાશુકનો આ પ્રસાદ છે એ કાષ્ઠ કોવે ભર્યા નથી >
રક્તાશુક શબ્દ ઉપર ‘યે’ છે રક્ત અશુ એટલે ગતો કિરણો અને
તેનાથી બનેલું રક્તાશુક એટલે ગતો સાળુ એવા અહીં અર્થ છે કવિ
નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે અહીં અલકારથી વસ્તુ વ્યજિત થાય છે [૧૧]

૮૮ માત્ર ઉત્તર સામળવાથી જ ન્યા પ્રશ્નનુ અનુમાન થાય તે
ઉત્તરાલકાર (સૂત્ર ૧૮૮).

“હે મુભગ’ હજારો મહિલાઓથી ભરેલા તારા હૃદયમા એ ન
સમાતી દરેજ, બીજી કાષ્ઠ ક્યાં વિના, પોતાના દુખજા અગને દુખગુ
કરે છે > કવિ નિર્મિત પાત્રની પ્રૌઢોક્તિવડે અલકારથી અલકાર
સૂચવાય છે [૧૨]

૯૦ અખડ કાગળો હોવા છતાં કાર્ય ન થવાનું કહે તે વિશેષોક્તિ.
(સૂત્ર ૧૬૩).

“અતન્દ્રચન્દ્રામરણા સમુદ્દીપિતમન્મથા ।

તારકાતરલા ઇયામા સાનન્દ્રં ન કરોતિ કમ્ ॥૬૩॥

અહીં આ ઉપમા વ્યવ્ય છે.

(સૂ. ૫૬) આ રીતે આના અદાર લેદ (થયા). ૪૧.

આના એટલે ધ્વનિના

રસોના બહુ લેદ હોવાથી અદાર જ કેમ ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૫૭) રસ વગેરે અનંત હોવાથી એક જ લેદ ગણાય છે.

અનંત હોવાથી એટલે કે નવ રસો, તેમા શુગારના એ લેદ, સલોગ અને વિપ્રલલ સલોગના પણ પરસ્પર અવલોકન આલિંગન, પરિચુગ્ગન વગેરે, પુલવીણવા, જલકેલિ, સર્થાર્થ, ચન્દ્રોદય, ષટ્તુલ્લસન વગેરે બહુ લેદો છે વિપ્રલલના અભિલાષ વગેરે કહી ગયા છીએ તે બન્નેનુ પણ વિલાવ અતુલાવ વ્યભિચારીથી વૈચિત્ર્ય થાય છે. તેમા પણ નાયક નાયિકાની ઉત્તમ પ્રકૃતિ મધ્યમ પ્રકૃતિ અધમ પ્રકૃતિ તેમા પણ દેશ કાળ અવસ્થા વગેરેના લેદો છે એ રીતે એકજ રસ અનન્ત થાય છે તો બીજાની ગણતરી કેમ કરી શકાય ? પણ અસલક્ષ્યક્રમત્વને સાધારણ ધર્મ તરીકે આશ્રય લઈને રસ વગેરેનો ધ્વનિલેદ એકજ ગણાય છે

“૧૨ <પ્રકાશમાન ચન્દ્રાગ્ની આભરણવાળી, કામને દ્વીપ કરવાવાળી, ચોડા તારાઓવાળી રયામા ક્રોધે આનન્દ નથી પમાડતી > તન્દ્રા વિનાની, ચન્દ્રના આભરણવાળી, કામને દ્વીપ કરવાવાળી આપના તારા જેવા ચપળ છે એવી રયામા (સ્ત્રી) ક્રોધે આનન્દ કરતી નથી એવો આ શ્લોકનો બીજો અર્થ વ્યન્નિત થાય છે એવી રીતે ન્તોત્સનામથી ગત્રીને સ્ત્રી સાથે સરખાવી છે અહીં શબ્દ અને અર્થ બન્નેની સંકિત વડે વ્યવ્ય થય છે ચન્દ્રનો અર્થ આકાશનો ચન્દ્ર અને સ્ત્રીનું માથાનુ ચન્દ્રનામનુ ઘરેણુ તેમજ તારક એટલે આકારના તારા અને આપના તારા અને રયામા એટલે રાત્રી અને સ્ત્રી થાય છે તે સમ્પ્રદશનિયા થાય છે, અને શબ્દોને બદલાવ્યા હોય તો એ વ્યવ્યક શક્તિ ચાલી જાય છે પણ સમુદ્દીપિતમન્મથા ગત્રી અને સ્ત્રીને બન્નેને લાગુ પડે છે તે અર્થનિહિતથી એ રીતે અહીં વ્યવ્ય ઉભયસંકિતથી ઉત્પન્ન થાય છે

(સ પદ) બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો વાક્યમાં હોય છે. ”
બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો એટલે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિથી
ઉત્પન્ન થતો.

(સ પદ) બીજા, પદમાં પણ, હોય છે. ”

‘પણ’ શબ્દથી વાક્યમાં પણ એક અંગે પહેરેલા ભુપણ વડે
કામિનીની જેમ, પદથી પ્રકાશતા વ્યવ્ય વડે વાક્યથી મૂલ્યવવા
યોગ્ય ભારતી પ્રકાશે છે. તેમાં પદથી પ્રકાશ થતા ધ્વનિના કમથી
દાખલાઓ.

૪૪ મિત્ર છે જેહના મિત્રો, શત્રુઓ શત્રુ છે વળી,
દયાપાત્ર દયાપાત્ર, તે જ જીવતો ૭૩ [૧]
અહીં બીજા મિત્ર વગેરે શબ્દો, વિચરનીયપણુ નિયન્ત્રણ્યોચ્ચતા
સ્નેહપાત્રપણુ વગેરે અર્થમાં પરિણામ પામેલા છે

૪૫ બહુના ચરિતો દારણુ દેખાયે છે તથાપિ ધીરોના
હૃદયવચસ્યે સન્માનેલા કમો ન મૂઝાયે ૭૪ [૨]

૬૨ ૬૮. પદમાં સૂત્ર સુત્રીમાં ધ્વનિ કાવ્યોના ૧૮ ભેદો પૈકી ૬૩
એજ ભેદોના વધારે ભેદો જુગી દૃષ્ટિથી પડે છે કાવ્યમાં તે વ્યવ્ય સૂચિત
થાય છે તે બે રીતે થઈ શકે ૧ વાચ્યમાં ૨ પદમાં એ દૃષ્ટિથી ૧૮ ભેદોના
વિભાગો કરતા કહે છે કે ઉભયશક્તિમયક ધ્વનિ તો માત્ર વાક્યમાં જ
હોય છે એટલે એના આ દૃષ્ટિએ ભેદો યષ્ટ શુકને નહિ આપીના ૧૭ પ્રકારો
વાચ્યમાં તો હોય છે પણ ‘પદમાં પણ’ હોય છે એ ૧૭ ધ્વનિ ભેદોના
દૃષ્ટાન્તો અંગત આત્મી ગયા (૨૩ થી ૭૨) તે મર્યાદામાં વ્યવ્ય વાક્યમાં
સૂચિત થાય છે અને તેમના પદમાં સૂચિત થતા દાખલાઓ પદસૂત્ર નીચેની
વૃત્તિમાં આપેલા છે એ રીતે આ ૧૭ પ્રકારોના અગ્રણ્ય પ્રકારો થયા અને
ઉભયશક્તિમયકના વિભાગો ન થયા એટલે આ દૃષ્ટિએ ધ્વનિ કાવ્યના
કુલ ૩૫ પ્રકારો થયા (જુઓ પદ ના ગૂઢ નીચેની વૃત્તિનો છોડો જાન).

૪૪ < એના મિત્રો મિત્રો છે, શત્રુઓ શત્રુઓ છે, દયાપાત્રો દયાપાત્ર
છે તે જ જન્મીને જીવે છે >

૪૫ < ભુવ્યાઓના જયહારો દારણુ દેખાય છે જના પણ હૃદયટપ્તી
વપચ્ચને બદ્ધમત એવા ધીર પુરોનો વ્યવસારો મર્યાતા નથી >

અહીં મૂંઝાયે છે [એ શબ્દ વ્યંગ્ય છે]

૧૬ એ લાવણ્ય અને કાન્તિ રૂપ એ વાક્યની છટા,
સુધા શા લાગતા ત્યારે સમ્પન્ન જનર સમા હવાં ૭૫

અહીંયા 'એ' વગેરે પદોથી 'કેવળ અનુભવધીજ મમતાઈ શકે'
એવો અર્થ પ્રકાશાય છે અથવા તો જેમકે

૭૭ભોળી ! ભોળપણા મહી જ સઘળો શુ કાળ છે ગાળવો ?
માની ધા, ધર ધૈર્ય ને સરલતા બહાલા વિશે દે તણ
એવો ભોધ સુણી સખીધી, વદને બહેબાકળી બોલી કે
'ધીમે ભોલ કદાચ સાલળી જશે પ્રાણેશ હૈયે રહ્યો.' ૭૬ [૩]

અહીં 'વદને બહેબાકળી' એ શબ્દો. એ વડે 'ધીમે ભોલ' એવા
કથનની યોગ્યતા સમન્વય છે.

પદ વડે લાવ વગેરેનો પ્રકાશ થાય છે તેમા વિશેષ ચમત્કાર
નથી માટે તેના ઉદાહરણો આપ્યા નથી.

૮૨કર્જાનો ધારદો મંડિત ખડ્ગધો સુદર-કરાલ ભુજ તારો,
બુકુટિ-કમાન શાં શોભે તે જટ રચી જેલલાટ નૃપ ! ભીમ !
૭૭ [૪]

અહીં લયકર લાગના નૃપનુ ભીમસેન ઉપમાન (વ્યંગ્યથી
જણાય છે)

૮૧<તે લાવણ્ય ત કાન્તિ તે રૂપ અને તે વાણીની છટા તે વખતે
અન્નત જેવા લાગતા હતા પણ અત્યારે તો સખત તાવ જેવાવાગે છે >

૮૨<હે મુગ્ધે ! શુ મુગ્ધપણામાજ આજો વખત માગવાનુ ધાયુ છે ?
જગ માન ખા, ધર્મ રાખ, પ્રિયતમ સાચે ભોળી ન થા એમ સખી વડે
ત્રિપદશ પામેલીએ પૂત્રનેલા મેલે જવાબ આપ્યો 'ધીમે ભોલ કદાચ લયસ
રહેલો પ્રાણેશ સાલળી જશે.>

૮૮<હે ભીમ નૃપ ! લોહીની ધારથી અલકૃત થયેલી તગ્વાદી જેના
હાથરૂપી ભોગળ વિકરાળ અને સુદર લાગે છે એવો અને એકદમ ભગવંતી
નમિત થયેલા કષ્ટગવાજો તું શોભે છે >

“મુક્તિમુક્તિરુદેકાન્તસમાદેશનતત્પર. ।

કસ્ય નાનન્દનિન્મ્યન્દ વિદધાતિ સદાગમ ॥૭૮॥ (૫)

કોઈ સ્ત્રી સકેત આપનારને એ પ્રમાણે મુખ્ય વૃત્તિથી વખાણે છે

૧૦૦ સાયરનાન પૂર થયુ, અગરનો છે લેપ અગે થયો,
પાર્યો અસ્ત દિનેશ, આવી અહિં તુ વિશ્રલથી ચાલતી,
શી તારી સુકુમારતા ! અહહ ! કે સર્વાંગ થાકી ગઈ
અત્યારે તવ આખડી મટમટયા વિના રહી ના શકે ૭૬ [૬]

અહીં આ વસ્તુવડે, પરપુરુષનો પરિચય કરી આવેલી તુ થાકી ગઈ
છે એવી વસ્તુ ‘અત્યારે’ પદથી પ્રકટ થતી સૂચવાય છે.

૧૦૧ તેના વિયોગના દુઃખે લીન નિ શેષ પાતકો,

તેના ધ્યાન તણા મોઢે ક્ષીણ પુણ્યચયે થતા, ૮૦

ચિન્તતા જગદુત્પત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપોને

નિરુચ્છીસ બની, સુક્રત યે ખીજી ગોપકન્યકા ૮૧ [૭]

અહીં આ હંઠરો જન્મોમા ભોગવવાના દુષ્ટુત અને સુકૃતના
ફળો વિયોગના દુઃખ અને ચિંતનના આપ્તાદથી અનુભવાયા એમ
કહ્યું, અને આ પ્રમાણે ‘નિ શેષ’ અને ‘અય’ પદથી પ્રકટ થતી
બે અતિશયોક્તિઓ [નૂચવાય છે]

“સદગમ ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ આપનારો એવાનું ઉદ્દેશ
આપનારો કોને આનંદ વહેવરાવતો નથી” ૧ સદગમ પ્રિયતમ પદો
સત્ સુદર, આગમ આવડુ, વેદ પદો સત્ સાગા આગમ નેદ ૨
એવાનું પ્રિયતમ પદો એવાનુંસ્થાન વેદ પદો નિશ્ચિત વિવિધો

૧૦૦ <સાગરુ ન્તાન થયુ છે, સદાવી અગ તેપાગુ ં, નૂચ
વ્યભાચલતા શિખરે ગરો, આવી નિર્ભય (તી ને) ચાંદની આપી છે,
અટો’ તારી સી સુકુમારતા છે’ કે જેનાથી તુ અત્યારે સાન થાકી ગઈ
છે’ તાન નયનો મટમટયા વિના રહી નાડતા નથી >

૧૦૧ <ખીજી ગોપકન્યા, તેની અપ્રાપ્તિના મગદુઃખમા અગેષ પાપ
લય થતા અને તેના જ્ઞાનના અત્યંત આગ્રહને લત્તે પુણ્યમ્મુલ્લીય
થતા પદ્યમ્મ સ્વરૂપ જગતના મગની ભાવના કાંતી, કાંત નીકળી ગયા
વિના, મુક્તિ પામી >

૧૦૨ દાવદાસાનરૂણદા વનમવન વ્યસનમનસનમ ।

વતવીર તવ કિપતા પરાદુમ્ન ત્વચિ પરાદુમ્ન

સર્વમ્ ॥૮૮॥ [૮]

અહીં આ શબ્દગાઠિમૂલક વિરોધના અગમ્ય અર્થાન્નરન્યાસ વડે
“વિધિ પણ તને અનુવર્ત છે એવું સર્વ પદથી પ્રકટ થતું
વસ્તુ [સ્વયંવાય છે]

૧૦૩ કુલુ કમલદલ હતો તવ વહ્નિભનો પરોડિયે અધગ,

એવું સુણી નવવધૂ દાગે ધરતી ભાપી મુખને ૮૩ []

અહીં આ, રૂપક વડે, તે એને એટલી બધી વાર પશ્ચિમન કર્યું
કે તે મ્હાન ઘઈ ગયો, એમ ‘મ્હાન’ વગેરે પદથી પ્રકટ થતો
કાવ્યલિંગ અલંકાર સ્વયંવાય છે આ દાખલ એમા વ્યંજક
સ્વત સંલક્ષી છે

૧૦૪ અન્ન-ધવલ રજનીમા જે કરી ટંકાર કોમલ ધતુષનો,

જાણે એકી છત્રે કરે ભુવનરાજ મહાલતો ૮૪ [૧૦]

અહીં આ વસ્તુવડે, જે કામીઓનો આ સ્મર રજ છે તેમાથી
એકપણ તેના આદેશથી વિમુખ થતો નથી, એટલે કે ઉપસોગમા
રોકાયેલા જાગતા જાગતા જ તેઓ રાત્રિ પસાર કરે છે એમ
“ભુવનરાજ” પદથી પ્રકટ થતું વસ્તુ પ્રકાશે છે

૧૦૨ < હે રંગ ! તુ શુઓની વિરદ પડતા તેમને બધું વિરદ પડે છે
આ ક્ષણદા અદાણદા, વન અવન, અને વ્યમન અવ્યમન થાય છે >
ક્ષણદા = ગત્રિ અદાણદા-એક પક્ષે ગત્રિ નહિ તે, બીજે પક્ષે ક્ષણ, કિતવ
નહિ આપનાગી અવન એક પક્ષે વન નહિ તે, બીજે પક્ષે રક્ષક વ્યસન
એટલે કુખ અવ્યસન એક પક્ષે વ્યસન નહિ તે, બીજે પક્ષે અવી (પેટા)
તેનું અસન (પ્રિયું) પેટા હાકા તે

૧૦૩ < તાગ વત્તનનો અધગ સવાગમા મ્હાન કમલદલ હતો એવું
સાબળીને નવવધૂ જમીન ત ફ વદન દેરે છે >

૧૦૪ < અન્નધવલ ગત્રિઓમા પોતના લલિત ચાખે ખેઓને જામતો
શુવનોનું એકજ રાજ્ય જાણે કરે છે >

૧૦૫ <વખસ મહન દે મુદાનીં દુન
કુટિલ વચે શર તીલણુ ધાગોં તેને,
જઈ પરતોં જ તેહ જે દિશામા
સદગોં મળી તહિ જામતી દશાઓ ૮૫ [૧૧]

અહીં આ વનુવડે, પરસ્પર વિરુદ્ધ દશાઓ. પણ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ રીતે ‘મળી’ પદથી પ્રકટ થતો વિરોધ [સૂચવાય છે]

૧૦૬ <સતાપે પીડેલા હૃદયે પણ વારવાર વાગતા,
સ્તનરૂપી મિત્રોથી વિશુદ્ધભવિત ચળે નહીં હાર ૮૬ [૧૨]
અહીં આ ‘વિશુદ્ધભવિત’ લક્ષણ રૂપી હેતુ અસકારથી ‘ચળે નહીં’ એ પદોથી પ્રગટ થતું, હર સતત કપતો જ રહે છે એવું વસ્તુ [સૂચવાય છે]

૧૦૭ <એ મુજબ અને શામળ અબોડો નિજ ધરી લલિત દેહ,
તેના સ્કન્ધથી બલ લઈ સ્મર પામે વિજય સુરતસપ્રાપ્તે ૮૭ [૧૩]
અહીં આ રૂપક વડે, અનેકવાર એ ચવાથી કેશપાશ એવો ખલા

૧૦૫ <અનંગ તીલણુ રાગ ધારીત જીવાનીમા મુદર નેન વાળીની
દષ્ટિને પોતાનુ સામર્થ્ય આપે છે ન્યા તે પડે છે ત્યા અનગદશાઓ ભેગી
મળીને ઉદય પામે છે >

૧૦૬ <સતાપથી પીડાયેલા હૃદય વડે કરી કરીને વાયા છતા
આત્મે વિશુદ્ધભવિતો [મોતીનો] હાર સ્તનરૂપી મિત્રથી ચલિત થતો
નથી > વિશુદ્ધભવિત શબ્દમા ન્લેષ છે એક પક્ષે બાંચી જાતના મોતી
એવો અર્થ છે અને બીજે પક્ષે વિશુદ્ધ જન્મવાળો એવો અર્થ છે અને
બાંચા ડુળનો હોવાથી મિત્રને તગતો નથી એવો અર્થ છે

૧૦૭ <મુજબ અને શ્યામ અગવાળો પોતાનો મુદર દેહ ધારણ
કરીને અબોડા રૂપી સ્મર સ્કન્ધમાથી બલ લઈને સુગતમઆમમા વિજય
પામે છે > સ્કન્ધનો અર્થ જાણી અને ગ્રાધ અને થાય છે તેમજ બલનો
અર્થ સામર્થ્ય તથા લશ્કર અને થાય છે

પર આવી ગયો કે જેથી રતિ પૂરી થતા પછી કામુકનો અભિલાષ પૂરો થયો નહિ એમ સ્કન્ધ પદ્યથી પ્રગટ થતી વિભાવના [સૂચવાય છે]

આ દાખવાઓમા [વ્યજ્ઞક અર્થ] કવિની પ્રૌઢાક્રિતથી જ નિબરજ થાય છે

૧૦૮ સાચુ કહે શુ થાયે પૂનમનો નવમયક તુજ સુભગ !

કઈ રૈભાગ્ય ભરેલી પ્રદોષરજની શૌ તુજ આજે ! ૮૮ [૧૪]
ઝહીઆ વરતુ વડે, મારી જેમ ખીજની અદર પછુ તુ અનુરાગ વાળો હતો અને પછી નહિ, એમ 'નવ' વગેરે અને 'પ્રદોષ' વગેરે શબ્દોથી પ્રગટ થતુ વસ્તુ [સૂચવાય છે] ૧૦૯

૧૧૦ સખિ ! ગાઠ અકપાળી સખીએ નવ સુરત સમરમા હાર વધુકા જેવો દીધો નૌવારો, પછો રગમા રમી કેવી !

૮૯ [૧૫]

ઝહીઆ વરતુવડે, હાર તૂટ્યા પછી ખીજુ સુરત જરૂર થયુ હશે તે કહે કેવુ થયુ એવો વ્યતિરેક અલંકાર 'કેવી' પદ્યથી સમજાતો [સૂચવાય છે]

૧૦૮ <હે સુભગ ! પ્રણિમાના નરીન ઉગેવા ચન્દ્રને તુ શુ થાય તે તુ મને નાચુ કહે પ્રદોષરજની જેની મમયસૌભાગ્યવાળી તારી આજે કાણુ છે?>

૧૦૯ 'નવ' શબ્દથી ચચલતા એટલે કે થોડી વાગ સુધીનુ જ અનુગમીપણુ સૂચવાય છે પ્રણિમાનો ચન્દ્ર પ્રદોષે, સાંઝે લાલ હોય છે અર્થાત્ પ્રદોષરજનીમા અનુરક્ત હોય છે અને પછી ઘડીમા જ નવ પ્રણિમામા આનંદ થાય છે માટે પ્રેમનુ ક્ષણિકવ પ્રદોષ શબ્દથી અતિશય દોષ હોવા પછુ અને રજની શબ્દથી મલિનતા સૂચવાય છે ભાવાર્થ એવો છે કે તુ પૂનમ જેની કોઈ ઘડી સ્ત્રીને ચ્હાય છે તો આજે, મારી જેમ, પ્રદોષરજની જેની કંઈ સ્ત્રીને તે છોડી દીધી તે કહે

૧૧૦ <હે સખિ ! નરીન સુરતસગ્રામમા ગાઠ અકપાલી (આલિગન) રૂપી સખી એ વધુકા જેવો હાર નિવાર્યો પછી કેવી રમી?> અકપાલી સ્ત્રીલિંગ શબ્દ હોઈ સખીનુ રૂપક ઉપપન્ન છે

૧૧૧ ઘડો ખલે લેઈને સુખ ફેરવોને સખી નિરખો માર્ગ,
 પેસતી ઘર દ્વારે 'હા ફૂટ્યો' કહ્યો રવે કેમ ! ૯૦
 અહીંઆ હેતુ અલકાર વડે સકેતમ્ધાન તરફ જતાને જોઈને
 જો તારે ત્યા જવાનું મન હોય તો ખીજો ઘડો લઈને જા એ
 વસ્તુ 'કેમ' પદથી સૂચવાય છે અથવા જેમકે
 ૧૧૨ અકિત નજર વ્યાકુલતા તારી મખિ જોઈને ઘડો પોતે
 'ખહુ ભારે છું' કરીને દ્વારે અડગ્યા મિથે પડી ભાગ્યો

૯૧ [૧૬]

અહીં આ નદીના તીર ઉપર લતાગહનમાં અકેત કરેલા [પણ]
 નહિ આવી પહોંચેલાને ઘરમાં પેસતી વખતે પાડળ આવેલો
 જોઈને ફરીથી નદી જવા માટે ખારણાને અશ્વડાવાના બહાનાથી
 બુદ્ધિપૂર્વક તે વ્યાકુલ થઈને ઘડો ફેાડી નાખ્યો એમ હું સમજ
 ગઈ તો તું આશ્વાસન કેમ પામતી નથી, તેથી ધારેલું પૂર કરવા
 જા હું તારી નાસુડી પાસે બધું બધમેસતું કહીશ એવું વસ્તુ
 ખારણાના અડવાના બહાના રૂપ અપસ્તુતિથી [સૂચવાય છે]

૧૧૩ જ્યોત્સ્નાથી જોખનિયુ મધુરમથી પામો ઉત્સુક થએલી
 જુદીય નવોઢા જ્યમ એ પરવહુ તુજ હરે અરે ! હૃદય

૯૨ [૧૭]

અહીં આ કાવ્યલિંગ વડે, તું અમને છોડીને જુદી પરવધૂનો અલિ
 લાષ કરે છે એ તારે આચરણ કહ્યું જાય એવું નથી એવો આદિપ
 [અલકાર] 'પરવહુ' પદથી પ્રગટ થતો [સૂચવાય છે]

૧૧૧ <ખલે ઘડો લઈને વાના ખાણામાં પેસતી મોઢું કેમીને
 માર્ગ જોઈ, હાય હાય ફૂટ્યો કહીને સખી ! કેમ ગે છે >

૧૧૨ <હે સખિ, તને અપવ દટિયાળી અને નિર્વળ જોઈને ઘડો
 'હુ ભારે છું' એમ કરીને, ખારણાને અડવાના બહાનાથી પોતે પડી
 ભાગી ગયો >

૧૧૩ <જ્યોત્સ્ના અને મધુરમ વડે તારાવ્ય અપાયથી જેનું મન
 ઉત્સુક થયું છે એની જે જુદી પરવધુ [દોવાથી] અલકા તારાવ્યુ હરે છે <

આ (ઉઠાહરણો) માં [વ્યજકઅર્થ] કવિએ નિર્માણ કરેલા વકનાની પ્રાદેશિય જ નિષ્પન્ન થાય છે

વાક્યથી પ્રકાશ પામે એવા [વ્યજકના વિષય] માં પહેલા ઉઠાહરણો ૧૧૮ અપ દીગયા છે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો [વ્યજક] પદથી પ્રકાશતો નથી માટે પાતરીસ લેદો

મ્ ૬૦ અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રમથમાં
પણ. ૧૧૫ ૪૨

જેમકે ગીવના અને ગોમાયુ (શીઆળ) ના સંવાદ વગેરેમાં ૧૧૬ ઊંચા શુ ! ગીધ શીઆળ બહુ જ્યા હાડપિ જરો,

પ્રાણી માત્ર બહોંએ તેવા, આ અધોર રમશાનમાં ૬૩

અહી ના જીવતો કોઈ પાગ્યો જે કાલધર્મને

બહાલો વા વેરી વા હોયે, પ્રાણીની એહવી ગતિ ૬૪

દિવસે જેનું જોર ચાલે છે એવા ગીધનું લોકોને વિખેરવા માટે કહેલું આ વચન છે,

૧૧૭ આ રહ્યો સૂર્ય હે મૂડો ! બહાલનો કાલ છે હજી,

વિધનોનો યોગ ચાલે છે, કદી જીવે ય એ ખરો ૬૫

સુવર્ણકાન્તિ આ બાલ પાગ્યો ના વાવને હજી,

ગીધ વાક્યે કેમ જોને, મૂડો ! નિ શક છોડી દો ! ૬૬

૧૧૪ જુઓ ઉઠાહરણ ૨૩ વગેરે, અને ટીપ ૬૨-૬૪

૧૧૫ અર્થશક્તિમૂલક આ પ્રકારનો ધ્વનિ પદ ને વાક્યમાં હોય છે એ ઉપગત પ્રમથમાં પણ હોય છે

૧૧૬ < ગીધ અને શીઆળવથી જરેલા બહુ હાડપિ જરોવાળા ધોર અને સર્વ પ્રાણીઓને બચ કર એવા રમશ નમાં બહુ ઊંચા ' અહી આ કાલધર્મને પામેલો કોઈ પણ—બહાલો કે વેરી—જીવતો નથી પ્રાણીઓની ગતિ એવી છે > આમાં સ્વત સભની વાચ્યાર્થ ૩૫ વસ્તુ વડે લોકોને વિખેરવા ૩૫ વસ્તુ સૂચવાય છે તેનો વ્યજક કોઈએક પદ કે વાક્ય નથી પણ આખો પ્રમથ છે

૧૧૭ < સૂર્ય આ રહ્યો હે મૂડો ' હજી સ્નેહ કરો આ મુહૂર્ત બહુ વિધોવાળું છે, [માટે મુહૂર્ત પસાગ થયા પછી એ] કદાપિ જીવે

[અને] એ પ્રમાણે રાત્રે જેનું જોર ચાલે છે એવા શીઆળવાંકું લોકેને રોકવાના તાત્પર્યવાળું આ વચન છે એવા [વ્યજકપણા]મા પ્રબન્ધ જ સમર્થ છે બીજા અગીઆર ભેદોના ઉદાહરણો અન્થ વિસ્તારના ભયથી આખ્યા નથી પણ લક્ષણ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ સમજી લેવા 'પણ' શબ્દથી પદના અને વાક્યના [ભેદો સમજી લેવા]

મુ. ૬૧. પદના એક ભાગમાં, રચનામાં, અને વર્ણુમાં પણ રસ વગેરે [સંભવે છે].

તેમા પ્રકૃતિનુ ૧૧૮ [વ્યજકત્વ] જેમકે

૧૧૯ રતિમા વસ્ત્ર હરતા હરના બે નેત્ર હસ્તપદલવથી

ઠંકતા ગૌરીએ, ત્રીજી ચુખાતુ જય પામે ૬૭

અહીંઆ 'જય પામે' પણ 'ગોલે' ઇત્યાદિ કહ્યું નથી (ત્રીજી નયન) બંધ કરવાની ક્રિયા (બીજા નયનને બંધ કરવાની) સમાન હોવા છતાં અલૌકિક વ્યાપારથી એને બંધકર્તૃ તેથી તે (ત્રીજી નેત્ર) જ ઉત્કૃષ્ટ છે

અથવા જેમકે

૧૨૦ કાન્તાએ તરછેડિયો, સમ લઈ, પાયે પડેલો પિયૂ

આવાસેથી ન જાય બે ત્રણ ડંગો ઊંચા મનેથી, લડા

ધાઈ ઊલટી, સપુટે કરતણા, સાહી સરન્તી નીવી,

રોકયો નાવ કરી પ્રણામ, ગતિ હા! છે પ્રેમની અદ્ભુત ૬૮

પણ ખરો આ મુવર્ણુના જેવા નગાળા, ચૌવન ન પામેલા એવા આગકને ગીધના વાક્યથી હે મુદા! તમે શા માટે નિશક થઈ છોડી દે છો >

૧૧૮ પ્રકૃતિ એટલે કે જોન પ્રત્યય લાગે તે, એટલે કે પ્રત્યય લગાડવા પહેલાનું નામ અને ધાતુનું મૂળ ૩૫

૧૧૯ < રતિકલિમા વસ્ત્ર હરી લેતા ડન્ડિસલય વડે બે નયન જેના રૂધાયા છે એવા રૂઢનું પાર્વતીથી ચુખાતુ ત્રીજી નયન જય પામે છે >

૧૨૦ < સમ ખાઈને પગે પડેલો પ્રિયતમ કાન્તા વડે સમ ખાઈને તિરકારાયો અને ઊંચું મન થતા જેવો તે ઘનથી બે ત્રણ પગલા ગયો

અહીંયા 'હજો' એમ કહ્યું છે, નહિ કે 'ખારણા (સુધી)' એમ.
ક્રિયાપદના અને નામના પ્રત્યયોનું [વ્યંજકત્વ], જેમકે

૧૨૧ પથ પથ શુકચચ્ચ શી પ્રભા અકુરોની,
દિશ દિશ મહિ વાણુ વલિલઓને નચાવે,
નર નર પર બાણો તુર્ત પુષ્પેષુ ફેકે,
પુર પુર વિરમેલી, માનિની માનવાતાં. ૯૯

અહીંયા 'ફેકે' એમા ફેકવાનું સાધ્યમાનત્વ, 'વિરમેલી' એનાથી
વિરમવાનું સિદ્ધત્વ, તિદ્ અને છપ વડે, તેમા પણ ક (લી)
પ્રત્યય વડે અતીતત્વ સૂચવાય છે ૧૨૨

નહિ હોય એટનામા તો વ્યદુ પ્રણામપર્વડ, અને હાય જોડતા [તેમા]
નીચીમન્ધ સગી પડે એ રીતે દેડીને બાણુ તેણીએ ગેકયો અહો પ્રેમની
વિચિત્ર ગતિ >

૧૨૧ <સ્તે અને અકુરોની કાન્તિ પોપટની ચચ્ચ જેરી સુદર છે
દિશાએ નિગ એ પવન વેલીઓને લાગ્ય કગવે છે પુષ્પે પુષ્પે પુષ્પધન્વા
એકદમ પોનાના બાણુ વેરે છે નગરે નગરે માનિનીઓની માનકથા બધ
થઇ ગયેલી છે >

૧૨૨ તિદ્ એટને ધાતુને લાગતા કાલઅર્થવાચક પ્રત્યયો
છપ્ એટલે નામને લાગતા પ્રિબલિતઓના પ્રત્યયો તિદ્ પ્રત્યયો વડે
ક્રિયાનું 'ચાલતા' હોવાપણું સૂચવાય છે અને છપ્ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું સિદ્ધ-
પણું સૂચવાય છે આ દાખલાઓમા એ રીતે (દિશિત=ફેકે)થી બાણુ ફેકવાની
ક્રિયા ચાલુ છે એમ સૂચવાય છે, અને (વિનિવૃત્તા=વિરમેલી) થી માનિનીઓની
માનચર્યા બધ થઇ છે એમ સૂચવાય છે

હવે બાણુનું ફેકવાનું એ કાણુ કે અને માનચર્યા બધ થયી એ
કાર્ય છે સામાન્યરીતે કાણુ સિદ્ધ તરીકે અને કાર્ય સાધ્ય તરીકે કહેવાય
એ પોર્વાપર્યના ક્રમ આમા બદલાઇ ગયો છે અહીંયા માનચર્યા બધ થઇ
જવા રૂપી કાર્યને છપ દ્વારા સિદ્ધ તરીકે સૂચવ્યું છે અને બાણુ ફેકવા
રૂપી કાણુને તિદ્ દ્વારા સાધ્ય તરીકે સૂચવ્યું છે ક (લી) પ્રત્યય કર્મણિ
શ્રૂત કૃદન્તનો છે માનચર્યા બધ થવાની ક્રિયા સિદ્ધ થઇ છે તેનું અતીતત્વ
ક પ્રત્યય વડે સૂચવાય છે આ રીતે એમા કાર્ય કારણ વિપર્યય રૂપ

૧૨૩ નીચે મ્હો બેસે છે ધરણિ લખતા પ્રાણુપૌષ્ણ,
 સૂમહયા નેનો ચે સતત રાં ભૂખ્યા સર્ખોજને,
 તણ દીધુ સર્વે હસલુ પઠલુ પજર શુકે,
 દશા તારી આવી થઈ, તજ હઠીત્રી ! હઠ હવે ૧૦૦

અહીં આ 'લખતા' [કહ્યું છે] નહિ કે 'લખે છે' તેમ જ બેસે છે' નહિ કે 'બેઠેલા છે' પણ પ્રસન્ન થાય ત્યારુધી બેસે છે, એવું ત્રિ વિભક્તિ વડે વ્યવ્ય છે 'ધરણિ (ને)' કહ્યું છે નહિ કે 'ધરણિ ઉપર એટલે કે ભુદિ પૂર્વક કાંઈ બીજું લખતો નથી એવું કુવ વિભક્તિ વડે વ્યવ્ય છે ૧૨૪
 સળધનુ, ૧૨૫ જેમકે

અતિશયોક્તિ અલહાર પ્રદાને છે અને તે મનચર્યા બધ થયાનું સીઘ્રત્વ સૂચની વમતનું અત્યંત ઉદીપકપાત્ર સૂચવે છે અને એ રીતે રસમા પશ્ચિમ પામે છે

૧૨૩ <પ્રણુ મમો વ્હાતો બહાર નીચે મોટે બોય લખતો બેઠો છે આહાર છોડવી સખીઓની આખો સનત રેલાથી સૂઝ ગઈ છે, પાજરાના પે પટોએ હમવું પઠુ છોડી દીધું છે, અને તારી આ દશા થઈ છે હે કઠિને, હવે મન હોડ >

૧૨૪ લિસન્ 'લખતો' એ વર્તમાન કૃદન્તના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાની ગોણતા અને તેથી તે ભુદિ પ્રર્ક કાર્ લખતો નથી એમ સૂચવાય છે આજ્ઞ 'એન છે' એ વર્તમાન કાળના પ્રયોગથી, શરૂ કરેલું પૂરૂ થાય ત્યાં સુધી બેસવાનું સૂચનાર્ પ્રસન્ન થયે ત્યારુધી એમજે એમ સૂચવાય છે, મૂમિમ્ 'ધણિ ને)' લખતા એ દ્વિતીયાના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાનું કર્મ ભૂમિ જ છે અને બીજું કાંઈ નથી એટલે કે બીજું કાંઈ વિચારપૂર્વક લખતો નથી એમ સૂચવાય છે આથી નાયકનો અતિશય મોહ સૂચવાય છે અને તે વડે અતિશય વિપ્રલભ સૂચવાય છે આ રીતે વર્તમાન કાળ અને વર્તમાન કૃદન્તનો અને દ્વિતીયાના પ્રયોગથી એટલે કે તિદ્ અને કુપ્ વિભક્તિઓથી ઉપગની હઠીન્ત સૂચવાય છે

૧૨૫ મુગમા સબન્ધસ્વ દશા એવો પાઠ છે કાવ્યપ્રીપ વગેરેમા અને કાવ્યપ્રદાનની કેટલીક પ્રતોમા આ પાઠ નથી એ પાઠ છોડી દઈને

૧૦૧ ગામડોંઆણુ છુ ગામેવસુ છુ, નગરિધતિ નહીં જાણુ,
નાગરિકાના પતિએ હર છુ જે છુ હું તે છુ હું ૧૦૧
અહીં આ 'નાગરિકાઓના' એમ કહી પછીનુ [વ્યજક-
પણુ] છે. ૧૨૭

‘દાનિય કુન્નર રમણીય હતો.’

એમા કાલનુ [વ્યજકપણુ] છે ૧૦૮ મહેશ્વરના ધનુષ્યના લાપનાર
રામ પ્રત્યે ગુન્સે થએલા પરશુરામની આ ઉકિત છે
વચનનુ, જેમકે

૧૨૮ તે ગુણના કીર્તનનુ ઉત્કઠ એનુ, તેહ પ્રેમતણુ,
તે વચનોનુ, સુદગ્ર આપ્યુ આપુ જ પરિણુમ! ૧૦૨
અહીં આ [બહુવચનથી] ગુણવર્ણન વગેરેનુ બહુત્વ અને [એક
વચનથી] પ્રેમનુ એકત્વ સૂચવાય છે
પુરુષવ્યત્પયનુ જેમકે

કેટલાએક રીકાકાગે દાહણુ નોડમા આપતી જી વિનકિને
‘અનાદગ અર્થ’ હે છે તે વપરે પુમગત લગે છે

૧૨૬ <ગામડામા ઉગેની ગામડામા ન્હુ છુ, નગરની રીતભાન
જાણતી નથી [પણુ] નાગરિકાઓના પતિએને હર છુ, જે છુ તે છુ >

૧૨૭ આ શ્લોકમા ‘નાગરિકાને’ એમ કહેવાને બદલે ‘નાગરિકા-
ઓના પતિઓને’ એમ ની સબધ મુચક પછીના પ્રયોગથી ‘તે પતિએ
ચતુર છે’ એમ સૂચવાય છે અને તે ઉપરથી પોતાનુ અનિયાતુર્થ પણ
સૂચવાય છે મનમથ પાંડ છોડી દઇ અનાદગ અર્વાની પરી લઇએ તો એવો
અર્થ થાય કે તેમના દેખતા જતા તેઓના પતિઓને હુ હરી જાઉં છુ

૧૨૮ અક્ષેત ‘હતો’ એ જૂતકાળના પ્રયોગથી અહીં આ રોદ્ર રસ
સૂચવાય છે ભવભૂતિના મહાવીર્યચન્તિ નામના નાટકના ખીજ અકમા પાશુ-
રામ આ વાજ્ય બોલે છે ‘ગમ પડેલા રમણીય હતો’ એટલે કે હવે નથી
તેથી તેને ક્ષણમા હણી નાખુ એમ રોદ્ર-સ સૂચવાય છે

૧૨૯ <તે ગુણુ વર્ણનોનુ તે ઉત્કઠાગેનુ, તે પ્રેમનુ, તે વચનોનુ,
હે સુદગ્ર આ પરિણુમ આ યુ! >

૧૩૦૨ રે ચચવ લોચને ભટકતા ચિત્ત સ્થિર પ્રેમને
 છાદીને મહિમા મૃગક્ષો નિરખી શુ આમ નાચી રહે !
 શુ માનુ ? નિહરીશ ! હાય તર્થ દે એ તુઁછ આશા ભાંડી,
 આ તો હા ! ભવસાગરે તુજ ગળે ઘાડી શિલા છે ખરે ૧૦૩
 ઝાહી'આ [પુરુષવ્યત્યયથી] પ્રહાસ [સૂચવાય છે] ૧૦૧
 પૂર્વનિપાતનુ, જેમકે

૧૩૦૩ જેને બહુનુ જોર દુર્બલ ગણ્યા છે તેમને, જેહ છે
 નીતિરીતિ તણા જ ભકત બહુધા, શુ કામના એ નૃપો ?
 પાળે છે કમ જે પરાક્રમ અને નીતિ તણા સુદર
 તે એ ચાર ત્રિલે કમા ન જ મળે પુણ્યાત્મ કે આપ શા ૧૦૪

૧૩૦ <ચચન લેચનગાળી [કામિની]ના રચિયાળા હે ચિત્ત સ્થિર
 પ્રેમવાળી મહતાને છાદી મૃગલોચનને જોઈ કેમ નાચે છે ? શુ એમ માનુ
 છુ કે તુ નિહરીશ ? ખરે આ દુષ્ટ અતનનાને છેડી દે મતઃ સાગન્મા
 એ ખરેખર ગળે બાધેલી શિલા છે > મૃગ જોડ નીચે પ્રમાણે છે

રે રે ચચલેચનાચિત્તરચ ચેત પ્રમુચ્ય સ્થિર-
 પ્રેમાળ મહિમાનમેળનયનાનાલોક્ય કિ નૃત્યસિ ।
 કિ મન્વે વિહરેષ્યમે ચત હતા મુવાતરાશામિમા
 ણ્ણા કટતદે કૃતા ગ્વડ શિલા સસારવારનિયો ॥

૧૩૧ આ જોડ ચિત્તને સખો'પીને કહેયો એટલે સામાન્ય રીતે
 ચિત્ત સબધી બધા ક્રિયાપદો બીજા પુરુષ એક વચનમા આવે, અને તે
 પ્રમાણે 'નાચી રહે' (નૃત્યસિ) અને 'નિહરીશ' (વિરરિષ્યમે) અને 'તર્થ
 દે' (મુચ્છ) મીળા પુરુષ એક વચનમા છે પણ 'માનુ' (મન્વે) પડેલા પુરુષ
 એક વચનમા છે એટલે એ ક્રિયાપદમા પુરુષવ્યત્યય થયો 'પ્રહાસે ચ' એ
 સ્વત્ પ્રમાણે જ્યારે બીજા અને પડેલા પુરુષને સમઘ હોય ત્યારે પુરુષને
 ફેરવી નાખવાથી પ્રહાસ-હાસ્ય સૂચવાય છે

૧૩૨ <જેએને જન બાહુનુ જોર છે તે દુર્બલ ગણાય છે અને જે
 મોટે ભાગે ગજનીતિની પદ્ધતિનુ રાગણુ લેનાર છે તેના ગજન્યોથી શુ થાય ?
 પણ હે ગજેન્દ્ર, પરાક્રમ અને નય [બનેતા] બીજાથી થતા સુદર કમવાળા
 એવા, ત્રણ જગતમા એ ત્રણ હોય તે તમાગ જેવા પદ્મ પવિત્ર તો ન જ

અહીંઆ પરાક્રમનું પ્રાધાન્ય સમજાય છે

વિશ્વકિત્તવિશેષનું, જેમકે

૧૩૩ પ્રથનાધ્વને ધારધનુર્ધ્વનિમૃતિ વિધુરૈરયોધિ તપ દિવસમ્ ।

દિવસેન તુ નરપ ભવાનયુદ્ધ વિધિસિદ્ધસાધુવારપદમ્ ॥૧૦૫॥

અહીંઆ દિવસેન એ અપવર્ગતૃતીયા ક્ષત્રપ્રાપ્તિ સૂચવે છે

૧૩૪ “સાક્ષાત્ દેખે જયમ રતિ નવા કામને, તેવો રીતે,

ગોખે બેઠી, ભવનનો હૃદયી મેઝોના, માલતી એ,

વારે વારે, નિકટથી જતો માધવ પ્રેક્ષો મારો

ગાદોતકઠા થકો અતિ બહોલા અગડાથી ઝુરે છે.” ૧૦૬

અહીંઆ અનુક્રમ સૂચવનાર ક (કુ)રૂપ તદ્દિતનું [વ્યવકલ્પ છે]

હોય > સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે પરાક્રમનય સમાસમા નય શબ્દ ઓછા સ્વરોવાળો હોવાથી પહેલો આવે પણ અહીંઆ પરાક્રમ શબ્દના પૂર્વનિપાત એટલે પહેલા આવનાથી તેનું પ્રાધાન્ય સૂચવ્યું છે

૧૩૩ <ધનુષના મભીર ધ્વનિવાળા યુદ્ધ માર્ગમા તાગ શનુઓ આખો દિવસ લડ્યા પણ હે ગભા' બ્રહ્મા અને સિદ્ધાંતી વાહ વાહ પામે એવી રીતે તુ દિવસ વડે લડ્યો” > અહીંઆ દિવસેન એ શબ્દમા દ્વિતીયાને બદલે તૃતીયા વાપરી કવ પ્રાપ્તિ થતા ક્રિયાનો પતિયાગ અવર્ગ તૃતીયા સૂત્રને આધારે સૂચનાય છે

૧૩૪ <“ ધગ્ની ઉપરના માળની ડાચી યાદીમા ગહી ગહી નજીકની નગરની શેરી આગળ થઇને અનેકરાર ફરતા, સાક્ષાત્ નવા કામ જેવા માધવને, ગતિ જેવી માલતી, વારે વારે જોઇને ગાદોતકઠાને લઇને ઢીલા અગડાથી ગ્લાનિ પામે છે” એવું જ કહ્યું > મૂળમા અગ ને માટે અગક શબ્દ વાપર્યો છે તે અનુક્રમ્પાયામ્ એ પાણિનિના સૂત્રને આધારે અનુક્રમ્પા સૂચવે છે એ ક પ્રત્યય તદ્દિત ગણાય છે તેથી આ શ્લોકમા એ તદ્દિતનું વ્યવકલ્પણ કહેલું છે મૂળગતીમા ‘કુ’ વગેરે લઘુતાવાચક પ્રત્યય એ અર્થ સૂચવે છે

૧૩૫ વડયો જે સીમાઓ, સકલ વચનો ના કથી શકે,
વળી આ જન્મારે અનુભવપથે જે નથી ચડયો,
વિવેકપ્રકલ્પે, અતિ ઘન યથે મોહ, વસમે,
વિકાર સ્વાન્તર કો જડ પણ કરે દાહ પણ દે ૧૦૭

અહીં ઉપસર્ગ પ્ર શબ્દનુ [વ્યજકત્વ છે]

૧૩૬ કયું જરા તે મન ગર્વની ભણી,
રૂને થયા શત્રુ વિન શ, શુ ખીજી,
તમે રહે ત્યા સુધી જ્યા સુધી નહી
ચડે મરીચી ઉદયાદિમસ્તકે ૧૦૮

અહીં આ તુલ્યચોગિતાના સૂચક ‘અને’ નિપાતનુ [વ્યજકત્વ છે]

૧૩૭ પામ્યા સૌચ્યશુભૃથો દીગ્તિ વડી આ રામ લોકોમહી,
ઉપે આપણુ ભાગ્ય—દેવ પણ ના જો તેહને ઓળખે,
જેના એક શરેથી પડિત ઘન જે વીધાઈ તાડાનો તે
રન્દ્રોમા યશ ગાય બન્દોજત ધૈ સમસ્તવરે વાયુ આ ૧૦૯

૧૩૫ < સીમાઓને જડથી જતો, વાણીનો વિષય ન થઈ શકે એવો,
વળી આ જન્મમા જે કદી અનુભવમા આવ્યો હોય, વિવેકનો પ્રવેશ થતા
ઉપચય પામેલા મહા મોહથી ગહન થયેલો એવો, આ કોઈ વિદગ્ધ અન કરણને
જડ કરે છે અને તાપ કરે છે > અહીં આ પ્રવ ન શબ્દના પ્ર ઉપસર્ગથી
અતિગત્વ સૂચનાય છે

૧૩૬ < તે તાર મન ગનાભિયુષ કયું અને આપણા શત્રુને નાશ
પામ્યા બીજનુ શુ કામ ? જ્યા સુધી મુક્તિ દેવપર્વતના શિખર ઉપર
આવતો નથી ત્યા સુધી અધરાર રહે છે >

૧૩૭ < આ રામ ભુવનોમા પનાકમના ગુણો વડે મોટી પ્રસિદ્ધિને
પામેલા છે, એક જ બાણના વાથી હાગમધ આવેલા વિશાળ તાડના
કાણામથી નીકળતા સાત મ્વરો વડે પવન બન્દીતી જેમ જેના ગીત ગાય છે
તેને જો દેવ ન ઓળખે તો એ આપણા અવળા નરીમને લઈને જ >

અહીંમાં ‘આ’ એ સર્વનામનું, ‘લોકોમહી’ અને ‘ગુણોથી’ એ પ્રાતિપદિક વચનોનું^{૧૩૮} [વ્યજકપણુ છે], ‘તાર’ નહિ, ‘માર’ નહિ પણ ‘આપણુ’ એ સર્વેને લાગુ પડે એવા સર્વનામનું, અને ‘ઉધા ભાગ્ય’ એથી યતા-વિપરીત સપત્તિદ્રરા, નહિ કે અભાવદ્રારા કથનનું [વ્યજકપણુ છે]^{૧૩૯}

૧૪°તરુણિમાનિ કલયાતિ કલામનુમરનધનુર્મુગો પટત્યગ્રે ।

અધિવસતિ સકલલલનામોલિમિય ચકિત્તરિણચલનયના ॥૧૧૦॥

અહીંઆ [તરુણિમામા] દમનિચ્ પ્રત્યયના [જહમદનવનુ મા] અવ્યયી-ભાવના, [°મોલિ મા] કર્મરૂપ આધારના સ્વરૂપનું [વ્યજકત્વ છે], ‘તરુણ્યત્વ’ ‘ધનુષની સમીપ’ ‘માથા ઉપર’ એ રીતે ત્વ વગેરે સાથે તેઓનું (દમનિચ્ વગેરેનું) સરખું વાચકત્વ હોવા છતાં પણ (ઉપરના શબ્દોના) સ્વરૂપની કોઈ વિશેષતા છે કે જે અમતકારી છે અને તે જ વ્યજકપણુને પામે છે

આ પ્રમાણે બીજાઓનું પણ સમજી લેવું.

૧૩૮ પ્રાતિપદિક વચન એટલે નામરૂપ પ્રકૃતિથી આવેલા વચનો જેમકે ‘લોકોમહી’ ‘ગુણોથી’ એ અહુવચન ગ્રામે પાણિનીય વ્યાકરણમા ધાતુ સિવચની પ્રકૃતિને પ્રાતિપદિક કહે છે તેને જ હેમચંદ્ર વગેરે વેચાક-ણો નામ રહે છે

૧૩૯ ‘આ નામ’ મા ‘આ’ સર્વનામથી પ્રસિદ્ધિ સૂચવાય છે, અને એ પ્રસિદ્ધિ એકાદ ભુવન-લોકમા નહિ પણ ત્રણેય ‘લોકોમહી’ છે અને એકાદ ગુણથી નહિ પણ અનેક ‘ગુણોથી’ છે એમ સર્વનામ તથા અહુ-વચન સૂચવે છે એને ન ઓળખવાનું દુર્ભાગ્ય કેવળ માર જ કે તાર જ નથી પણ સમગ્ર ગણસ કુળનું છે એવું ‘આપણુ’ શબ્દથી સૂચવાય છે, અને ‘ઉધા ભાગ્યથી’ શબ્દોથી એવું સૂચવાય છે કે માત્ર ભાગ્યનો અભાવ નથી પણ ભાગ્ય ઉધુ ફળ આપનાર છે

૧૪૦ <ભુવાની કલા રીખવના અને ભવાનો અગ્રભાગ મદનચાપની સમીપ પડતા, આ ચક્રિત હાલિના જેવા ચચલ નયનવાળી, અધી સ્ત્રીઓ-મા માથાને અધિગમે છે (અર્થાત્ ડેહત્વ પામે છે) >

વર્ણના અને રચનાના વ્યંજકત્વના ઉદાહરણો ગુણસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી વખતે આપાશે. 'પણ' શબ્દ વડે પ્રખ્યાતામા અને નાટકોમા [એમ સમજવું].

અ: પ્રમાણે પૂર્વે ગણાવેલા બે ભેદો સાથે રસ વગેરેના છ ૧૪૧ ભેદ છે

મુ ૬૨. તેના એકાવન ભેદો. ૧'૨

તેમની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ

મુ ૬૩. તેઓનો પરસ્પર સબંધ થતા (૮૩) ત્રણરૂપ સંકર વડે અને એક રૂપ સમૃદ્ધિ વડે

૧૪૧ રસ વગેરે એટલે આમ લક્ષ્યક્રમન્યાય્ય ધ્વનિકાવ્યના છ ભેદો થયા પહેલા પદમા સૂત્રમા (૧) વાચ્યપ્રકાર્ય અને (૨) પદપ્રકાર્ય સૂચવ્યા હતા તે બે સૂત્ર ૬૦મા ખતાવેલ (૩) પ્રાધ્વનપ્રકાર્ય અને તે ઉપનાત ૬૧મા સૂત્રમા ગણાવેલા (૪) પદેન્દેશપ્રકાર્ય (૫) રચનાપ્રકાર્ય (૬) વર્ણપ્રકાર્ય

૧૪૨ જુઓ આ ઉત્તામની ટીપ ૧

ધ્વનિ કાવ્ય

અરિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ

અથાન્તરસ કમિત

અત્યન્તનિન્દૃત

} × પદપ્રકાર્ય, વાચ્યપ્રકાર્ય = ૪

વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય

અસ લક્ષ્યક્રમન્યાય્ય × ટીપ ૧૪૧ પ્રમાણે છ ભેદો = ૬

સ લક્ષ્યક્રમન્યાય્ય

શબ્દશક્તિમૂલક

અલકા-ધ્વનિ

વસ્તુધ્વનિ

} × પદપ્રકાર્ય, વાચ્યપ્રકાર્ય = ૪

અર્થશક્તિમૂલક ૧૨ × પદપ્રાં વાચ્યપ્રાં, પ્રાં વપ્રાં = ૩૬

ઉભયશક્તિમૂલક

૧

માત્ર શુદ્ધ એકાવન ભેદો જ નથી પણ તેઓ ના પોતાના એકાવન ભેદો ભેડે સશયસ્પદત્વ, અનુચાલ-અનુચાલકત્વ અને એક-વ્યજ્ઞાનુપ્રવેશ એવા ત્રણ પ્રકારના સકર અને પરસ્પર નિરપેક્ષ રૂપી એક પ્રકારની સમૃદ્ધિ^{૧૪૩} એમ ચાર વડે શુભતા—

૨. ૬૪. વેદ (૪) ખ (૦) અગ્નિ (૪) વિયત્ર (૦) ચન્દ્ર (૧) [= ૧૦૪૦૪ ભેદો થાય].^{૧૪૪}

શુદ્ધ ભેદોની સથે—

મૂ ૬૫. શર (૫) દૃષ્ટિ (૫) યુગ (૪) ખ (૦) ઈન્દુ (૧)
[= ૧૦૮૫૫ ભેદો થાય].^{૧૪૫} ૪૪.

તેમા વિશા બનાવવા પૂરતા જ હેઠાહરણ અપાય છે.

^{૧૪૬} હોંયર ! વહુએ વદયાથી આવેલી અવસરે પદોણી તે,

રુવે પછોંતની મેડી, સુભગ ! મનાવો બિચારીને ૧૧૧

અહીં આ અનુનય (લક્ષણાથી) ઉપભોગ રૂપી અન્ય અર્થમાં સક્રમિત થાય છે, કે અનુરણનન્યાયથી ઉપભોગ વ્યગ્યમા જ વ્યગ્યક છે એ સદેહ છે

૧૪૩ જેમા એકથી ત્રણે પ્રકારના વ્યગ્ય હોય તેવા મિશ્રણના એ ભેદો પડે ૧ જેમા મિત્ર મિત્ર તરવો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તે અર્થાત્ સકર, ૨ અને જેમા નિષ્પેક્ષ રીતે ભેગા થયા હોય તે એટલે કે સમૃદ્ધિ. સકરમા પરસ્પર સબધ ત્રણ રીતે થાય (૧) જેમા એક બીજા વિષે, આ હશે કે આ, એ રીતે સશય પેદા થાય તે એટલે કે સશયસ્પદરૂપી (૨) જેમા એક બીજાનું પેાપક બને તે એટલે કે અનુચાલ-અનુચાલક રૂપી અને (૩) જેમા બધાએ વ્યગ્યો એક વ્યગ્યકથી સૂચવાતા હોય તે એટલે કે એક વ્યજ્ઞાનુપ્રવેશ સમૃદ્ધિના તરવોમા પરસ્પર સબધ નહિ હોવાથી તે એક જ પ્રકારની છે

૧૪૪ $૫૧ \times ૫૧ = ૨૬૦૧ \times ૪ = ૧૦૪૦૪$

૧૪૫ ગયા સૂત્રના ૧૦૪૦૪મા ૬૨મા સત્રના શુદ્ધ ૫૧ ભેદો ઉમેરતાં ઉપરની સખ્યા થાય છે

૧૪૬ < હે સુભગ દીયર, તારી સ્ત્રીએ કાઈ કહેવાથી હત્સવે આવેલી પદોણી પાગલી મેડીએ રૂવે છે બિચારીને મનાવ >

૧૪૭ છો લીપે મૃદુ શ્યામ કાન્તિથી વને આકાશ, માહી રમે
પન્નિઓ બકની, પયોદમુહૂદો આનંદકેકા કરે,
છે. વહે ઝમર વાસુ, સખત દિનનો છુ રામ, મર્વે મહુ,
વૈદેહીનુ પરતુ શુ! ધર હવે હા! દેવિ! હા! ઘેર તું ૧૧૨

અહીં આ ‘લીપે’ એમ કહીને (અને) ‘પયોદમુહૂદો’ એમ કહીને
વાચ્ય જેન અત્યંત તિરસ્કૃત થયા છે એવા (લક્ષ્યાર્થોની વ્યવ્ય-
મા) સર્જિ છે. તે બન્નેની સથે ‘રામ છુ’ એવા બીજા અર્થમા
સક્રિય થતા વાચ્યનો, અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક ભાવ વડે સકર
છે ‘રામ’ પદની લક્ષણથી જ એકવ્ય જનકાતુપ્રવેશ વડે અર્થાન્તર-
સક્રિયવાચ્યનો અને રસધ્વનિનો સકર છે ૧૧૮ એમ બીજાનાં પણ
ઉદાહરણો આપવા.

કાવ્ય પ્રકાશનો ધ્વનિનિર્ણય નામનો ચોથો ઉદ્દામ સમાપ્ત થયો.

૧૪૭ < આકાશને પોતાની જિગ્ગર અને રમકાનિયી લીપી દેતા
(અને) જેની આગળ બગીચો નાચતી હોય એવા મેર બને હોય, જન-
કણુનાળા પવન ભવે (વાય), અને પયોદના મિત્ર (મિત્ર)ની અપ્પટ આનંદ-
કેકા બને થય હુ રામ બહુ જ કેકો હવેનાળો તુ તે બહુ સહીરા પણ
વૈદેહીનુ શુ થશે! દેવી ધીજી ધર >

૧૪૮ આ ઉદાહરણમા સર્જિ અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક રૂપ સકર તથા
એકવ્ય જનકાતુપ્રવેશ રૂપ સકર એમ ત્રણેય મળી આવે છે ૧ આકાશ
અમૂર્ત હોવાથી તેમા લીપનાની ક્રિયા સંભવતી નથી એથી લક્ષણથી
‘આકાશમા વાદળા પથનછ નહા છે’ એવો અર્થ નીકળે છે, તે જ રીતે
મોરનુ અચેતન મેધમા મિત્રત્વ ન ધરવાથી ‘તે જોડે પોતે કેકા કરે છે’
એવો અર્થ નીકળે છે આ બન્નેથી અતિશયત્ન-આકાશમા વાદળા ગદ
જવાયા છે અને તે જોતા પેત મોર કેકાન કન્યા મરી જાય છે-સૂચવાય
છે આમા એ બન્ને લક્ષ્યાર્થરૂપ વ્યજકોની સર્જિ છે અને એ રીતે
નેમના વ્યજોની પણ સર્જિ છે ૨ આ બન્નેનો ‘ગમ’ પદથી સૂચવાતા
વ્યજ સાથે અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક રૂપ સકર છે તે આ પ્રમાણે — ‘રામ’
પદમાથી ‘બહુ એ સહન કરે એવો છુ’ એવો લક્ષ્યાર્થ નીકળે છે, અને
તે અર્થથી પોતાની અવગા મૂચવાય છે આકાશમા વાદળા જવાઈ જા છે,

.

મોઁ કેકા કરી રહ્યા છે—એ ઉદીપકાને પણ હું સહન કરી લઉં એવો છું એ જાતની પોતાની અવગા યજ્ઞેના સ કરથી મચવાય છે, ‘રામ’ શબ્દથી સૂચવાતી અવગાને ઉપરના અર્થો પોષે છે માટે પોતાની અવગા ‘અનુગ્રાહ’ છે અને મેઘાદિ ઉદીપકા અનુગ્રાહક છે કે ‘રામ’ પદથી જેવી રીતે પોતાની અવગા સૂચવાય છે તેમ એક રીતે પોતાનું વિયોગીપણું પણ સૂચવાય છે અને એ રીતે પોતાની અવગા અને વિપ્રલભ રસ યજ્ઞેનો એક ‘રામ’-પદ રૂપી વ્યંજકમાં અનુપ્રવેશ થાય છે—એટલે કે બન્ને એક પદ વડે સૂચવાય છે—અને એ રીતે એકવ્ય જ્ઞાનુપ્રવેશરૂપ સ કર થાય છે

પાંચમો ઉલ્લાસ

આ પ્રમાણે ક્વનિનો નિર્ણય થયા પછી ગુણીભૂત વ્યંગ્યના પ્રભેદો^૧ વણવેછે.

સુ. ૬૬ અગૂઠ, અપરતું અંગ, વાચ્યસિદ્ધ્યંગ, અસ્કુટ,
સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય, તુલ્યપ્રાધાન્ય, કાંકુ વડે આકર્ષિત
થતું અને અસુદર, (૪૫) વ્યંગ્ય (હોય છે). આમ
ગુણીભૂત વ્યંગ્યના આઠ ભેદો કહેવાય છે.^૨

કામિનીના કુચકલશની જેમ ગૂઠ (વ્યંગ્ય) ચમત્કાર કરે છે,
અગૂઠ તો સ્કુટ હોવાને લીધે વાચ્ય જેલુ થઈ જતું હોવાથી
ગુણીભૂત જ છે.

અગૂઠ જેમકે—

જેના રિપું કરો તિરસ્કૃતિ આત્મ કેરી
આવી, ધગાવો સુધને નિજ કાન વીધે,
તે હું રહ્યો ગૂંથુ રસી કટિમેખલાની,
અવન્ત હું નથી હયાત હવા, ક૩ શુ ? ૧૧૩

૧ પ્રભેદનો સાધારણ અર્થ પેટાભેદો થાય છે પણ અન્યકારે કોઈ
સ્થાને ગુણીભૂત વ્યંગ્યના ભેદો કલા નથી કે જેથી આને પેટા ભેદ કહેવા-
નો પ્રસંગ આવે એવી શકા કલ્પત્ત થવાનો સભવ છે એનું સમાધાન એ
રીતે થઈ શકે કે જથા ઉલ્લાસમા પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યની ચર્ચા કરતી વખતે
જે વ્યંગ્યના ભેદો આપી ગયા છે તે ભેદોના અહીંયા ગુણીભૂતની દૃષ્ટિએ
પેટાભેદો આપે છે ગયા ઉલ્લાસમા કરેલા જે ભેદો આમા ઘટી શકે
તેટલા જ લેવાના બુઝો સૂત ૬૭

૨ દરેકની સમજુતી તેના તેના ઉદાહરણો આગળ આવશે

૩ <પોતાનો> તિરસ્કાર કરી જેના ગુચ્છો આની, તપેલી મોય
વહે કાનને વીધે તે હું કટિમેખલાની દેરી ગૂંથવાને ચોગ્ય થયો છું, હું
હવે અવતા (હતા) નથી, શુ ક૩ ?>

આમાં બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યવાળા ‘જીવન્ત’ પદનું
[વ્યંજ્ય અગૂઠ છે] ૪

પીલેલ કોકનદ રેલુથી જાંબુરગી
ગાયે છ મંજુ મધુપો ઘરવાવમાંહી
ને જન્મુજીવ નવ પુણ્ય સમું વિરાજે
આ સૂર્યનું ઉદયપર્વતચુગ્મિ બિગ્મ, ૧૧૪

આમાં અત્યન્ત તિરસ્કૃત થએલા વાચ્યવાળા ‘ચુગ્મન’ પદનું
[વ્યંજ્ય અગૂઠ છે] ૫

આહી બધન નાગપાશથી થયુ, દ્રોણાદ્રિ આણ્યો અહી
વજાગે, તુજ વાગતા દીયરને શક્તિ ભેંડી ઉરમા,
પહોચાડયો અહીં સ્વર્ગ ઇન્દ્રજિતને દિવ્યાસ્થી લક્ષ્મણે,
કોકે કાપો, મૃગાક્ષિ, રાક્ષસપતિની કંઠ અહી અહીં ૧૧૫ [૧]

૪ ‘જીવન્ત’ પદ ‘નથી હયાત’ સાથે વટવું ન હોવાથી બાધિત થાય છે તેથી લક્ષણા વડે તેનો વાચ્યાર્થ ‘યોગ્ય જીવન’ ૩મી બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થાય છે, અને તેવા પ્રયોગથી ‘મગ્ધુ જ સાડ છે’ એવું વ્યંજ્ય સૂચવાય છે આ વ્યંજ્ય વાચ્યની મારક ગમે તે કોઈ જોલાઈથી સમજી શકે એવું અગૂઠ-સ્પષ્ટ છે, અને તેથી તે ગુણીભૂત છે-તે અત્યન્ત સગળ હોવાથી પ્રધાનપણે ધ્યાન ખેંચવું નથી

૫ <ધરની વાવમાં વિકસેલા કોકનદની ગળથી જાંબુડીઆ થએલા અગવાળા લમરા મીઠું ગાય છે, અને આ નવીન જન્મુજીવ ફૂલની પાદડી જેવું, ઉદયાચલને ચુગ્મવું સૂર્યનું બિગ્મ પ્રકાશે છે >

૬ ચુગ્મન શબ્દનો અર્થ અચેતન સૂર્યમાં ઘટતો નથી, માટે તેનો અર્થ કેવળ સયોગ જ ક્ષેવો પડે, અને એ રીતે તેનો વાચ્યાર્થ અત્યન્ત તિરસ્કૃત થઈ જાય છે આ જાતના પ્રયોગથી ઉપકાલ થયો છે એવો વ્યંજ્ય સૂચવાય છે,-તે તદ્દન અગૂઠ છે-સ્પષ્ટ છે

૭ <અહીં આ નાગપાશબધન થયું હતું, અને તારો દીયર શક્તિ વડે જાતીમાં સમ્પન્ન ધવાતા હનુમાન અહીં દ્રોણાદ્રિ લાવ્યા હતા, અહીં આ લક્ષ્મણના દિવ્ય શરો વડે ઇન્દ્રજિત પરસોઠ પહોચાડાયો અને હે મૃગાક્ષિ! અહીં આ કોકે રાક્ષસપતિનું કંઠવન છેદી નાખ્યું હતું >

અહીં આ ‘કોકે’ પદની અર્થશક્તિથી થનો. રણકાર રૂપ
[વ્યગ્ય અગૂઠ છે] ૮ ‘કાપી તેય,’ પાઠ સુકત છે ૯

અપરનુ એટલે કે (વાક્યાર્થ થએલા) રસાદિનુ અથવા વા
ચ્યનુ અગ રસાદિ અથવા રણકાર રૂપ ૧૦ જેમકે

૧૧ તેજ આ કાર્યો એ ચન્તો પીનસ્તન વિમર્દતો

નાભ્યૂરજ્જનસ્પર્શી નીવીને છોડતો કર. ૧૧૬

૮ આ અર્થશક્તિમૂલક વ્યગ્યનુ ઉદાહરણ છે ‘કોકે’ એ શબ્દના
અર્થથી ‘મે રમે’ એ વ્યગ્ય મયવાય છે, અને તે તદ્દન અગૂઠ છે-સગ-
ળનાથી સમન્વજ નાય છે, અને તે ગુણીભૂત છે

૯ ‘કોકે કાપી’ એના મ્થાને ‘કાપી તેય’ એ પાઠ હોય
તો તે યુક્ત છે એટલે કે વ્યગ્ય ગુણીભૂત ન થતા પ્રધાન થાય-એટલે કે
અગૂઠપણુ જતુ રહે અને વ્યગ્ય પ્રધાન થાય

૧૦ અહીંથી ગુણીભૂત વ્યગ્યના બીજા પ્રકારની એટલે કે ‘અપરસ્થા-
નમ’ ‘અપગ્ના અગની-અપગગની’ ચત્તાર રાજ થાય છે આમા વ્યગ્ય
ગુણીભૂત થવાનુ કારણ એ છે કે પોતે બીજા કોઇનુ અગ બને છે આ
અગ બનતુ વ્યગ્ય પોતે રસાદિરૂપ હોય એટલે કે અસલદયક્રમરૂપ હોય
અથવા ગ્ણકારરૂપ હોય એટલે કે ન લદયક્રમરૂપ હોય તે જેનુ અગ બને
તે કાતો રસાદિ હોય કે વાચ્યાર્થ હોય, આ રસાદિ અને વાચ્ય, વાક્યાર્થ
થએલા હોય છે એટલે કે વાક્યના તાત્પર્યાર્થ રૂપ હોઇ પ્રધાન હોય છે-મુખ્ય
હોય છે-તેનુ રસાદિ રૂપ અને ગ્ણકાર રૂપ વ્યગ્ય અગ બને, અને એ રીતે
ગૌણ થાય રીકાકારો આ પ્રધાનભૂત રસાદિથી રસ, ભાવ, રસાભાસ,
ભાવાભાસ, ભાવશાન્તિ, ભાવોદય, ભાવસંધિ, ભાવશયલતારૂપ અમલદય-
ક્રમરૂપ વ્યગ્ય અને સલદયક્રમરૂપી વ્યગ્ય પણ સમજે છે, આ રીતે અપર
શબ્દથી અસલદયક્રમ, સલદયક્રમ અને વાચ્ય વસ્તુ એમ ત્રણ સમજવા
પડે, જેકે કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રધાનવ્યગ્યના, રસ, ભાવ અને વાચ્ય
એમ ત્રણ પ્રકારના જ ઉદાહરણો આપે છે

૧૧ <આ એ કટિમેખલાને એચનાગ, પીનસ્તનનુ વિમર્દન કરનાર
નાભિ બિર જજનને સ્પર્શ કરનાર, નીની છોડનાર હાથ છે >

આમા શુગાર કરેણુ [અગ છે] ૧૨.

૧૨ શ્લોકો તે તમને નખવૃત્તિ સદા ગોરી તણા પાદની,
જ્યા લાગ્યો. હરભાલલોચનતણી લાલીથી લાક્ષારસ,
જે રક્ત વૃત્તિએ, સમૃદ્ધ થઈને ઈચ્છાથી શુ, સત્વરે
ઘાડી નેત્રનો શોણપદ્મ સરખી કાન્તિ ઉતારી દોધી. ૧૧૭

આમા ભાવનુ રસ [અગ છે] ૧૪

૧૪ શુ ઊંચા ફરતા રુકુરે ગિરિ અને વિસ્તારો અભોધિઓ !
તેને ધારતો તો ય થાકતો નહી લેશે ! નમુ છુ તને,
એવી જ્યા બહુ વાર હું સ્તુતિ કરૂ આશ્ચર્યથી પૃથ્વીની
ત્યા તારો ભુજ તે ધરત સમરી થભી ગઈ વાણી એ. ૧૧૮

આમા રાજ વિશેના રતિભાવનુ પૃથ્વી વિશેના રત્યાખ્ય ભાવ
[અગ છે] ૧૬

૧૨ ભગ્નિશ્રવાના ગ્લુભૂમિમા પડેલા હાથ વિષે તેની સ્ત્રીઓનો આ
શ્લોકમા વિલાપ છે આમા મુખ્ય રસ કઠણ છે, તેનુ નૃગાગ્ગસ અગ અને
છે આને કેટલાક 'રસવત' અલકાર કહે છે

૧૩ <પાર્વતીના પગની તે છતિ તમારૂ હમેશા રક્ષણ કરેા કૈલાસ-
વાસીના ભાલના લોચનના તેજથી જેનો અળતો પ્રકટ થાય છે, જેના વડે
અત્યંત વધેલી કોકનદના જેની અને તેથી રસવાળી નેત્રની કાન્તિ બહુ
સ્પર્ધાના સાતત્યથી સમૃદ્ધિ વડે ફૂટ કરાય છે >

૧૪ આ શ્લોકમા કવિનો પાર્વતી વિષેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે,
તેનુ, માહદેવનો પાર્વતી વિષેનો નૃગાગ્ગસ અગ છે આમા પણ 'રસવત'
અલકાર છે

૧૫ <ત્યારે બાળુ પ્રગ્તા ઊંચા પર્વતો રુકુરે છે, તેમ જ વિશાળ
સમુદ્રો, તે બંધાને ધારણ કરતી તુ કેમે કરીને થાકતી નથી, તને નમસ્કાર
આ પ્રમાણે જ્યા હું આશ્ચર્યથી અનેકવાર પૃથ્વીની સ્તુતિ કરૂ છુ ત્યા તો
એને ધારણ કરતો તારો હાથ યાદ આવ્યો, અને ત્યારે વાણી બધ થઈ
ગઈ >

૧૬ આ શ્લોકમા કવિનો રાજ વિશેના રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે, તેનુ
અગ પૃથ્વી વિશેના કવિનો રત્યાખ્ય ભાવ છે આને 'ત્રિય' અલકાર કહે છે.

૧ તારા સૈનિક શત્રુસુદરી હરી લાવી, પતિ દેખતા
આલિંગે, પકડે, કરે પ્રણતિઓ, ચૂમે બધે અંગને;
તે તારા રિધુઓ સ્તવે નૃપ તને “ઔચિત્યના સાગર !
પામ્યા દર્શન તારું ને સુકૃતથી વામી વિપત્તિ બધી. ૧૧૯

આમા ભાવનું, પ્રથમાર્ધ અને દ્વિતીયાર્ધથી (કમે) પ્રગટ થતા
રસાભાસ અને ભાવાભાસ [અગ છે] ૧૮.

૧૯ અસિ વીર્ઝો જ ગર્જના કરી
બુકુટિથી ભડકાવીને બહુ
મદ શત્રુ બતાવતા; ગયો
ક્ષણમા તે કહ્યો એ તુ નિર્જાતા ૧૨૦

આમા ભાવનું ભાવપ્રશમ [અગ છે] ૨૦

૧૭ <હે નૃપ તારા સૈનિકો તારા શત્રુઓની મૃગલોચનાઓને કેદ
કરી તેમના બહાલાઓના દેખતા ભેટે છે, પગે પડે છે, પકડે છે, ન્યા ત્યા
ચૂમે છે, અને તે શત્રુઓ વડે તુ આ પ્રમાણે વખણાય છે, ‘હે ઔચિત્યના
સમુદ્ર, તુ અમારા સારા નશીબથી અમારી આખે પડ્યો કે જેથી અમારી
બધી આપત્તિઓ દૂર થઈ ગઈ’ >

૧૮ આ શ્લોકમા કવિનો રાગ વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે
‘લોકની પહેલી બે લીટીઓ સૈનિકોનો પરસ્પરી વિશેનો નુગાર રસાભાસ સૂચવે
છે, છેલ્લી બે શત્રુઓનો પોતાના શત્રુગણ વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવાભાસ
સૂચવે છે આ બન્ન-રસાભાસ અને ભાવાભાસ ગળ વિશેના, રત્યાખ્ય
ભાવનું અગ છે અને ‘ભિર્જવી’ અલ કાર કહે છે

૧૯ <સતત તરવારના ફેરવવાથી અને ભમગના તર્જન વડે અને
ગર્જન વડે તારા શત્રુઓનો મદ અનેકવાર દેખાયો હતો, તે તારૂં દર્શન
થતા ક્ષણમા ક્યાક ચાલ્યો ગયો >

૨૦ આ શ્લોકમા કવિનો રાગ વિશેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે,
શત્રુઓના મદરૂપી ભાવનું શાન્ત થઈ જવું એ તેનું અગ છે અને ‘સમાહિત
અલ કાર કહે છે

૨૧ મિત્રોની સંગ પણ, શત્રુ, મજાક્ષીઓની
સાથે શરૂ જ કરતા મધુપાન લીલા,
લીધું જીજ્ઞાસુ અરથમા તવ નામ કોઈ
તેણે વિચો! કરી દોષી વસમી અવસ્થા.

૧૨૧

આમાં ત્રાસોદય [અંગ છે] ૨૨.

૨ ન રહેવાતા, ત્યારે પ્રગટિત થતું દોષાહુ તપ,
હિમાની ગોષ્ઠીના પ્રણયરસમા લીન બનતા,
થતા એકીવારે ત્વરિત શિથિલ સ્વાગ તબવા
બટુનો. તે અર્પો સ્મરહર પ્રમોદો જ તમને.

૧૨૨

આમા આવેગ અને ધૈર્યની સધિ [અંગ છે] ૨૪

૨૪ દુખે કોઈ, ખસ અપલ રે, શી ત્વરા, હું કુમારી,
રહાવા દેને કર, અરર! શે યાય એ, કયા તુ જાયે ?

૨૧ < બાલચળનેણીઓ (અને) મિત્રો સાથે તાગ શત્રુ મધુપાન કરવા પ્રવૃત્ત થતા હે વિચો! અન્ય અર્થનું બોધક કોઈકે લીધેલા તારા નામે, ત્યા વિષમ અવસ્થા કરી નાખી >

૨૨. આ શ્લોકમા કવિનો રાજા વિષેનો ન્યાયભાવ પ્રધાન છે, 'વસમી અવસ્થા' થી વ્યક્ત થતો ત્રાસોદય તે ન્યાયભાવનું અંગ છે આને 'ભાવોદય' અલ કાર કહે છે

૨૩ < તે સમયના ઉત્પન્ન થતા તપના દુસહત્વને સહન ન કરી શકતો અને પાર્વતીના કથાના વિશ્વભનો રસિક, ખોટા બટુવેષને દૂર કરવામા ત્વરા અને શૈથિલ્યથી એકી સાથે પ્રેરાગ્ગેલ સ્મરહર (શ્રે કર) તમને આનંદ આપે >

૨૪ આ શ્લોકમા કવિનો શિવ વિષેનો ન્યાયભાવ પ્રધાન છે 'ત્વરિત' અને 'શિથિલ' પદોથી વ્યક્ત થતા આવેગ અને ધૈર્યની સધિ તેનું અંગ છે આને 'ભાવસધિ' અલ કાર કહે છે

૨૫ < 'કોઈ જોશે, હે અપલ ખસ, આટલી ઉતાવળ કેમ છે? હું કુમારી છું, હાથનો ટેકો આપ, અરે આતો અનુચિત થયું, તુ ક્યા જાય છે.' હે રાજાનું વનવાસમા રહેતા તારા શત્રુની કન્યા શળ અને કુપણો તોડતી કોકને આ પ્રમાણે કહે છે >

પૃથ્વીસ્વામી ! વન નિવસતા આપના શત્રુ કેરી
કન્યા લેતી કુપળ ફૂલ ત્યા કોઇને એમ કહે છે ૧૨૩
આમા શકા, અસ્યા, વૃત્તિ, સ્મૃતિ, શ્રમ, હૈન્ય, વિગ્રોધ
અને ઔત્સુક્યની શબ્દલતા [અગ છે] ૨૬

આ બધા રસવત્ વગેરે અલકારો જો કે ભાવોદય, ભાવ-
સધિ, ભાવશબ્દલતા, અલકાર તરીકે કહેવાયા નથી તોપણ
કોઈ કહે એટલા માટે એમ કહ્યું છે ૨૭ જો કે એવો

૨૬ આ 'લોડમા કવિનો રાજા વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે 'જો
કોઇ' એ પદોથી શકા, 'ખસ ચપલ રે', એ પદોથી અસ્યા, 'શી તંગ'
એ પદોથી વૃત્તિ, 'હુ કુમારી' એ પદોથી સ્મૃતિ, 'રહાવા દેને ડગ' એ
પદોથી શ્રમ, 'અર' એ પદથી હૈન્ય, 'શે થાય એ' એ પદો વડે વિગ્રોધ,
'ક્યા તુ જાયે' એ પદોથી ઔત્સુક્ય ચૂચવાય છે આ બધાની ગમલતા
કવિના રત્યાખ્યભાવનું અગ છે આમા 'ભાવશબ્દલતા' અલકાર છે

૨૭ જેમા 'રસ' ગુણીભૂત હોય તે રસવત્ અલકાર જુઓ ટિ
૧૨, ૧૪, જેમા 'ભાવ' ગુણીભૂત હોય તે 'પ્રેયમ્' અલકાર જુઓ ટિ
૧૬, જેમા 'રસાભાસ અને ભાવાભાસ' ગુણીભૂત હોય તે 'બિર્જમી' જુઓ
ટિ ૧૮ જેમા 'ભાવનાન્તિ' ગુણીભૂત હોય તે 'સમાહિત' અલકાર
જુઓ ટિ ૨૦

'આ બધા રસવત્ વગેરે અલકારો છે'—એ વાક્યમાથી એ પણ
નિષ્પન્ન થાય છે કે ભાવોદય (ઉ ૧૨૧) ભાવશાન્તિ (ઉ ૧૨૨) અને
અને ભાવશબ્દલતા (ઉ ૧૨૩) પણ અલકારો છે હવે પૂર્વના આલકારિકાએ
આમને અલકાર ગણ્યા નથી, તો પછી વૃત્તિકાર ગા માટે તેમનો પણ
અલકારમા સમાવેશ કરે છે એરી શકાના સમાધાનમા કહે છે જે દૃષ્ટિથી
'રસવત્' વગેરે અલકાર કહેવાય છે તે દૃષ્ટિથી જો કોઇ 'ભાવોદય'
વગેરેને અલકાર કહેવા ધારે તો તે કહી શકે અને તેથી વૃત્તિકાર પણ
એ દૃષ્ટિએ તેમનો અલકારમા સમાવેશ કરે છે 'જે પોતે બીજનો ઉત્કર્ષ
કરવા વપરાય' તે અલકાર ઉપગના ઉદાહરણોમા રસ વગેરે તેમ જ
ભાવોદય વગેરે સગખી રીતે ગૌણ પ્રધાનભૂત રસ, ભાવ વગેરેના ચોપક
છે, માટે તેમાના અમુકને જો અલકાર કહેા તો તે જ કારણથી બીજને
પણ અલકાર કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે

કોઈ વિષય નથી જેમા ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યવ્યનો પોતાના પ્રલેહો સાથે સકર અથવા સસૃષ્ટિ ન હોય તો પણ 'પ્રધાનપણાથી વ્યવહાર થાય છે' ૨૮ એ ન્યાયે કોઈક ત્યાને કોઈક વડે વ્યવહાર થાય છે. ૨૯

વાસ્તવિક રીતે શ્રી મમ્મટાચાર્યને આ બધા અલકારો તરીકે સમત નથી તેમ હોત તો તેનો અલકારની ચર્ચા કરતા દશમા ઉલ્લાસમા ઉલ્લેખ હોત પણ તેમા એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી મમ્મટાચાર્યે મુ ૧૮ મા આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે આ અલકાર કહેવાય નહિ તે પ્રમાણે જે ધર્મો 'શબ્દાર્થ' અગદ્વાગ રસ વગેરે અગીના ઉપકારક થાય તે અલકાર કહેવાય ઉપર પ્રમાણે જે સાક્ષાત્ ઉપકારક થાય તે અલકાર નહિ, પણ ગુણીભૂત વ્યવ્ય કહેવાય એટલે કે અલકાર ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે અમુક કથન ગજની અથવા અર્થની ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા મુખ્ય બાબતની ઉપકારક થાય, નહિ કે શબ્દાર્થ પોતાની વ્યવજના શક્તિથી વ્યવ્ય મતાની લાગલા જ પ્રધાનભૂત મામતના ઉપકારક થાય ત્યારે અહ્યા આ પ્રથકાર તેમનો અલકાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે કેવળ પ્રાચીન પ્રથા જણાવવા માટે જ

૨૮ પ્રાધાન્યેન વ્યવદેશા મહન્તિ—અનેક બાબતોમા જે મુખ્ય હોય તેને જ લઈને આખા વિશે વ્યવહાર થાય

૨૯ ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ પ્રધાનપણુ છે અને ખીજા તેને ગોણુ છે તો પછી તે શ્લોકોને રસધ્વનિ કે ભાવધ્વનિના ઉદાહરણુ કહેવાને બદલે સામાટે ગુણીભૂત વ્યવ્યના ઉદાહરણુ કહેવા ? તેના જવાબમા કહે છે કે સાધારણુ રીતે ધ્વનિવાળા અને ગણીભૂત વ્યવ્ય વાળા શ્લોકોમા એવો કોઈ નથી હોતો કે જેમા તેમનો પોતાના પેટાભેદો સાથે એક અથવા ખીજી રીતે સકર કે સસૃષ્ટિ ન હોય છતા પણ વ્યવહાર તો જે મુખ્ય હોય છે તેને લઈને જ થાય છે મુખ્ય એટલે કે વધારે ચમત્કારી ઉપરના ઉદાહરણોમા અમુક રસ કે ભાવ અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન એટલે કે અગી છે પણ તેમના કરતા તેમને અગભૂત વ્યવ્ય વધારે ચમત્કારી હોવાથી તેઓને ગુણીભૂતવ્યવ્યના ઉદાહરણુ ગણ્યા છે, જ્યારે અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન વ્યવ્ય ચમત્કૃતિમા પણ પ્રધાન હોય ત્યારે તે ધ્વનિ કહેવાય

૩૦ જનસ્થાને જ્ઞાન્ત કનકમૃગતૃષ્ણાન્ધિતધિયા ।

વચ્ચો વૈદેહીતિ પ્રતિપદ્મુદશ્ચમલપિતમ્ ॥

કૃતાલકામર્તુર્વદનપરિપાટીષુ ઘટના ।

મયાસં રામત્વ કુશલવસુતા ન ત્વધિગતા ॥૧૨૪॥

આમા શબ્દ શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો રણકાર રૂપ, રામ સાથેનો ઉપમાન-ઉપમેયભાવ વાચ્યના અગ્રપણને પામેલ છે.^{૩૧}

૩૨ જાળી નિશામહર ક્યાક, હવે પ્રભાતે

આવી ધોમા પદથી, તન્વિ ! સહસ્રશ્ચિમ

૩૦ < જનસ્થાનમા કનકમૃગતૃષ્ણાથી આધળી થએલી બુદ્ધિથી ભટક્યો, ડગલ ડગલે આસુ આણી વૈદેહિ વૈદેહિ એવી વાણી બક્યા કરી ખરામ શેઠની તાબેદારી ઉઠાવવા પૂરેપૂરી ઘટના કરી, અને રામત્વ તો મળી ગયું પણ કુશલ-વસુતા ન મળી > આ શ્લોક ગજસેવાથી નિરાશ થએલા કવિની ઉક્તિ છે. તેમા મૂળ શ્લોકમા શબ્દો એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે જેથી તેમાથી રામ સાથે ઉપમાનઉપમેય ભાવ વ્યક્ત થાય જેમકે-(કવિપક્ષે) કનકની મૃગતૃષ્ણાથી -ધન મેળવવાની નિષ્ણ આશાથી-આધળો થએલો જનસ્થાનમા-લોકોમા 'વે દહિ' 'આપો' એમ બકતો બકતો ભટક્યો (રામપક્ષે) કનકમૃગની તૃષ્ણાથી આધળો થએલો રામ વૈદેહિ-સીતા, સીતા બકતો રહતો જનસ્થાન નામના અગ્રયમા ભટક્યો (કવિપક્ષે) કામર્તુ—ખરાબ ધણીની (વદનપરિ-પાટાણુ કૃતા અલ-ઘટના) તાબેદારી વિષે ધણુ ક્યું (ગમ પક્ષે) (લકામર્તુ) લડના ધણી ગવણની (વદન પરીપાટીષુઘટના કૃતા) સુખપકિત વિષે બાણની યોજના કરી (કવિ પક્ષે) મે રામત્વ મેળવ્યું પણ કુશલ વસુતા-લક્ષ્મી ન મેળવી, (રામ પક્ષે) કુશલવસુતા (કુશલવ જેના સુત છે એવી) -સીતા-ન મેળવી

૩૧ ઉપરના 'લોકોમા 'મે રામત્વ મેળવ્યું' એ વાચ્યાર્થ પ્રધાન છે, 'જનસ્થાને' વગેરે પદોથી સૂચવાતો ઉપમાન-ઉપમેયભાવ તેતું અગ અને છે આ વ્યવ્ય શબ્દશક્તિમૂલક છે, કારણ કે તેનો આધર ઉપરના શબ્દો ઉપર છે, તે ફેરવી નાખવામા આવે તો તે ભાવ વ્યક્ત ન થાય

૩૨ <હે તન્વિ ! જો ! સૂર્ય કોઈ ઠેકાણે રાત્રિ પસાર કરીને અત્યારે સવાર ધીમે ધીમે આવીને વિયોગથી બહીલાઈ ગયેલા અગવાળા આ કમલિનીને પાદપતનવડે પ્રસન્ન કરે છે.>

એને પ્રસન્ન કરતો ચરણે પડીને

આ પંચિની વિરહથી ધૂશ અંજવાળી. ૧૨૫ [૨]

અહીંઆં અર્થશક્તિમૂલક વસ્તુરૂપ નાયકનાયિકાનો વૃતાન્ત, તેની અપેક્ષા ન રાખતા રવિકેમલિનીના વૃતાન્તના અધ્યારોપ (અલેદારોપ) થી જ ખડો થાય છે ૩૩

વાચ્યસિદ્ધયંગ જેમકે—

૩૪ પ્રમિમત્તિમલ્લહૃદયતા પ્રલય મૂર્છા તમ. શરીરસાદમ્ ।

મરણ ચ જલદભુજગ પ્રસહ્ય કુરુતે વિષ વિયોગિનીનામ્ ॥૧૨૬॥

આમા વ્યવ્ય હાલાહલ વાચ્ય ભુજગરૂપકને સિદ્ધ કરે છે. ૩૫
અથવા તો જેમકે—

૩૩ આ શ્લોકમા સૂચ્ય અને પંચિનીનો વૃતાન્ત મુખ્ય છે આખા શ્લોકના અર્થમાંથી નાયકનાયિકાવૃતાન્તરૂપ વસ્તુ વ્યક્ત થાય છે આ અર્થ-શક્તિમૂલક વ્યવ્ય સૂચ્ય અને પંચિનીના વાચ્ય વૃતાન્તને પોષતો હોવાથી તેનું અગ છે

અહીં આ ગુણીભૂત વ્યવ્યના બીજા ભેદની-અપરનુ અગની ચર્ચા પરી થાય છે

૩૪ અહીંથી વાચ્યસિદ્ધયંગના ઉદાહરણો શરૂ થાય છે <જલદ રૂપી ભુજગમાંથી ઉત્પન્ન થતું વિષ (પાણી) બળાત્કારે વિયોગિનીએને (ચિત્ત) ભ્રમ, (વિષયોમા) અરુચિ, હિંસાસીનતા, નિશ્ચેષ્ટતા, મૂર્છા, અધકાર, શરીરની દુર્બળતા, અને મરણ કરે છે >

૩૫ અહીં આ જલદ (વાદળ) એ જ ભુજગ (સર્પ) છે એ રૂપક વાચ્ય છે જલવાયઃ વિષ શબ્દ હાલાહલ સૂચવે છે આ વ્યવ્ય વાચ્ય રૂપકની સિદ્ધિનું અગ છે એટલે કે જલવાયઃ વિષ શબ્દ હાલાહલ ન સૂચવે તો જલદ એ જ ભુજગ છે એ (વાચ્ય) રૂપક સિદ્ધ થાય નહિ એ રીતે આ હિંદાહલુમા વ્યવ્ય વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનું અગ અને છે, અને તેથી ગુણીભૂત બને છે

૩૬ જાઉં અચ્યુત ! દર્શનથી વળશે શુ આપના તૃપ્તિ કે ?

ને એકાન્ત રહ્યાથી આમ વદશે વાકુ મુઆ હુર્જનો,
એ વેણે મૂંચવેલી મોઘ સ્થિતિના ખેદે બહોલી ગોપોને
ભેટન્તો પુલકે ભરેલ તનુથી રક્ષા તમેને હરિ

૧૨૭ [૩]

આમા અચ્યુત વગેરે પદનુ વ્યગ્ય 'એ વેણે' વગેરે વાચ્યની
[સિદ્ધિનુ અગ છે]^{૩૭}

એક જગ્યાએ એક જ વડતાના કહેવાથી અને બીજી જગ્યાએ
ભિન્ન વડતાઓના કહેવાથી એ રીતે આ બેમા ભેદ છે ૩૮
અસ્કુટ જેમકે—

૩૯ અદ્ભુટે દર્શનોત્કણ્ડા, દંબટે બ્હીક વિયોગની,

તમે અદ્ભુટ^{૪૦} કે દંબટે બન્નેયે સુખ ના મળે ૧૨૮ [૪]

આમા, દેખાતો બધ ન થાય અને વિયોગનો ભય ઉત્પન્ન
ન થાય એવુ કર 'એવુ (વ્યગ્ય) કિલ્લટ છે

૩૬ <હું અચ્યુત ! હું જાઉં છું, તમારા દર્શનથી કાંઈ તૃપ્તિ થશે ?
અને વળી મુઆ લોક આપણે બે એકાતમા છીએ એનો બીજો અર્થ કયો
એ પ્રમાણે મોલવાની રીતથી જેનો ત્યા વૃથા ઉભા રહ્યાનો ખેદ મૂંચવાય છે
તે વડે મદ થએલી ગોપીને આલિંગતા, રામાચથી વ્યાસ થએલા રારીગવાળા
હરિ તમારે રક્ષણ કરે >

૩૭ અચ્યુત વગેરે પદથી એવુ વ્યગ્ય મૂંચવાય છે કે 'તું અચ્યુત
છે-ત્રૈયમાથી ચ્યુત થાય-ખસે-એવો નથી માટે અહીં ઉભા રહેવું નડામુ
છે વગેરે' આ વ્યગ્ય 'એ વેણે' વગેરેના વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનુ અગ છે
એ વાચ્યાર્થ ઉપરના વ્યગ્ય વિના સમન્વય નહિ

૩૮ 'પ્રમિમરતિમ' વગેરે ઉદાહરણમા વાચ્ય અને વ્યગ્યનો વક્તા
એક જ છે—એટલે કે કવિ પોતે છે બીજામા—'જાઉં અચ્યુત' વગેરેની
વક્તા ગોપી છે અને 'એ વેણે' વગેરેનો વક્તા કવિ છે

૩૯ <દેખાય નહિ ત્યારે જીવાની ઉત્કંઠા, દેખાય ત્યારે વિયોગની
બ્હીક, આ રીતે તમારા દેખાવાથી અને ન દેખાવાથી સુખ મળતુ નથી >

૪૦ આ શ્લોકનુ વ્યગ્ય સહદેવોને પણ વિલબ્ધી સમન્વય એવુ
કિલ્લટ છે-અસ્કુટ છે-માટે તે ગુણીભૂત થાય છે

સ દિગ્ધપ્રાધાન્ય જેમકે—

૪૧ શશી ઉગન્તા ઉદ્ધિર્નો જેમ જરા ચળન્તા નિજ ધૈર્ય ઇશે
સ ચારિયા લોચન, બિબ જેવા ઝોઘડો પરે ત્યા વદને ઉમાના.

૧૨૬ [૫]

આમા 'પરિચુબન કગવાને ઇચ્છા કરી એ વ્યગ્ય પ્રધાન છે કે
'લોચન સચાર્યા' એ વાચ્ય પ્રધાન છે એવો સદેહ છે ૪૨

તુલ્યપ્રાધાન્ય જેમકે—

૪૩ બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર તજ્યે છે હિત આપનું,
બમદગ્ન્ય સમો મિત્ર, નહિ તો દુર્માના થશે ૧૩૦ [૬]

આમા બમદગ્ન્ય સર્વે ક્ષત્રિયોની જેમ રાક્ષસોનો ક્ષણમા ક્ષય
કરશે એ વ્યગ્ય અને વાચ્યનું સરખુ પ્રાધાન્ય છે ૪૪

કાકુથી આક્ષિપ્ત થતું જેમકે—

૪૫ 'રોગુ' ન કોપથી રણે શત કૌરવોને,
પીઠ દુશાસન તણ્યા ઉરથી ન રક્ત,
ભાશુ ન સાથળ સુયોધનના ગદાથી,
સધિ કરે પણ લઈ નૃપતિ તમારા ૧૩૧ [૭]

૪૧ <ચન્દ્રનો ઉદય થતા, સમુદ્રની જેમ, પોતાનું ધૈર્ય કંઈક ખસતા
રાકે માના મુખ ઉપર બિંબાયેલ જેવા અધરેણી તરફ કોચનો પ્રેર્યા >

૪૨ વાચ્ય વધારે ચમત્કારી છે કે વ્યગ્ય એ સદેહ છે, માટે વ્યગ્ય
ગુણીભૂત છે

૪૩ <બ્રાહ્મણોના અપમાનનો ત્યાગ તમારા જ કલ્યાણને માટે છે.
નહિ તો તેવો જમદગ્નિ મિત્ર ગુરુસે થશે >

૪૪ આ 'લોકમા ક્ષત્રિયોનો જેમ નાશ કર્યો એમ તમારો રાક્ષસો-
નો પણ નાશ કરશે' એ વ્યગ્ય છે 'બ્રાહ્મણોનું અપમાન નહિ કરવામા
તમારું ભલું છે' એ વાચ્ય છે અને સરખી રીતે પ્રધાન છે

૪૫ <યુદ્ધમા કોપથી સો કૌરવોને નહિ હણ્યું, દુશાસનની ગાતીમા-
થી લોહી નહિ પીઠ, અને ગદા વડે સુયોધનની જાગના ચૂરા નહિ કરી
નાખુ તમારો રાજા ભલે સાટાથી સધિ કરે >

આમાં રોળું જ વગેરે વ્યંગ્ય વાચ્યના નિષેધની સાથે રહેલું છે. ૪૬

અસુદર જેમકે—

૪૭ વાનીર કુંજમાંથી ઊડતા પખીનો અવાજ સુણી,

ધરકામમાં પડેલી વહુનાં ગાત્રો હીલાં થાયે. ૧૩૨ [૮]

આમાં ‘સ કેત દીધેલો કોઈક લતાગહનમાં પેઠો છે’ એ વ્યંગ્યના કરતાં ‘ગાત્રો હીલાં થઈ જાય છે’ એ વાચ્ય (વધારે) અમરકારી છે. ૪૮

(સૂ. ૬૭) યોગ્યતા પ્રમાણે આમના ભેદો પહેલાંની જેમ ૪૯
જણી લેવા. ૪૬.

યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે—‘જ્યારે વસ્તુ માત્રથી અલકારો વ્યક્ત થાય ત્યારે તે ખરેખર ધ્વનિનાં અંગ છે—એને ધ્વનિ કહેવ-

૪૬ આ શ્લોક કૌરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ભીમ બોલે છે ‘રોળાશ નહિ’ વગેરે શબ્દો એને માટે ઘટતા નથી માટે કાકુ વડે—એટલે બોલતા અવાજ બદલાઈ જાય છે તે વડે—‘રોળાશ નહિ એમ નહિ’ વગેરે ‘અભાવનો અભાવ સૂચવી ‘રોળાશ જ વગેરે’ એવું વ્યંગ્ય સૂચવાય છે આમાં વ્યંગ્ય પ્રધાન થતું નથી તારણ કે તે અભાવસૂચક વાચ્યની સાથે જ સૂચવાય છે જ્યાં કાકુ પછી વિલંબથી ધ્વનિ સ્ફુરે ત્યાં તે પ્રધાન થાય જુઓ ઉદાહરણ ૧૫ અને ૮૫ અહીં આ બંનેનું ભાન કાકુ વડે સાથે થવાથી વ્યંગ્ય ગુણીભૂત થાય છે

૪૭ <નેતરના કુંજમાંથી ઊડતા પખીઓનો કોલાહલ સાબળતી, ધરકામમાં રોકાએલી વહુના ગાત્રો હીલા થઈ જાય છે >

૪૮ આ શ્લોકમાં વાચ્ય કરતા વ્યંગ્ય અસુદર છે—માટે ગુણીભૂત શબ્દ સુશ્રુતા એકદમ સર્વ જગો હીલા થઈ જવા—એ વાચ્ય વધારે સુદર છે

૪૯ ગુણીભૂત વ્યંગ્યના રક્ત આ આઠ ભેદો જ નથી પણ ધ્વનિના જે રીતે ભેદ પાડવામાં આવે છે તે રીતે ગુણીભૂત વ્યંગ્યના પણ ભેદો થઈ શકે યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે ધ્વનિના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યંગ્યમાં ન ઘટી શકે એવા હોય તે બાદ કરીને જુઓ ટિ ૧

કાવામાં પ્રયોજક છે^{૫૧}-કારણકે કાવ્યવૃત્તિને તેમનો આશ્રય છે^{૫૨}. એ રીતે ધ્વનિકારે બતાવેલી દિશાએ જ્યાં વસ્તુ માત્રથી અલંકાર વ્યક્ત થાય ત્યાં ગુણીભૂત વ્યંગ્યત્વ નથી.^{૫૩}

(સ. ૬૮) સાલંકાર^{૫૪} એવાં તેમની સાથે સંસૃષ્ટિ અને સંકરની રીતે ધ્વનિનું મિશ્રણ થાય છે.

સાલંકાર એટલે તે જ અલંકારો, અને અલંકારથી યુક્ત એવાં તે^{૫૫} [ગુણીભૂત વ્યંગ્ય]. ધ્વનિકારે તે કહ્યું છે—“ તે સાલંકાર ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે અને પોતાના પ્રભેદો સાથે સંકર અને સંસૃષ્ટિ વડે વળી અનેક રીતે પ્રકાશે છે.”^{૫૫}

૫૦ જે કાવ્યમા વસ્તુમાત્રથી અલંકાર વ્યક્ત થાય તે ધ્વનિ કાવ્ય કહેવાય જુઓ સૂત્ર ૫૩.

૫૧. કાવ્યનો વ્યવહાર અલંકારની અપેક્ષા રાખે છે—એટલે કે અલંકારની સુદરતાથી શબ્દાર્થને કાવ્ય કહી શકાય

૫૨ ધ્વનિ કાવ્યના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યંગ્યમા ધટી શકતા નથી તે આમા બતાવે છે. જ્યારે વસ્તુથી અલંકાર સૂચવાય ત્યારે તે હમેશા ધ્વનિ કાવ્ય જ બને, તે કદાપિ ગુણીભૂત થાય નહિ. આટે એ દૃષ્ટિએ પાડેલા ભેદો ગુણીભૂત વ્યંગ્યમા આવી શકે નહિ. કારણકે વાચ્ય વસ્તુ કરતા અલંકાર વધારે સુદર હોય છે એ નિયમથી અગૃહત્વ વગેરે કારણોથી વ્યંગ્યનું ચારુત્વ ધટી જાય તો પણ અલંકારની ચારુતાને લઇને તેને ધ્વનિ જ કહેવો પડે

૫૩ અલંકાર શબ્દરૂપે એ અર્થો લેવાના અલંકારો, અને અલંકારત્વ-અલંકૃત થવું તે—ભાવવાચકનામ

૫૪ ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યંગ્યનું એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ અને ત્રણ પ્રકારના સંકરથી મિશ્રણ થાય અલંકારો સાથે એટલે—સમાસોક્તિ, રસવત્ વગેરે ગુણીભૂતવ્યંગ્ય અલંકારો સાથે અલંકારથી યુક્ત એવા તે સાથે એટલે કે ઉપમા વગેરે (વાચ્ય) અલંકારોથી યુક્ત વસ્તુરૂપ ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે આવા ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે ધ્વનિનું મિશ્રણ થાય

સ. ૬૩ અને સ. ૬૮ ની હકીકત ભેગી કરીએ તો એમ ફલિત થાય કે ધ્વનિનું ધ્વનિ સાથે, ગુણીભૂત વ્યંગ્ય સાથે અને વાચ્ય અલંકાર સાથે મિશ્રણ થાય

૫૫ તે એટલે ધ્વનિ પોતાના એટલે ધ્વનિના

(સં. ૬૬) એમ એકબીજાના મિશ્રણથી ભેદની સખ્યા
ધણી મોટી થાય. ૪૭

એમ—એ પ્રકારે પેટા ભેદો ગણુતા ગણુના બહુ જ મોટી થઈ
જાય જેમકે—ભેદ અને પ્રભેદ ગણુતા શૃંગારનુ અનન્તપાણુ થાય
બધાની ગણુત્રીની તો શી વાત ?

પણ ૫૬ સંક્ષેપમા ધ્વનિના ત્રણ ભેદો છે, શાથી જે વ્યગ્ન-
ના ત્રણ રૂપ ૫૭ છે. જેમકે કોઈક વાચ્યતાને સહન કરે છે અને કોઈક
બીજા પ્રકારનુ છે (એટલે કે કોઈક વાચ્યતાને સહન ન કરે તેવુ છે).
તેમા વાચ્યતાસહ અવિચિત્ર અને વિચિત્ર અવિચિત્ર માત્રવસ્તુ
રૂપ પણ વિચિત્ર અલકારરૂપ છે જેકે પ્રધાનપણે તે અલકાય
છે છતાં બ્રાહ્મણશ્રમણ ન્યાયથી ૫૮ તેમ કહેવાય છે પરંતુ રસાદિ
સ્વરૂપ અર્થ સ્વપ્ને પણ વાચ્ય નથી કારણકે [તે જે વાચ્ય
હોય તો] તેનુ રસાદિ શબ્દ વડે અથવા શૃંગારાદિ શબ્દ વડે
અભિધાન થાય, પણ તેમ અભિધાન થતુ નથી તેનો પ્રયોગ
હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો તેથી તેનુ ભાન
થતુ નથી તેથી, તેનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ વિભાવાદિનો
પ્રયોગ હોય તો તેનુ ભાન થાય તેથી—એ રીતે અન્વય
વ્યતિરેકથી—એમ નિશ્ચિત થાય છે કે તે વિભાવાદિના અભિધાન
દ્વારા જ સમજાય છે ૫૯ તેથી આ વ્યગ્ન જ છે મુખ્યાર્થને બાધ
વગેરે ન હોવાથી તે લક્ષણથી જણાતો નથી

૫૬ અહીંથી નવુ પ્રકરણ શરૂ થાય છે અત્યાગ સુધી ધ્વનિ અને
ગુણીભૂત વ્યગ્નની ચર્ચા કરી હવે વ્યગ્નના શક્તિની સિદ્ધિ માટે ચર્ચા કરે છે

૫૭ વસ્તુરૂપ, અલકારરૂપ, અને રસરૂપ

૫૮ બુદ્ધિ ઉદ્ભાસ ૪ રીપ ૭૧

૫૯ રસ વાચ્ય નથી કારણકે ‘અહીં રસ છે’ અથવા ‘શૃંગાર
છે’ એવા શબ્દો બોલ્યા છતાં પણ જે વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો
રસનુ ભાન થતુ નથી એ વ્યતિરેક, અને અહીં રસ છે વગેરે શબ્દો ન
વાપરીએ પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ કરીએ તો રસનુ ભાન થાય એ અન્વય.
આ બન્નેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે રસ વાચ્ય નથી પણ વ્યગ્ન છે

અર્થાન્તરમકમિતવાચ્યમાં અને અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્યમાં
૧૦ વસ્તુમાત્રરૂપ વ્યવ્ય વિના લક્ષણા જ સંભવતી નથી
એ પહેલા સાબીત કર્યું છે.^{૧૧} શબ્દશક્તિમૂલકમા^{૧૨} અભિધાનુ
નિયન્ત્રણ થવાથી અભિધાથી નહિ કહેવાતા અન્ય અર્થનું
અને તેની સાથેના ઉપમા વગેરે અલંકારનું વ્યવ્યત્વ
નિર્વિવાદ છે

અર્થશક્તિમૂલકમા પણ, જે મતે વાક્યાર્થ, વિશેષમા
સકેન કરવો યોગ્ય નથી એથી સામાન્યરૂપ પદાર્થોનો આકાક્ષા
સનિધિ અને યોગ્યતાને હીધે પરસ્પર સસર્ગવાળો, (કોઈ
એક) પદનો અર્થ નહિ એવો વિશેષરૂપ (મનાય) છે તે
અભિહિતાન્વયવાદમા^{૧૩} વ્યવ્યને અભિધેય ગણવાની તો વાત
ક્યાથી હોય ?

“૧૪[ખાલ] અહીં આ શબ્દ, વૃદ્ધ અને અભિધેયોને પ્રત્યક્ષથી
જુએ છે ગ્રાતા અર્થ સમજયો છે એમ અનુમાન કરવાના
સાધનરૂપ [તેની] એટલાથી સમજે છે (૧) બીજી રીતે ઘટી ન
શકે એ રૂપ અર્થાપત્તિ વડે દ્વિવિધ^{૧૫} શક્તિ બાણે [પછી]

૧૦ જુઓ ૭ ૨૩, ૨૪

૧૧ જુઓ સુ. ૨૩ અને આગળ

૧૨ જુઓ ૭ ૫૪

૧૩ જુઓ સુ. ૭ અને વૃત્તિ કહેવાની મતલબ આ પ્રમાણે છે
અભિધાશક્તિ પદનો અર્થ જણાવી ક્ષીણ થતી હોવાથી વાક્યાર્થ ધટાવવા
માટે અભિહિતાન્વયવાદીએ એક જુદી તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારે છે તો પછી
તેઓ, વ્યવ્ય કે જેનું જ્ઞાન વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થવા પછી થાય છે તેને,
અભિધાનો વિષય શી રીતે કહી શકે ?

૧૪. અભિહિતાન્વયવાદીનું સમાધાન કરી હવે અન્વિતાભિધાનવાદીના
મતની ચર્ચા કરે છે. આ બન્ને કારિકાઓમાં અને પછીની વૃત્તિમા બાળક
સકેત કેવી રીતે મહણ કરે છે તે બતાવે છે

૧૫ વાચકવરૂપી અને વાચ્યવરૂપી

ત્રણ પ્રમાણોથી જણાતો સબધ^{૬૬} જાણે. (૨) ” આ બતાવેલી દિશાએ^{૬૭-૬૮} ‘દેવદત્ત ગાય લાવ’ વગેરે ઉત્તમ વૃદ્ધના^{૬૯} વાક્ય પ્રયોગથી, મધ્યમ વૃદ્ધ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ કામળા વગેરેવાળા અર્થને લઈ જતા, ‘આ આ વાક્યથી આવો અર્થ સમજ્યો’ એવું તેની ચેષ્ટા વડે અનુમાન કરીને, તેમનો-અખડ વાક્ય અને વાક્યાર્થનો,-અર્થાપત્તિથી, વાચ્યવાચક લાવરૂપ સબધ નિશ્ચિત કરી બાલ તેમા વ્યુત્પન્ન થાય છે પછી ‘ચૈત્ર ગાય લાવ,’ ‘દેવદત્ત ઘોડો લાવ’ ‘દેવદત્ત ગાય લાવ’ વગેરે વાક્યપ્રયોગમા તે તે શબ્દનો તે તે અર્થ બરાબર સમજે છે એ રીતે અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકારી વાક્ય જ પ્રયોગનં યોગ્ય છે, તેથી વાક્યસ્થિત જ (અને) અન્વિત જ પદોનો અન્વિત પદાર્થો સાથે સકેત ગ્રહણ કરાય છે એ રીતે વિશિષ્ટ જ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે, નહિ કે પદાર્થોનું વૈશિષ્ટ્ય^{૭૦} જો કે, મિત્ર ભિન્ન વાક્યોમા વપરાતા પદો પ્રત્યક્ષિજ્ઞારૂપ જ્ઞાન વડે તેના તે જ છે એમ નિર્ણય થાય છે માટે અન્ય પદાર્થ-માત્રથી અન્વિત પદાર્થ સકેતનો વિષય છે તો પણ સામાન્યથી અવસ્થાહિત વિશેષરૂપ જ આ સમજાય છે, શાથી જે પરસ્પર અન્વિત પદાર્થો તેવા છે^{૭૧} આ પ્રમાણે જે અન્વિતાભિધાન

૬૬ મકેતરૂપ સબધ

૬૭ આનો સબધ ‘બરાબર સમજે છે’ એની સાથે છે

૬૮ અનંતરણુમા આપેલી બે કારિકાઓ સમજાવે છે

૬૯ આદેશ કરે તે ઉત્તમ વૃદ્ધ, આદેશ પ્રમાણે વર્તે તે મધ્યમ વૃદ્ધ

૭૦ પદોના અર્થોનું વૈશિષ્ટ્ય નહિ એટલે કે—સબધ વાક્યાર્થ નથી, વાક્યથી પ્રતિપાદિત થતો નથી, પણ પરસ્પર સબધ પદાર્થો જ (પદોના અર્થો જ) વાક્યથી પ્રતિપાદિત થાય છે

૭૧ ગાય લાવ—એ વાક્યમા જે ‘લાવ’ પદ છે તે જ ‘ઘોડો લાવ’ એ વાક્યમા પણ છે, બન્નેમા ‘લાવ’ પદ સમાન છે પહેલામા ‘લાવ’ પદ ઘોડાથી અન્વિત છે તે અન્વય બીજા વાક્યમા નથી આ ઉપરથી

વાદીઓ કહે છે તેમના મતે પણ — સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તેથી જે મતે અતિવિશેષભૂત પદાર્થ સંકેતનો વિષય ન હોવાથી, અવાચ્ય જ વાક્યાથ ની અદર પહેલો સમજાય છે ત્યાં, અર્થાન્તરભૂત ‘ઓળે રાગ ફીકો’ (ઉદાહરણ ૨) વગેરેમા વિધિને [વાચ્ય ગણવાની] ચર્ચા આધી રહી. ૭૨

એમ ફલિત થાય છે કે ‘લાવ’ એ અમુક વિશિષ્ટ પદાર્થ સાથે અન્વિત નથી પણ ‘કાષ્ઠક પદાર્થથી અન્વિત’ એવો તેનો સામાન્ય અર્થ જ થાય પણ ‘ગાય લાવ’ વગેરે વાક્યમા તો ગાયરૂપી વિશિષ્ટ પદાર્થ સાથે અન્વિત થાય છે આ શી રીતે બને? માટે જુદી એક તાત્પર્યવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઈએ જેના વડે વિશેષ અર્થ સ્ફુરે એના જવાબમા અન્વિતાભિધાનવાદી કહે છે કે એ વાત સાચી છે કે સંકેતનો વિષય પદાર્થ, માત્ર બીજા કાષ્ઠક પદાર્થથી જ અન્વિત હોય છે તો પણ તે સામાન્યથી વ્યાપ્ત વિશેષરૂપે જ ભાસે છે કારણકે જે પદાર્થો પરસ્પર સંબંધ થાય છે તેમનું સ્વરૂપ એ જાતનું છે એટલે કે સામાન્યરૂપ વિશેષવાળું છે, અને તેથી વિશેષ સંબંધ સમજાય છે માટે તાત્પર્યવૃત્તિ જેવી બીજી વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી

૭૨ અન્વિતાભિધાનવાદીઓને મતે પણ વ્યવસ્થા સ્વીકારવાની જરૂર છે એમ સાબીત કરે છે સંકેતનો વિષય સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ છે હદા તરીકે ‘ગાય લાવ’ એ વાક્યનું ‘લાવ’ પદ સામાન્યવિશેષરૂપ છે ‘લાવવું’ એ પદમા ‘ગમે તે કાષ્ઠક લાવવું’ એવો સામાન્ય અર્થ છે, અમુક ચોક્કસ કષ્ઠક લાવવું, એ વિશેષ અર્થ પણ છે આ સામાન્યવિશેષરૂપ ક્રિયા વાક્યમા અતિવિશેષભૂત થાય છે — ‘અમુક કાષ્ઠક ચોક્કસ લાવવાની,’ ક્રિયા ‘અમુક ગાય જ લાવવાની’ ક્રિયારૂપ અતિવિશેષરૂપ પડકારે છે આ અતિવિશેષ ક્રિયા પદના સંકેતનો વિષય નથી, માટે વાક્યમા રહેલો પદનો અતિવિશેષભૂત અર્થ અવાચ્ય છે એટલે કે અભિધાનો વિષય નથી હવે ‘ઓળે રાગ ફીકો’ (ઉદા ૨) વગેરે શ્લોકમા ‘તુ તે અધમની પાસે ગઈ નથી’ એ નિષેધરૂપ વાક્યમા જો વિધિરૂપ વ્યવચાર નીકળે છે તેને અભિધાનો વિષય ગણવાનો વિચાર પણ કેમ કરી શકાય? વાક્યમા પોતે જ જો અભિધાનો વિષય ન હોય તો તેના જ્ઞાનમાથી નીકળતો વ્યવચાર પણ અભિધાનો વિષય ન હોય એમા નવાઈ નથી

૭૩ અભિહિતાન્વયવાદમા અનન્વિત અર્થ છે (એટલે કે સંકેતનો વિષય છે) અને અન્વિતાભિધાનવાદમા ફક્ત અન્ય પદાર્થથી જ અન્વિત (અર્થ છે એટલે કે સંકેતનો વિષય છે) અન્વિતવિશેષ તો અવાચ્ય જ છે તેથી બન્ને મતમા વાક્યાર્થ અપદાર્થ જ છે.

૭૪ ‘ નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવા ’ એમ જે કહેવામા આવે છે તે વિષે [પૂછવાનું કે] નિમિત્ત કારકરૂપ છે કે જ્ઞાપકરૂપ ? શબ્દ (અર્થનો) પ્રકાશક હોવાથી કારક નથી, જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાપક શી રીતે બને ? અને જ્ઞાતત્વ સંકેતથી જ આવે, અને તે (સંકેત) ફક્ત અન્વિતમા જ હોય આ રીતે બંન્ધા સુધી નિયત નિમિત્તપણું નિશ્ચિત થતું નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની પ્રતીતિ જ શી રીતે થવાની ? તેથી ‘ નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવા ’ એ અવિચારી બાલવું છે

૭૫ બન્ને મતનો સંક્ષેપમા સાર આપે છે અભિહિતાન્વયવાદમા અન્વિત થયા વિનાના અર્થો—વાક્યાર્થ—તાત્પર્યવૃત્તિથી સમગ્રાય છે એટલે કે તે અવાચ્ય છે—પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી, અન્વિતાભિધાનવાદમા અમુક કાષ્ઠકથી અન્વિત અમુક (અતિ) વિશિષ્ટ અર્થથી અન્વિત થાય છે આ (અતિ) વિશિષ્ટ અર્થ પણ પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી બન્ને મતમા વાક્યાર્થ અભિધાનો વિષય નથી—તો પછી તેમાથી નીકળતો વ્યંગ્ય પણ બન્ને મતે અભિધાનો વિષય ન કહેવાય

૭૬ અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવા છે—કાર્યથી કારણ કલ્પાય છે (કારણ શબ્દ સાધારણ અર્થમા, એકલા કારક અર્થમા નહિ) વ્યંગ્યરૂપી કાર્ય આપણી પાસે છે તેનું કારણ કલ્પવાનું છે; બીજું કોઈ કારણ સંભવી શકતું નથી એટલે શબ્દને જ તેનું કારણ માનવું જોઈએ એટલે કે જેમ શબ્દ વાક્યાર્થ પ્રતીતિનું નિમિત્ત છે તેમ તેનું ધડી ધડી અનુસંધાન કરી તેને વ્યંગ્યનું પણ નિમિત્ત માનવું જોઈએ; બીજું કોઈ વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી અભિધા જ ખસ છે શબ્દ સામાન્ય પછી જેટલો અર્થ નીકળે—પછી તે વાચ્ય હોય કે વ્યંગ્ય હોય—તે

૭૫ 'તીરની જેમ તે આ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપાર છે' એથી અને 'જે યર શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ છે' એથી, વિધિ અહીંઆ વાચ્ય જ છે—એમ જેઓ કહે છે તે મૂખાંઓ તાત્પર્યની વાચો.

અધાની પ્રતીતિનું નિમિત્ત શબ્દ જ છે—કારણકે દરેક ઠેકાણે તે જ ઉપસ્થિત છે આમ પૂર્વપક્ષ છે તેનું ખરડન વૃત્તિકાર આ પ્રમાણે કરે છે નિમિત્ત બે રૂપે હોય—કાતો વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ કાન્ક હોય કે જણાવવા રૂપ સાપ્ક હોય (જુઓ ઉલ્લાસ ૪ ટી ૨૬, ૨૭) શબ્દ અર્થનું કારક નિમિત્ત હોઈ શકે નહિ—તે અર્થનો પ્રકાશ કરે છે માટે સાપક રૂપ જ સભવી શકે હવે શબ્દને સાપકરૂપ માનીએ તો તે પણ ઉપરના ન્યાયથી શી રીતે સભવે ? કાર્ય ઉપરથી કારણ જાણવાનું છે, એટલે કે કારણ, અહીંઆ શબ્દરૂપી કારણ, અગ્રાત છે—હવે શબ્દરૂપી અગ્રાત કારણ શી રીતે અર્થનો સાપક થઈ શકે ? પોતે અગ્રાત હોઈ બીજાને શી રીતે જણાવી શકે ? માટે તે સાપક પણ આ ન્યાયથી સભવી શકે નહિ હવે ધારે કે શબ્દ ગ્રાત થયો છે અને એ રીતે તે સાપક થાય છે પણ એનું ગ્રાતત્વ તો ન કેતથી જ સભવી શકે એટલે કે અમુક અર્થવાચક અમુક શબ્દ છે એવા જ્ઞાનથી જ સભવી શકે પણ સ કેત તો કેવળ અન્વિત અર્થમા ગ્રહણ કરાય છે નહિ કે અન્વિતવિશેષમા અથવા વિધિરૂપ અર્થમા હવે જ્યાં સુધી અમુક શબ્દ અમુક વિશેષ અર્થમા સ કેતવાળો છે એવો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તે શબ્દથી તે અર્થનું જ્ઞાન ન થાય, અને જ્યાં સુધી તે વિશેષ અર્થનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તે વિશેષ અર્થનો તે શબ્દમા સ કેત ગ્રહણ પણ ન થાય આ રીતે નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તની કલ્પના કરવા જતા અન્યોન્માશ્રય દોષ આવી પડે છે આ રીતે તમારે મતે જ્યાં સુધી સ કેત જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની—વ્યગ્યની—પણ પ્રતીતિ અસંભવિત કરે છે

સિદ્ધાન્તીના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વ્યગ્યની ઉપસ્થિતિમા શબ્દ સાપક તો છે પણ તેનું સાપકત્વ વ્યાપાર વિના સભવે નહિ જેમ શબ્દ અભિધા વ્યાપારથી વાચ્યાર્થ દર્શાવે લક્ષણાવ્યાપારથી લક્ષ્યાર્થ દર્શાવે તેમ વ્યગ્યાર્થ દર્શાવવા માટે કોઈ વ્યાપાર કલ્પવેા જોઈએ તે વ્યાપારને અમે વ્યજના કહીએ છીએ

૭૬ અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે જેવી રીતે કોઈ બળવાન પુરુષે ફેફસું એક જ તીર પોતાના એક જ વેગરૂપી વ્યાપારથી સવનું બખ્તાર,

યુક્તિનું 'તાત્પર્ય' જાણીતા નથી જેમ કે ૭૭—'ભૂત અને ભવ્ય સાથે કહેવાતા ભૂત ભવ્ય માટે કહેવાય છે.' એ રીતે કારક પદાર્થો ક્રિયાપદાર્થથી અન્વિત થતા મુખ્ય ક્રિયાની સપાદન કરનાર પોતાની ક્રિયાનો આશ્રય હોવાથી સાધ્યના જેવા થાય છે,^{૭૮}

મેદે છે, મર્મ મેદે છે અને પ્રાણ હરે છે એ જ રીતે સારા કવિએ વાપરેલા એક જ શબ્દ એક અભિધા વ્યાપારથી જ પદાર્થનું જ્ઞાન, અવ્યયબોધ અને વ્યવ્યપ્રતીતિ કરાવે છે આ રીતે જેને વ્યવ્ય કહીએ છીએ તે વાચ્ય જ છે કારણકે શબ્દ એક જ અર્થ કહી વિરામ પામે છે એમ નથી પણ જેટલું કહેવાનું છે એટલું જણાવી વિરામ પામે છે આ એક યુક્તિ થઇ બીજી કહે છે—જે અર્થમાં જે શબ્દનું તાત્પર્ય જે હોય તે તે શબ્દનો અર્થ કહેવાય આ બંને કારણોથી 'ઓછે રાગ શ્રીકો' (ઉદા ૨) વગેરેનો વિધિરૂપ અર્થ વાચ્ય જ છે વ્યવ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી

૭૬ ચત્વર શબ્દ સ શબ્દાર્થ—જે પર જે શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ—એ મીમાસકોએ કહેલા નિયમનું તાત્પર્ય તેઓ જાણીતા નથી—ગૃહસ્થ જાણીતા નથી

૭૭ ઉપગ્ના ન્યાયનો અર્થ સમજાવે છે કહેવાનો સાગ એ છે કે ઉચ્ચારેલા શબ્દો વડે પ્રતિપાદ્ય બધા અર્થોમાંથી જે ભાગમાં વિધેયત્વ હોય તે ભાગમાં તેનું તાત્પર્ય સમજાવું, નહિ કે બધાએ અર્થોમાં આ બાબતનું પ્રતિપાદન વાક્યના સ્વરૂપ નો વિચાર કરી કહે છે, 'ગાય લાવ' એ વાક્યમાં 'ગાય' ભૂત છે—સિદ્ધ છે—કારક છે 'લાવ' ભવ્ય છે—સાધ્ય છે—ક્રિયા છે આમાં ભૂત ભવ્યને માટે ઉચ્ચારાય છે—એટલે કે સિદ્ધ પદાર્થ સાધ્યના વિષય તરીકે ઉચ્ચારાય છે કારણકે વાક્યમાં ઉપસ્થિત થયેલા પદાર્થોમાં સિદ્ધ પદાર્થો પ્રાપ્તરૂપ હોવાથી તેમનું વિધાન કરવું નકામું છે માટે સાધ્યરૂપ પદાર્થો જ વિધેય થઇ શકે—એટલે કે જે વિધેય હોય તે જ તાત્પર્ય થાય અને તે જ વાક્યાર્થ કહેવાય અને તેને માટે જ વાક્ય ઉચ્ચારાય.

૭૮ વિધેયત્વ એટલે પ્રવર્તનારૂપ વિધિના વિષય થવું તે ક્રિયાપદ આ વિષય થઇ શકે એટલે કે સાધ્ય થઇ શકે પણ કારક શી રીતે સાધ્ય થાય? તો કહે છે કે જ્યારે કારક પદાર્થો ક્રિયાના સ બધામાં આવે છે ત્યારે તે પણ સાધ્ય જેવા થાય છે—કારણકે તેઓ પોતાની ક્રિયાના આશ્રયરૂપ છે—જે ક્રિયા મુખ્યક્રિયાનું સપાદન કરે છે—જેમકે 'ગાય લાવ' એ વાક્યમાં

અને તેથી ‘નહિ બળેલાને બાળવું’ એ ન્યાયથી જેટલું અપ્રાપ્ત છે તેટલાનું વિધાન થાય છે^{૭૯} જેમકે બીજા પ્રમાણથી ઋત્વિજ્ઞે-એ કરવાનું અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થયા પછી, “લાલપાઘથી ઋત્વિજ્ઞે-અનુષ્ઠાન કરે છે” એમા લાલપાઘનું જ વિધાન કરવાનું છે બીજી રીતે હવન ક્રિયાની સિદ્ધિ થઇ ગયાથી “દહિ વડે હોમે છે” વગેરેમા દહિ વગેરેના સાધનપણાનું વિધાન કરવાનું છે

કોઇ જગ્યાએ બેનું વિધાન, કોઇ જગ્યાએ ત્રણનું વિધાન પણ જેમકે ‘લાલ પટ વણું’ વગેરેમા એકનું વિધાન, બેનું વિધાન અથવા ત્રણનું વિધાન છે. તેથી ‘જે જે વિધેય છે તેમા જ તાત્પર્ય છે’ (એનો અર્થ એવો છે કે) ઉપાત્ત શબ્દનું જ અર્થમા તાત્પર્ય છે^{૮૦}—નહિ કે સમન્વય તેટલા બધામા એ. એમ હોય તો ‘આગળ દોડે છે’ વગેરેનું કોઇકવાર પાછળ વગેરે અર્થમાં તાત્પર્ય થાય^{૮૧}

‘જેર બા, પણ એને ઘેર જમીશ નહિ’ એ વાક્યમા ‘એને ઘેર જમીશ નહિ’ એ તાત્પર્ય છે માટે તે જ વાક્યાર્થ છે—એમ જે કહેવાય છે [તેના જવાબમા કહેવાનું કે] તેમા ‘પણ’ એક

ગાયની ચલનરૂપ ક્રિયા લાવવાની ક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—અને ગાય તેના આશ્રય છે—માટે તે સાધ્ય જેવી બને છે આ રીતે ક્રિયા અને કારક બન્ને સાધ્યરૂપ બની શકતાં હોવાથી બન્નેમા વિધેયત્વ ધટી શકે

૭૯ જેમ અગ્નિ બાળેલાને બાળતો નથી પણ નહિ બાળેલાને બાળે છે તેમ વાક્ય જે કાંઈ અપ્રાપ્ત છે તેનું જ વિધાન કરે છે—અને તે જ તેનું તાત્પર્ય છે

૮૦ જેના માટે શબ્દ કચ્ચાર્યા હોય તે જ તેનું વિધેય છે અને તેમા તેનું તાત્પર્ય છે

૮૧ જે કાંઈ સમન્વય એ બધામા એ તાત્પર્ય ગણીએ તો ‘આગળ’ શબ્દ જે પાછળની અપેક્ષા રાખે છે તેથી પણ ‘આગળ દોડે છે’ એમ બોલતા પાછળ પણ સમન્વય અને તેમા તેનું તાત્પર્ય થાય એટલે કે ‘આગળ દોડે છે’ તેનું પાછળ દોડે છે એવું તાત્પર્ય થાય.

વાક્યપણુ સૂચવે છે પણ બન્ને આખ્યાત વાક્યોમા અગાજિભાવ (ઘટતો) નથી તેથી 'ઝેર ખા' એ વાક્યને મિત્રનુ વાક્ય ગણી અગતા કલ્પવી જોઇએ, અને એ રીતે 'ઝેર ખાવા કરતા એને ઘેર જમવુ ખરાબ છે, તેથી કોઇ પણ રીતે એને ઘેર જમવુ નહિ' એવું ઉપાત્ત શબ્દોના અર્થમા જ તાત્પર્ય છે

વળી જે શબ્દ સાલજ્યા પછી જેટલો અર્થ સમજાય તેટલા બધામા શબ્દનો અભિધાન વ્યાપાર હોય તો પછી 'બ્રાહ્મણ તને છોકરો થયો બ્રાહ્મણ તારી કન્યા ગર્ભવતી છે' વગેરેમા હર્ષ શોક વગેરે પણ કેમ વાચ્ય ન થાય? લક્ષણુ પણ શા માટે (સ્વીકારવી), શાથી જે લક્ષણીય અર્થમા પણ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપારથી પ્રતીતિ સિદ્ધ થશે, અને શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણુ, સ્થાન અને સમાખ્યામા પહેલુ ખીજા કરતા બળવાન શી રીતે થાય ?^{૧૨} આથી અન્વિતાભિધાનવાદમા પણ વિધિનુ એ વ્યવ્યત્ત સિદ્ધ છે

૮૨ જૈમિનિનુ મુત્ર નીચે પ્રમાણુ છે 'શ્રુતિલિજ્જવાક્યપ્રકરણસ્થાન-સમાધ્યાના સમવાયે પારદોબલ્યમર્થવિપ્રકર્ષાત્' આ સુત્રનો અર્થ એ છે કે શ્રુતિ આદી ૭ પ્રમાણુોમા જે પૂર્વ પૂર્વવર્તી છે તે પર પરવર્તી કરતા બળવાન છે, અથાન પૂર્વ કરતા પર (પછીનુ પ્રમાણુ) દુર્બળ છે શાથી જે પરવર્તી પ્રમાણુથી અર્થની પ્રતીતિ વિલબથી થાય છે-ન્યાયે પૂર્વવર્તી પ્રમાણુથી રીદ્ધ થાય છે

હવે જે કેવળ અભિધાવૃત્તિ જ સ્વીકારીએ તો જે સ્થાને શ્રુતિ, લિંગ આદિ અનેક પ્રમાણુોથી અનેક અર્થો ઉપસ્થિત થતા હોય ત્યા તે બધા અર્થો અભિધાવૃત્તિ દ્વારા ઉપસ્થિત થવાને લીધે એક જ સાથે ઉપસ્થિત થાય અને એ રીતે દરેક પ્રમાણુોથી પ્રતીત થતા અર્થોના ભાગમા પૌર્વાપર્ય ન રહેવાથી કોઇનુ દુર્બળપણુ કે પ્રબળપણુ ન રહે, પણ ખરી રીતે તો પૌર્વાપર્યને લીધે દુર્બળપણુ અને પ્રબળપણુ જૈમિનિએ નક્કી કરેલુ છે,

શ્રુતિ આદિ પ્રમાણુોનો અર્થ મલ્લેપમા નીચે પ્રમાણુ છે (૧) શ્રુતિ—
પોતાનો અર્થ જણાવા માટે જે શબ્દ અન્ય શબ્દની અપેક્ષા ન રાખતો

વળી ‘કુરુ રુઝિમ્’ (કરો રુઝિ) કાવ્યની અદર ઊંધા હોય તો શી રીતે દોષ થાય? કારણકે આમા અસંખ્ય અર્થ અન્ય યદ્યથોઘી અન્વિત નથી તેથી અનભિધેય જ છે, તેથી આપુ વગેરે અપરિત્યાજ્ય થાય !

હોય તે શ્રુતિ કહેવાય જેમકે—‘ત્રીહીતવહન્તિ ‘દાગ્ને ખાડે છે’ આમા દ્વિતીયા વિભક્તિ એટલે કે ‘ને’—પ્રત્યયરૂપ શબ્દશ્રુતિ છે તાજુકે તે પોતાનો કર્મત્વરૂપ અર્થ જણાવામા બીજા કોઈ શબ્દની અપેક્ષા ગખતો નથી (૨) લિંગ અર્થવિશેષ જણાવનાર જે શબ્દગત સામાર્થ્ય તે લિંગ જેમકે— ‘વર્હિદેવસદ્ન દામિ’ ‘પુરોડાશના મ્થાનભૂત દાભને કાપુ છુ’ એ મ્થાનમા દાભને કાપવા ઉપ અર્થને પ્રકાશિત કરવાનુ ‘દામિ’ ‘કાપુ છુ’ એ (શ્રુત) પદમા સામાર્થ્ય છે તે જ લિંગ કહેવાય એ રીતે આ મત્ર ‘દાભ કાપવાનુ’ અગ બને છે ‘જે મત્રનુ જે અર્થ પ્રકાશિત કરવાનુ સામાર્થ્ય હોય તેનુ તે અગ બને છે’ એ ન્યાયથી (૩) પરસ્પર આકાક્ષાને લીધે કોઈ પણ એક અર્થમા પર્યાવસાન પામેલા પદો એ વાચ્ય’ જેમકે દેવસ્ય ત્વા સવિતુ પ્રયવેદંબિનાર્વાહુન્વામ પઞ્ચા હસ્તામ્યમગ્નય જુષ્ટ નિર્વપામિ ‘દેવ સવિતાના પ્રસવમા રહેતુ—એટલે કે અબ્યનુગ્રામા રહેતુ (સવિતા દેવ વડે પ્રસૂત)— અન્ધિનોના બાહુ વડે પૂપનતા હાથ વડે, અગ્નિને અભિષેત એવા તને (હવિને) નિર્વપુ ષુ (અર્પુ છુ, હોનુ છુ) આમા ‘નિર્વપામિ’ ‘નિર્વપુ છુ’ એ લિંગથી જુષ્ટ’ ‘અભિષેત એ ભાગનો નિર્વાપમા વિનિયોગ છે તેની સાથે ‘દવસ્ય ત્વા ‘દેવ તને’ વગેરે ભાગનો પણ એકવાક્યતાના બળથી નિર્વાપમા જ વિનિયોગ થાય છે (૪) પરસ્પરની આકાક્ષા તે પ્રકરણ જેમકે દર્શપૂર્ણમાસામ્યા સ્વર્ગકામો યજેત, સમિધા યજતિ તનૂતપાત યજતિ આજ્યભાગો યજતિ ‘સ્વર્ગના ધ્વિષ્ઠનારે દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગ કરવો’ અર્થાત્ તે યાગો વડે સ્વર્ગ—અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવુ ‘સમિધને યજે, તનૂતપાતને યજે, અને આબ્યભાગને યજે’ અર્થાત્ સમિધ-યાગ તનૂતપાતયાગ અને આબ્યભાગયાગવડે ઉત્પન્ન કરે આ બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાક્ષા છે (બે વાક્યો વચ્ચે પરસ્પર આકાક્ષા છે, કારણકે પહેલા વાક્યમા સ્વર્ગરૂપ ઇજનુ કથન છે તેથી સ્વર્ગાનુકૂલ અપૂર્વ દર્શ અને પૂર્ણમાસ યજોવડે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવુ એવી ઉપકાર-આકાક્ષા રહે છે, અને બીજા વાક્યમા ઇજનુ કથન ન હોવાથી

વળી જો વાચ્ય-વાચકથી લિપ્ત વ્યંગ્ય-વ્યંગ્યજ્ઞલાવ સ્વીકાર-વામા ન આવે તો અસાધુત્વ વગેરેનું નિત્યદોષત્વ અને કષ્ટત્વ વગેરેનું અનિત્યદોષત્વ^{૮૩} એ રીતે વિભાગ કરવા અયોગ્ય થાય, પણ અયોગ્ય નથી, શાથી જો [તે] બધાને વિલક્ષ્ણ તરીકે સમજાય છે વાચ્યવાચક ભાવથી લિપ્ત વ્યંગ્યવ્યંગ્યજ્ઞતાનો આશ્રય લેવામા આવે તો, વ્યંગ્ય બહુ રૂપ હોવાથી ક્યાક જ, કોઈકના જ ઉચિતપણાને લીધે વિભાગવ્યવસ્થા ઘટે

‘કપાલિના સગ તણા પ્રલોભથી, થયા હવે છે અતિશયનીય જો,’^{૮૪}

સમિધ્યાગ વગેરે યાગો વડે શુ ઉત્પન્ન કરવું એવી પ્રયોજન-આકાંક્ષા રહે છે પહેલા વાક્યમા ‘કષ્ટ રીતે’ એવી ઉપકાર-આકાંક્ષા અને બીજા વાક્યમા ‘શુ ઉત્પન્ન કરવું’ એવી પ્રયોજન-આકાંક્ષા હોવાથી આ બન્ને વાક્યાનો પરસ્પર સબધ જોડાય છે એનું નામ પ્રકરણ તરીકે એવો અર્થ નીકળે કે સમિધ્યાગ વગેરે દર્શાવે અને પૂર્ણમાસયાગના અગ છે [અપૂર્વ એટલે કે ૧૯ પ્રાપક અદૃષ્ટ] ૫ ‘દેશની સમાનતા તે સ્થાન’ કહેવાય છે સ્થાનને ક્રમ પણ કહે છે પાઠક્રમ અને અનુદાનક્રમ એવી રીતે તે જો પ્રકારનો હોય છે પ્રત્યાદિ ૨ ‘સમાખ્યા એટલે યૌગિકગણ’ જે ગણથી તેના અવયવોનો જ અર્થ જણાય છે તે યૌગિક ગણ જેમકે ‘પાચક’ પચ્ચ=ગણવું—‘અક’ કર્તૃબોધક પ્રત્યય એ જો અવયવોનો જ અર્થ એ ગણના જણાય છે, માટે તે યૌગિક છે

વધારે વિગત માટે અને પૂર્વાપરની પ્રયત્નતા દુર્બળતા માટે જુઓ જૈમિનીસૂત્ર અધ્યાય ૩, પાઠ ૩ સૂત્ર ૧૪

૮૩ વ્યાકરણના દોષો આવવા તે અસાધુત્વ વગેરે દોષો શ્રવણને કદુ લાગે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ અમુક ઠેકાણે દોષરૂપ છે પણ અમુક ઠેકાણે નથી, જેમકે ટૂંગારાદિમા દોષરૂપ પણ રોદ્ર વગેરેમા દોષરૂપ નહિ

૮૪ ઉપરનો શ્લોક કુમારસભવ સર્ગ ૫ શ્લોક ૭૧માથી લીધો છે ઉત્તરાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે ‘કલા કલાવાનની કાન્તિવાળી એ, અને તુ આ લોકની નેત્રકોમુદી’ આ શ્લોક શ કર માટે તપ કરતી પાર્વતીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા બહુક વેપધારી શ કરે કહેલો છે એ સબધમા ‘કપાલી’ પદનું ઔચિત્ય છે *

વગેરેમા 'પિનાકી' વગેરે પદથી વિલક્ષણ રીતે 'કપાલી' વગેરે પદ શી રીતે કાવ્યને અનુશુભ થાય છે ?

વળી વાચ્ય અર્થ બધા સમજનારા માટે એકરૂપ જ છે તેથી તે નિયત છે કારણકે 'સૂર્ય અસ્ત થયો' વગેરેમા વાચ્યાર્થ કદી બદલાતો નથી પણ વ્યંજ્ય તો તે તે પ્રકરણ વજા, સમજનાર વગેરે વિશેષોની સહાયતાથી વિવિધ થાય છે જેમકે 'સૂર્ય અસ્ત થયો' એથી^{૮૫} શત્રુ ઉપર સામી ચઢાઈ કરવાનો અવસર છે, અ અભિસરણ શરૂ કર, આ તારો પિયુ આબ્યામા છે, હ કામ કરવાનું બંધ કરીએ, ડ સૂર્યા સમયનો આચાર શરૂ કર, ઇ હર ન બા, ઈ ગાયોને ઘરમા દાખલ કરો, આ હવે તાપ નહિ પડે, ઑ વેચવાની વસ્તુઓ સડેલી દ્યો, અ હજી પણ પિયુ આબ્યો નહિ, અ વગેરે અનવધિ વ્યંજ્ય અર્થ તે તે પ્રસંગે પ્રતિભાસે છે.

'ઓષ' (ઉ ૨) વગેરેમા વાચ્યવ્યંજ્યનો નિષેધવિધિરૂપે, બેદ હોવા છતાં,

“માતસર્થ વીસારી વિચારી આયો
મર્યાદથી કાર્ય કયું કહો તે;
નિતબ છે સેવ્ય મહીધરોના
કે કામથી હાસતી કામિનીના ?” ૧૩૩

૮૫ અ રાજા સેનાપતિને કહે છે આ ફૂતી અભિસારિકને, હ સખી વાસકસન્નને, ડ મજુરો એક બીજને, ઇ ધાર્મિક બ્રાહ્મણને ઈ આત્મ જન કાષ્ઠક કામસર બહાર જનારને, ઑ ગૃહસ્થો જોવાળને, ઐ દિવસે તાપથી બળેલાને અ વેપારીઓ પોતાના શુભસ્થાને, અ પ્રાપ્તિભર્તૃકા અખર લાવનારને

૮૬ <હે આર્યો માતસર્થ છોડી વિચાર કરી મર્યાદાથી કાર્ય છે તે કહો—પવૈતોના નિતબો સેવ્ય છે કે કામથી હસતી કામિનીઓના ?>

વગેરેમા વાચ્યવ્યગ્યનો સશય અને શાન્ત શૃંગારીમાથી કાઢ
પણ એક વિષયક નિશ્ચય રૂપે ભેદ હોવા છતાં,^{૮૭}

“ નૃપ તોખોં અસિધારે શત્રુતા શીર્ષ છેદી

ઝહણુ કરોં રિપુશ્રી દર્પ શો હોય તેમા !

નથી શુ તવ વહાલી કીર્તિ ખોવાયી સ્વર્ગે

રિપુહર અરિઓએ અગઠોણા છતા એ ”

૧૩૪

વગેરેમા વાચ્ય અને વ્યગ્યનો નિન્દા અને સ્તુતિ રૂપે^{૮૮}
સ્વરૂપનો ભેદ હોવા છતા, ખેલા અને પછી જ્ઞાન થવાથી કાલ-
નો ભેદ છતા,^{૮૯} શબ્દને આશ્રિત હોવાથી, અને શબ્દ, તેનો
એક ભાગ, તેનો અર્થ, વર્ણુ, અને રચનાને આશ્રિત હોવાથી,
આશ્રયનો ભેદ હોવા છતા,^{૯૦} શબ્દાનુશાસન^{૯૧} જ્ઞાન વડે બાણુ,
અને પ્રકરણ વગેરેની સહાયતાવાળી પ્રતિભાની નિર્મળતાથી
યુક્ત શબ્દાનુશાસન જ્ઞાનવડે બાણુ, એ રીતે નિમિત્તનો ભેદ
હોવા છતા, માત્ર સમજનાર એવા અને વિદગ્ધ એવા વ્યવહારને

૮૭ આ શ્લોકમા વાચ્યાર્થ સશયરૂપ છે પણ વ્યગ્યાર્થ નિશ્ચયરૂપ
છે—શાન્ત સ્વભાવના પુરુષોએ પર્વતના નિતબો સવવા યોગ્ય છે અને
શૃંગારીઓએ કામિનીના નિતબો સેવવા યોગ્ય છે,—

૮૮ < હે પુંડીપાલક તીક્ષ્ણ તરવારની ધારવડ કરેલ છેદનથી જેમના
માથા પડ્યા છે તે શત્રુઓની લહમી લઈ તને શૈનો ગર્વ થાય છે ? તારી—
જેણે શત્રુઓને હણ્યા છે તેની—કીર્તિવલ્લભા તેઓ અપગ હોવા છતા શુ
સ્વર્ગમા નથી ઉપાડી ગયા ? >

૮૯ આમા નિન્દા વાચ્ય છે, સ્તુતિ વ્યગ્ય છે

૯૦ વાચ્યનુ પહેલા જ્ઞાન થાય અને વ્યગ્યનુ પછી થાય એ રીતે
કાલનો ભેદ છે વાચ્ય વ્યગ્ય હોઈ વ્યગ્ય પ્રતીતિનુ કારણ છે એટલે પૂર્વ-
વર્તી છે

૯૧ વાચ્યાર્થના આશ્રય શબ્દ છે એટલે કે તે શબ્દની અભિલા
શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે વ્યગ્ય તો શબ્દ, તેનો એક ભાગ વગેરે ઉપર
આધાર રાખે છે એ રીતે આશ્રયનો ભેદ છે

૯૨ વ્યાકરણ, કાશ્ય વગેરે

કરવાથી, તથા કેવળ પ્રતીતિ અને અમત્કૃતિ કરવાથી કાર્યનો ભેદ હોવા છતાં, ‘સૂચ્યં અસ્ત યથો’ વગેરેમા ખતાવેલી રીતે સખ્યાનો ભેદ હોવા છતાં,

૯૩ “કોને રાષ ચડે ના દેખીને વ્રણ પ્રિયા તણા અધરે !

પદ્મ ભમરવાળુ સુધી વાર્યું કરનારો રહે હાવા !” ૧૩૫ વગેરેમા વાચ્ય વ્યવ્યનો સખીમા રહેવારૂપે અને તેના કાન્ત આદિમા રહેવારૂપે વિષયનો ભેદ હોવા^{૯૪} છતાં, પણ જો એકત્વ (મનાય) તો લીલાપીળા વગેરેમા ક્યાય પણ ભેદ ન રહે શાથી જે,—કહ્યું છે કે—જે વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ અને કારણનો ભેદ છે એ જ [અનુક્રમે] ભેદ કે ભેદના હેતુ છે^{૯૫}

વાચકોને અર્થની અપેક્ષા હોય છે પણ વ્યવકોને તેની અપેક્ષા હોતી નથી એ રીને વાચકત્વ એ જ વ્યવકત્વ નથી. વળી ‘વાનીર કુજ’ (ઉ ૧૩૨) વગેરેમા પ્રતીયમાન અર્થને અભિવ્યક્ત કરી જેમા, વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપમા જ વિશ્રામ પામે છે તે ગુણીભૂત વ્યવ્યમા પોતાના શબ્દથી નહિ કહેવાતો (અને) જ્ઞાનનો વિષય બનતો અતાત્પર્યભૂત અર્થ [બીજા] કયા વ્યાપારની વિષયતાને અવલંબે !

‘હુ રામ, સર્વે સહુ’ (ઉદા ૧૧૨) ‘બહાલો જીવ કરી કર્યું ઉચિત ના રામે, પ્રિયે, પ્રેમનુ’ ‘પામ્યા શૌર્યગુણોર્થો કીરતિ વહી આ રામ હોકોમહી’ (ઉદા ૧૦૯) વગેરેમા લક્ષણીય અર્થ પણ વિવિધ બને છે, વિશેષ વ્યવહારનો હેતુ* થાય છે,

૯૩ <પ્રિયાનો વ્રણવાળો અધર જોઈને કોને ગુસ્સો ન થાય ? વાર્યું જતા ઉપુ કરનારી હે ભમરાવાળા પદ્મને સુધનારી હવે સહન કર >

૯૪ વાચ્યાર્થનો નામિકા વિષય છે, એને ભમરાએ ડખ માર્યો છે નહિ કે જારે, એવા વ્યવ્યનો નાયક વિષય છે

૯૫ જે નિત્ય વસ્તુઓમા ભેદ હોય તો તે વિરુદ્ધ ધર્મોને લીધે અને અનિત્ય વસ્તુમા ભેદ હોય તો તેનો સખ્ય તે બનેલા કારણનો ભેદ છે.

* અર્થાન્તર સંકેમિત વાચ્ય વગેરે જે વિશેષ ભેદો માનવામા આવ્યા છે તે લક્ષ્યાર્થ માત્રથી પણ સભવી શકે

અને તેનું જ્ઞાન શબ્દાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, પ્રકરણ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે તો પછી આ નવો પ્રતીયમાન કોણ છે ? કહેવાય છે. લક્ષણીય અર્થ વિવિધ છે તો પણ અનેકાર્થક શબ્દના અભિ-
ધેયના જેમ નિયત જ છે, મુખ્ય અર્થ સાથે અનિયત સખધવાળો લક્ષણાથી જણાવી શકાય નહિ પણ વ્યગ્ય તો પ્રકરણ વગેરે વિશેષોને લઈને નિયત સખધ, અનિયત સખધ અને સખધ-સખધ એ રીતે પ્રકાશે છે વળી

“ સાસુ અહીં ઘાટે છે, અહીં આ હું સૂઉં, જોઈ લે દિવસે

પ થી રતાધળા, મા મારી શય્યા મહી પડતો ” ૧૩૬

વગેરેમા વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય ધ્વનિમા મુખ્યાર્થનો ખાધ નથી તેથી અહીં લક્ષણા શી રીતે (કહેવાય) ? લક્ષણમા પણ વ્યજનાનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ એમ સાબીત કર્યું છે x

જેવી રીતે અભિધા સમયની અપેક્ષા રાખે છે તેવી રીતે લક્ષણા મુખ્યાર્થખાધ વગેરે ત્રિરૂપ સમયવિશેષની અપેક્ષા રાખે છે. આથી તે અભિધાની પુચ્છ રૂપ છે એમ [કેટલાકો] કહે છે

લક્ષણરૂપ જ ધ્વનન નથી^{૯૬} શાથી જે તેને (લક્ષણને) અનુસરી તેનું (વ્યજનાનું) દર્શન થાય છે અને તે તેને જ અનુગત છે એમ નથી, અભિધાને અવલંબીને પણ તે થાય છે. તે બન્ને ઉપર જ આધાર રાખે છે એમ નથી, શાથી જે અવાચક વર્ણને અનુસરી પણ તે દેખાય છે તે શબ્દને જ અનુસરે છે એમ નથી, શાથી જે તે અશબ્દરૂપ નેત્રના કટાક્ષ વગેરેમા રહ્યા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે આ રીતે અભિધા, તાત્પર્ય, અને

x જુઓ ઉલ્લાસ ૨ સ્. ૧૮ વગેરે

૯૬ લક્ષણા અને વ્યજના એક નથી પણ ભિન્ન છે તેના ભેદક કારણો આપે છે

લક્ષણાદૃષ્ટ્ર ત્રણે વ્યાપારોથી ભિન્ન ધ્વનન વગેરે પર્ચાયોવાયો
વ્યાપાર ઢકાય એમ નથી

“૭ તેમા ‘સાસુ અહી’ વગેરેમા (ધ્વનિ) નિયતસબધ
છે, “કોને રોષ ચડે ના” વગેરેમા અનિયતસબધ,

““વિપરીત રતે લક્ષ્મી બ્રહ્માને દેખો નાભિકમલસ્થ
હરિનું દક્ષિણ લોચન ઢાકે આકુલ થઈ રસમા ” ૨૩૭

વગેરેમા સબધસબધ છે. ૧૦૦ આમા હરિ પદથી જમણી આખ
સૂર્યરૂપ છે એ વ્યખા થાય છે, તેના બધ થવાથી સૂર્યનું અસ્ત
થવું, તેના વડે પદ્મનો સંકેત, તેના વડે બ્રહ્માનું પૂરાઈ જવું તેમ
થતા ઢાકવાનું અગ ન દેખાવાથી બધનરહિત સુરતવિલાસ એમ
(વ્યક્ત થાય છે).

૧૦૧ ‘અખણ્ડ બુદ્ધિથી સમજાતો વાક્યાર્થ જ વાચ્ય છે
અને વાક્ય જ વાચક છે’ એમ પણ જોઓ કહે છે તેઓએ

૯૭ જેમા વ્યગ્યનો સબધ નિયત છે તે નિયત સબધ અખ
‘અહીઆ સાસુ’ વગેરે શ્લોકમા નિયત સબધ વ્યગ્ય છે નિયત સબધ
એટલે કે વાચ્ય અને વ્યગ્યનો એક જ વિષય હોવો તે આ શ્લોકમા બનેનો
વિષય સુસાદર છે

૯૮ આમા બનેનો એક વિષય નથી-વાચ્યનો વિષય સખી છે વ્યગ્ય-
નો વિષય તેના વ્હાલો વગેરે છે

૯૯ <વિપરીત રતમા લક્ષ્મી નાભિ કમળ ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને જોધને
હરિની જમણી આખ રસાકુલ થઈ એકદમ ઢાકી દે છે >

૧૦૦ સબધ સબધ વ્યગ્ય એટલે કે જે વ્યગ્ય એક બીજાથી સિદ્ધ
થઈ પરપરારૂપે પ્રતીત થાય તે

૧૦૧ વેદાન્તીના મતની ચર્ચા કરે છે અખણ્ડ વાચ્યની વાક્યાર્થમા
શક્તિ છે. તેજ રીતે વાચ્યગ્ય વ્યગ્ય પણ હોઈ તેમા પણ વાચ્યની
શક્તિ જ છે

અવિદ્યાના માર્ગમા પડેલાઓએ ૧૦૨પણુ પદ અને પદાર્થની કલ્પના કરવી જ જોઈએ એ રીતે તેમના પક્ષે પણ આપેલા ઉદાહરણો વગેરેમા વિધિ વગેરે વ્યવ્ય જ છે

૧૦૩ વાચ્ય સાથે સબધ વિનાનુ તો [કાઈ પણ] પ્રતીત થતુ નથી, શાથી જે ગમે તેનાથી ગમે તે અર્થનુ ભાન થવાનો પ્રસંગ આવે આ રીતે સબધથી થતો વ્યવ્ય વ્યજકભાવ, અનિયત સબધમા અવશ્ય રીતે ન થાય માટે વ્યાપ્ત થવાથી નિયત હોવાથી, ધર્મિમા રહેલો હોવાથી [એવા] ત્રિષ્પ લિગથી લિગીનુ જ્ઞાન જે અનુમાન^{૧૦૪} તદ્દૂષે પર્યવસાન પામે છે જેમકે

૧૦૫ ‘કર ધાર્મિક નીરાતે તે કુતરો આજ મારીયો તેહ

ગોદાવરી તીર કુજ વસતા સિહે મદોનમતે” ૧૩૮

૧૦૨ ક્રિયાકાન્ધ ભાવ ધર્મ અને ધર્મીભાવ વિના સભવે નહિ સસાર મિથ્યા હોવાથી ધર્મધર્માભાવ સભવતો નથી બ્રહ્મ પણુ નિર્ગુણ હોવાથી તે ધટતો નથી આથી પદ અને પદાર્થના વિભાગની કલ્પના વિના જ અખણ્ડ ભુક્તિથી અખણ્ડ વાક્યાર્થ સમજવાના છે આ પૂર્વપક્ષના જવામમા કહે છે કે વ્યવહારશામા તો પદ અને પદાર્થનો વિભાગ સ્વીકારવાની જરૂર પડે અને એ રીતે વ્યવ્ય પણુ સ્વીકારવુ પડે

૧૦૩ નૈયાયિક મનની ચર્ચા કરે છે

૧૦૪ અનુમાન ક્રવા માટે ત્રિષ્પ લિગ અત્વશ્યક છે ઉ ત. ધૂમાડો દેખાયાથી પર્વત અગ્નિવાળો છે એવુ અનુમાન કરવા માટે પ્રથમ તો તે હેતુ વ્યાપ્ત હોવો જોઈએ એટલે કે જ્યા જ્યા ધૂમાડો છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે, જેમકે રસોડામા બીજુ નિયત હોવો જોઈએ એટલે કે જ્યા જ્યા અગ્નિ ન હોય ત્યા ત્યા ધૂમ ન હોય, જેમકે સરોવરમા અને ત્રિજુ ધર્મિનિષ્ઠ હોવો જોઈએ એટલે કે હેતુનુ પક્ષમા એટલે કે ધૂમાડાનુ પર્વતમા-હોવાપણુ સિદ્ધ હોવુ જોઈએ વ્યવ્ય વ્યજકભાવનુ પણુ આ ત્રિષ્પલિગથી અનુમાન કરાય છે

૧૦૫ <હે ધાર્મિક, નીરાતે ૧૨. તે કુતરો આજે તે ગોદાવરીના કિનારા ઉપરના કુજમા રહેતા ગર્વવાળા સિહે માર્યો છે> આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ એવો છે કે કુતરો મારી નખાયાથી બીરુ માણુસ ભક્ષે ધર આગળ ફરે વ્યવ્યાર્થ એવો છે કે ગોદાવરી તીરના કુજવાસી સિહે તે મારી નાખ્યો હોવાથી ત્યા ખ્દીકણુ ન જઈ શકે.

૧૦૧ આમા કુતરાના જવાથી ઘેર ફરવાનું વિધાન થાય છે, તે ગોઠાવરી તીરે સિહની ઉપલબ્ધિથી ન ફરવાનું અનુમાન કરાવે છે. જે જે બીકણાનું જમણ છે તે તે કયના કારણની નિવૃત્તિની ઉપલબ્ધિપૂર્વક છે અને ગોઠાવરી, તીરે સિહની ઉપલબ્ધ છે તેથી વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિ થાય છે

૧૦૨ આ વિષે કહેવાનું કે—બીકણ પણ શુરના કે પ્રભુના હુકમથી, પ્રિયાના અનુરાગથી અને અવા બીજા કેઈક હેતુથી કાયકારણ હોય તોપણ ભમે એ રીતે અનેકાન્તિ હેતુ, કુતરાથી બીતો પણ વીરત્વને લઈને સિહથી બીજો નહિ એ રીતે વિરુદ્ધ પણ, અને ગોઠાવરી તીરે સિહની હયાતી પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી નિશ્ચિત નથી પણ વચનથી,—અને વચનનું પ્રામાણ્ય નિયત નથી, શાથી જે અર્થની સાથે નિયત સબધ નથી એ રીતે—અસિદ્ધ છે. તો આવા હેતુથી શી રીતે સાધ્યની નિદ્ધિ થાય !

૧૦૩ તે જ રીતે એઠે રાગ પ્રીકો' વગેરેમા જાપક તરીકે ચન્દનનું ખરી પડલુ વગેરે લેવામા આવે છે તે બીજા કારણથી પણ સંભવે છે, અને એથી આમા જ રનાનના કાર્ય તરીકે કહેવાયા છે. એ રીતે ઉપભોગમા જ તે વ્યાસ નથી, એથી તે અનેક ન્તિક છે. ૧૦૪ વ્યક્તિવાદીએ પણ અધમ પદની સહાયતાવાળા એમનું [એઠે રાગ વગેરે પદોનું] વ્યજકત્વ કહ્યું છે, અને આમા

૧૦૬ આ વ્યજમા અનુમાનને ધટાવે છે—એટલે કે અનુમાનથી ગોઠાવરી તીરે ન ભમવાનો અર્થ સિદ્ધ કરે છે આ મતે વ્યજ સ્વીકારવાની જરૂર નથી

૧૦૭ આ મતનું ખણન કરે છે જે હેતુથી અનુમાન કરવાનું છે તે હેતુ દુષ્ટ છે એમ સાબીત કરે છે તે અનેકાન્તિક છે, વિરુદ્ધ છે અને અસિદ્ધ છે આવા દુષ્ટ હેતુથી સાચું અનુમાન થઈ શકે નહિ

૧૦૮ એઠે રાગ વગેરે શ્લોકમા પણ અનુમાન ધટતું નથી એમ સાબીત કરે છે

૧૦૯ વ્યજનાવાદીને માટે તે બધા વ્યજ અર્થો કહાડવામા દોષ નથી એ બતાવે છે

અધમત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એથી અનુમાન શી રીતે થાય ?
આવા અર્થમાથી આવેા અર્થ ઉપપત્તિની અપેક્ષા વિના પણ
પ્રકાશે છે એ વ્યક્તિવાદીને તો અદ્વષણ છે !

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા ધ્વનિશુણ્ણીભૂતવ્ય ગ્થના સંકીર્ણ લેઈ—
નિર્ણયનો પાંચમો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

ઉલ્લાસ છક્રો

૧(સ. ૭૦) પહેલાં જે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર એવાં બન્ને કાવ્યોનાં ઉદાહરણ આપ્યા છે તેમાં [અનુક્રમે] ચિત્રઅર્થ અને ચિત્રશબ્દની રિચિતિ ગોણપ્રધાનભાવથી છે. ૪૮

શબ્દચિત્રમાં અર્થ અચિત્ર છે એમ નહિ, અથવા અર્થચિત્રમાં શબ્દ અચિત્ર છે એમ તો નહિ

તેમ જ કહ્યું છે કે,^૨

‘ તેના (મતે) રૂપક વગેરે અલંકાર છે. તે બીજાઓ વડે બહુ રીતે કહેવાયો છે. સુદર પણ આબૂષણ વિનાનું વનિતાનું સુખ શોભતું નથી કેટલાક લોકો^૩ રૂપક વગેરે અલંકારને બાહ્ય ગણે છે તેઓ વાણીનો અલંકાર સુખ ત અને તિહત પદોની વ્યુત્પત્તિને ઈ-છે છે. તેથી તેને સુશબ્દતા કહે છે અર્થવ્યુત્પત્તિ આના જેવી નથી પણ અમને તો શબ્દાલંકાર અને અભિધેયાલંકારના ભેદથી બન્ને ઈષ્ટ છે ”

૧ ઉત્તમ કાવ્ય અને મધ્યમ કાવ્યનું નિરૂપણ કર્યા પછી આ ઉલ્લાસમાં અધમ કાવ્યનું નિરૂપણ કરે છે પહેલા ઉલ્લાસમાં શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યોના ઉદાહરણો આપ્યા છે નવમા અને દશમા ઉલ્લાસમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બતાવવામાં આવશે આ ઉલ્લાસમાં એટલું જ બતાવ્યું છે કે શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના ભેદ પ્રધાનગોણ ભાવને લઇને છે. એકમાં બીજાનો અત્યંત અભાવ છે એમ નથી શબ્દચિત્ર કાવ્યમાં અર્થચિત્રતા ગોણ હોય છે, અર્થચિત્ર કાવ્યમાં શબ્દચિત્રતા ગોણ હોય છે

૨ નીચેના શ્લોકો ભામહના કાવ્યાલંકારમાંથી (પરિ ૧ શ્લો ૧૩-૧૫) લીધા છે

૩ કેટલાક લોકો અર્થાલંકારને બાહ્ય કહે છે એટલેકે કાવ્યના અર્થનું ગાન થયા પછી તે ભાન થાય છે એમ કહે છે નામ અને ક્રિયાપદને અનુપ્રાસ વગેરેમાં ગોઠવવાથી ભાષાનો અલંકાર થાય છે એટલેકે શબ્દાલંકાર થાય છે આ શબ્દાલંકારની ચમત્કૃતિ પોતાની મેળે જ થાય છે એટલેકે કેટલાક તેને જ ઇચ્છે છે પણ ભામહને બન્ને ઈષ્ટ છે

શબ્દચિત્ર જેમકે

૪ પ્રથમ પ્રગટી લાલી, શોભા સુનેરો થઈ પછી
વિરહથી બહોળો વામા કેરા કપોલ સમી દ્યુતિ,
કુહો કમલિનીના કાપેલા સુકન્દની કાન્તિને।

સમસ્થ તમે નાશે ઇન્દુ ઉગે। રજની સુખે. ૧૩૬
અર્થચિત્ર જેમકે

૫ તે દાષ્ટિમાત્રપતિતા અપિ કસ્ય નાત્ર ક્ષોભાય પદ્મલલ્લસામલકા
સલાશ્ચ ।

નીચા: સદૈવ સવિલાસમલીકલગ્ના ય કાલતઃ કુટિલતામિવ ન
ત્યજન્તિ ॥ ૧૪૦ ॥

જો કે સર્વત્ર કાવ્યમા છેવટે વિલાવ વગેરે રૂપે પર્યાવસાન
થાય છે તો પણ સ્ફુટ રસ ન જણાવાથી આ બન્ને કાવ્યો અવ્યય
કહ્યા છે ૬ આના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના લેહથી ઘણા
લેહો થાય છે તેમનો અલંકારોનો નિર્ણય કરતી વખતે નિર્ણય
થશે

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમા શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના
નિરૂપણનો છટ્ટો ઉદ્દાન સમાપ્ત થયો

૪ < રજનીના પ્રરભમા પ્રથમ રક્ત દ્યુતિવાળો પછી સુવર્ણ જેવી
પ્રભાવાળો પછી વિરહથી કલેશ પમતી કેમલ સ્ત્રીના ગાલની દ્યુતિ જેવો
પછી રસાળ કમલિનીના કાદાના કકડા જેવી દ્યુતિવાળો અલંકારનો નાશ
કરવામા સમર્થ ચદ્ર ઉગે >

૫ < સુદર પાપણો યુક્ત આખવાળોએના તે વાળતી લટો અને
ખલો કેને ક્ષોભ નથી કરતા? જે (વાળ) નીચે લટકતા અને (ખલ) નીચ
વૃત્તિવાળા, જે (વાળ) હમેશા વિલાસથી કપાળ ઉપર પડેલા છે, જે (ખલો)
વિલાસથી જુદું ખેલવામા લાગેલા છે (તે વાળ) કાળશ અને વાકડીઆપણુ
છોડતા નથી, (તે ખલો) કળા કામ અને કપટ છોડતા નથી >

૬ આ બધા અધમ કાવ્યમા રસાદિ વગેરેનો અત્યંત અભાવ હોય
છે એમ નથી પણ તે અસ્ફુટ હોવાથી તેમને અવ્યય કહ્યા છે

શુદ્ધિપત્રક

[વાચકોને પુસ્તક સર ક્યા પહેલા નીચે પ્રમાણે બૂલો સુધારી લેવા વિનંતી છે]

૫	૫	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	ગાણુ	ગૌણુ
૫	૧૫	કામાર	કોમાર
૬	૨	રામાય	રોમાય
૬	૪	ગઈ	ગઈ,
૭	૪	જામ	જામ
૭	૨૧	દ્રોહોદ્ધક	દ્રોહોદ્ધક
૮	૧૫	ઉપરાત	થી જુદી
૧૨	૨	અવયવે	અવયવો
૧૨	૧૧	જાત	જાતિ
૧૩	૧૫	આવે,	આવે,
૧૪	૧૦	કેટલાએકનો	કેટલાએકનો,
૧૫	૨૬	લક્ષ્યાર્થ	લક્ષ્યાર્થ
૨૧	૧૮	ત ગાણી	તે ગૌણી
૨૧	૧	અથ	અર્થ
૨૬	૯	વીશેષ	વિશેષ
૨૬	૧૮	પરમેશ્વર શબ્દ રાજના અર્થમા પણ પ્રપરાય છે	પરમેશ્વર શબ્દ શિવ વિષ્ણુ વગેરેને માટે પણ વાપરી શકાય
૨૭	૮	ઉચ્ચ	ઉચ્ચ
૨૭	૨૭	દુરાધરોહ	દરધિરોહ
૨૭	૩૦	અથ	અથ
૨૮	૨૨	૦મિષ્વને	૦મિષ્વને
૩૧	૧૫-૧૬	બ્લોક ટાઈપ ન જોઈએ	
૩૩	૧૦	(સ્. ૪)	(સ્. ૨)
૩૩	૨૪	(સ્. ૫)	(સ્. ૪)
૪૧	૧	રસ	રસને
૪૨	૧૫	નિયમભગ	નિયમભગ
૪૪	૯	સુવો	સુઓ
૪૬	૭	રૂપાળી	રૂપાળી

૫	૫	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૨૨	નિષ્પન્ન	નિષ્પન્ન
૪૮	૨૫	આપનાથી જૂડું સરીર	આપના સરીરથી જૂડું
૫૬	૧૪	એવી	એવું
૫૭	૧૪	એવી	એવું
૬૦	૫	એવી	એવું
૬૪	૯	એવી થતી	એવું થતું
૬૫	૨	વતવીર	વત વીર
૭૪	૧૮	કઠતટે	કઠ્ઠતટે
૮૩	૨૫	સચવાય છે	સચવાય છે
૮૪	૨૭	કહે છે	કહે છે કે
૮૬	૪	તાર ને	તાર તે
૯૦	૨૦	(વદન પરીમાટીપુષ્ટના	(વદનપરિપાટીપુષ્ટના)
૧૦૭	૧૪	‘ઝોળે’	‘ઝોળે રાગ શીકા’
૧૦૭	૨૧	બ્રાહ્મણને	બ્રાહ્મણને
૧૧૧	૧૪	નિયત સંબંધ	નિયતસંબંધ
૧૧૧	૧૫	”	”
૧૧૧	૨૨	સંબંધ સંબંધ	સંબંધસંબંધ
૧૧૨	૧૧	ક્રિયાકારક બાવ	ક્રિયાકારકબાવ

.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થતી પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રન્થાવલી

આચાર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા	છાંટની પટ્ટી ૨-૦-૦
	ચામડાની ૨-૮-૦
પ્રાચીન સાહિત્ય રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૦-૧૨-૦
અનુવાદક શ્રી મહાદેવ દેસાઈ શ્રી નરહરિ પરીખ	
બુદ્ધલીલાસારસ ગ્રંથ	લે ધર્માનંદ કોસળી ૨-૮-૦
તહેવારોનો ઇતિહાસ	લે ઋગ્વેદી ૩-૮-૦
હપનિષત પાઠાવલી	સ અ. દત્તાત્રેય કાલેલકર. ૦-૧૨-૦
પ્રાકૃતકથાસ ગ્રંથ	સ મુનિ જિનવિજયજી ૦-૧૪-૦
પાલીપાઠાવલી	” , ૦-૧૨-૦
અભિધાનપદીપિકા	” ” ૫-૦-૦
અભિધમ્મત્થસ ગ્રંથો	સ અ ધર્માનંદ કોસળી ૨-૦-૦
સમ્મતિતર્ક	સ પ સુખલાલ તથા પ બેચરદાસ ૧૦-૦-૦
ધર્મપદ (શૂળ તથા અનુવાદ) અ ધર્માનંદ કોસળી	} થોડા ભક્તમા તથા અ રા વિ પાઠક } બહાર પડશે
પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ	
વૈદિકપાઠાવલી	લે પ. બેચરદાસ ૭પાચ છે
બૌદ્ધ સંધનો પરિચય	સ રસિકલાલ છો. પરીખ ”
	લે અ ધર્માનંદ કોસળી ”

પુરાતત્ત્વ (પુસ્તક ૧ છું) બાંધેલું	૫-૧૨-૦
પુરાતત્ત્વ (પુસ્તક ૨ છું) ”	૫-૧૭-૦
